

**Kierunki przeobrażeń
strukturalnych
oraz uwarunkowania
rozwoju rolnictwa
i obszarów wiejskich**

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

Kierunki przeobrażeń strukturalnych oraz uwarunkowania rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich

Redakcja naukowa
prof. dr hab. Alina Sikorska

Autorzy:
dr inż. Paweł Chmieleński
dr hab. Barbara Chmielewska
mgr Michał Dudek
dr inż. Bożena Karwat-Woźniak
dr hab. Agnieszka Wrzochalska, prof. IERiGŻ-PIB

ROLNICTWO POLSKIE I UE 2020+
WYZWANIA, SZANSE, ZAGROŻENIA, PROPOZYCJE

Warszawa 2015

Niniejsze opracowanie powstało w ramach realizacji tematu drugiego Programu Wieloletniego 2015-2019 pt.: **Polaryzacja społeczna a stabilność ekonomiczna w procesach rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich** i obejmuje swoim zakresem problematykę dwóch zadań badawczych:

Mechanizmy przewyższania barier strukturalnych w rozwoju rodzinnych gospodarstw rolnych i obszarów wiejskich

oraz *Przemiany gospodarki wiejskiej a programowanie polityki wobec wsi i rolnictwa*.

Celem monografii jest określenie aktualnych obszarów problemowych w rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce, jak również analiza wybranych instrumentów polityki rolnej i strukturalnej służących ich rozwiązaniu.

Recenzent

dr hab. Aleksander Grzelak, prof. UEP

Korekta

Joanna Gozdera

Redakcja techniczna

Leszek Ślipski

Projekt okładki

IERiGŻ-PIB

ISBN 978-83-7658-587-1

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej

– Państwowy Instytut Badawczy

ul. Świętokrzyska 20, 00-002 Warszawa

tel.: (22) 50 54 444

faks: (22) 50 54 757

e-mail: dw@ierigz.waw.pl

<http://www.ierigz.waw.pl>

Spis treści

	str.	
Wstęp	7	
Rozdział 1	Koncepcje wsparcia przeobrażeń strukturalnych rolnictwa i obszarów wiejskich w kontekście polityki rozwoju w Unii Europejskiej i w Polsce <i>dr inż. Paweł Chmieliński</i>	9
1.1.	Wprowadzenie	9
1.2.	Ewolucja podejścia polityki UE do rozwoju gospodarki wiejskiej	11
1.3.	Możliwości rozwoju rodzinnych gospodarstw rolnych	14
1.4.	Czynniki rozwoju zrównoważonego obszarów wiejskich	17
1.5.	Podsumowanie	24
Rozdział 2	Obszary problemowe na wsi a priorytety polityki wobec rolnictwa i obszarów wiejskich <i>dr hab. Barbara Chmielewska</i>	27
2.1.	Wprowadzenie	27
2.2.	Polityka państwa wobec rolnictwa i obszarów wiejskich	29
2.3.	Zmiany infrastrukturalne i społeczne na wsi w okresie realizacji w Polsce PROW 2004-2006 oraz 2007-2013	32
2.4.	Szanse na przemiany na wsi w nowym budżecie WPR UE na lata 2014-2020	37
2.5.	Wybrane obszary problemowe (potrzeby), które zostały uwzględnione w PROW 2014-2020	38
2.6.	Cele bezpośrednio odnoszące się do rozwoju obszarów wiejskich zawarte w PROW 2014-2020 oraz środki finansowe przeznaczone na ich realizację	40
2.7.	Podsumowanie	42
Rozdział 3	Aktywność społeczna w polityce rozwoju obszarów wiejskich i niwelowania obszarów problemowych <i>dr hab. Agnieszka Wrzochalska, prof. IERiGŻ-PIB</i>	45
3.1.	Wprowadzenie	45
3.2.	Ważniejsze wyzwania stojące przed obszarami wiejskimi	45
3.3.	Poprawa kompetencji cywilizacyjnych w procesie rozwoju wsi	47
3.4.	Ruch odnowy wsi jako jedna z form aktywności społecznej na obszarach wiejskich	49
3.5.	Efekty wdrażania programu odnowy wsi	55
3.6.	Zaangażowanie mieszkańców w życie społeczne wsi na podstawie badań ankietowych IERiGŻ-PIB	56
3.7.	Podsumowanie	60
Rozdział 4	Miejsce polskiego rolnictwa w strukturach rolnictwa europejskiego <i>mgr Michał Dudek</i>	61
4.1.	Wprowadzenie	61
4.2.	Zmiany w liczebności gospodarstw rolnych	63
4.3.	Zasoby gruntów rolnych i ich struktura własnościowa	67

4.4.	Struktura obszarowa gospodarstw rolnych i procesy koncentracji gruntów rolnych	70
4.5.	Struktura gospodarstw rolnych według wielkości ekonomicznej	74
4.6.	Podsumowanie	77
Rozdział 5	Przeobrażenia w zasobach i strukturze użytkowania gruntów rolnych w Polsce <i>dr inż. Bożena Karwat-Woźniak</i>	79
5.1.	Wprowadzenie	79
5.2.	Materiał źródłowy, założenia metodologiczne i cel opracowania	80
5.3.	Zasoby gruntów rolnych i ich rozmieszczenie	83
5.4.	Rolnicze użytkowanie gruntów rolnych	85
5.5.	Zmiany w strukturze agrarnej polskiego rolnictwa w okresie integracji europejskiej	94
5.5.1.	Zmiany stosunków własnościowych w rolnictwie	95
5.5.2.	Zmiany w strukturze obszarowej i procesy koncentracji ziemi rolniczej	97
5.5.3.	Zróżnicowanie regionalne w strukturze obszarowej gospodarstw rolnych i zaawansowaniu procesów koncentracji użytków rolnych	101
5.5.4.	Szachownica gruntów	106
5.5.5.	Wielkość ekonomiczna	109
5.6.	Przeobrażenia w strukturze indywidualnych gospodarstw według natężenia kontaktów z rynkiem i ich uwarunkowanie	113
5.7.	Podsumowanie	120
	Podsumowanie i Wnioski	125
	Bibliografia	131
	Aneks	141

Wstęp

W dyskusjach na temat rozwiązywania problemów w rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa wymienia się szereg uwarunkowań tego procesu. Niezależnie od znaczącego zróżnicowania wsi pod względem poziomu życia mieszkańców czy stopnia powiązania ekonomicznego z miastami, znaczna część tych terenów ze względu na monofunkcyjność, niekorzystną lokalizację, niedostateczny stan infrastruktury technicznej oraz nasycenie problemów ludnościowych (depopulacja, ubóstwo) jest zagrożona społeczno-ekonomiczną stagnacją lub znajduje się w fazie stopniowego zaniku¹. W wielu przypadkach barierę poprawy położenia ludności, a także zachowania różnorodnych funkcji wsi stanowi nie tylko deficyt zasobów materialnych i naturalnych, ale także ograniczone możliwości realizacji długofalowych przedsięwzięć skierowanych na polepszenie warunków życia, inicjowanych i wspieranych z zewnątrz lub mających charakter oddolny. Wiele przykładów pokazuje, że niezbędną przesłanką uaktywnienia i udanego wdrożenia projektów rozwojowych czy mających na celu zahamowanie niekorzystnych tendencji są charakterystyki i postawy osób tworzących społeczności wiejskie. Niemniej ważną rolę odgrywa polityka publiczna tworzona i wdrażana na różnych poziomach: lokalnym, regionalnym, krajowym i unijnym. W tym kontekście podstawowym warunkiem skutecznej interwencji jest właściwe rozpoznanie problemów, które stanowią barierę rozwoju. Identyfikacja takich obszarów powinna wyznaczać kształt instrumentów służących ich rozwiązaniu, a także oddziaływać na poziom i sposób dystrybucji wsparcia.

Wskazywaniu ograniczeń w rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce oraz różnych sposobów ich przezwyciężania poświęca się od dawna wiele miejsca. Niezależnie od poprawy poziomu życia ludności wiejskiej, w tym rodzin utrzymujących się głównie z rolnictwa, niezmiennie zwraca się uwagę na konieczność dalszego wspierania procesów rozwoju gospodarczego i społecznego obszarów wiejskich i sektora rolnego w kraju. Ważną przesłanką takich działań jest utrwalanie się procesów rozwojowych, przede wszystkim na terenach wysoce zurbanizowanych i obejmujących wybrane branże. O niekorzystnym położeniu obszarów wiejskich i zamieszkującej je ludności decyduje cały szereg złożonych i zmiennych determinant społeczno-ekonomicznych. Charakter i zasięg ich oddziaływania wymaga ciągłego rozpoznania. Dlatego celem opracowania jest **określenie aktualnych obszarów problemowych w rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce**, jak również **identyfikacja wybranych instrumentów polityki rolnej i strukturalnej służących ich rozwiązaniu**.

W pierwszym rozdziale (autor dr inż. Paweł Chmieliński) przedstawiono koncepcje wsparcia przeobrażeń strukturalnych rolnictwa i obszarów wiejskich w kontekście polityki rozwoju w Unii Europejskiej (UE) i w Polsce. W rozdziale drugim (autor dr hab. Barbara Chmielewska) zaprezentowano wyniki analizy przemian na wsi będących efektem polityki ekonomicznej państwa po akcesji Polski do UE. Podjęto również

¹ Tereny te określa się mianem wiejskich obszarów problemowych lub peryferyjnych [Bański 1999; Dudek i Chmieliński 2015].

próbę wskazania potrzeb według ich znaczenia dla dalszego rozwoju terenów wiejskich i polepszenia sytuacji materialnej zamieszkującej je ludności. W tym celu scharakteryzowano Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020 (PROW 2014-2020) jako strategiczny dokument określający cele i środki realizacji krajowej polityki rolnej i wiejskiej. Za podstawowy czynnik warunkujący dalszy społeczno-gospodarczy rozwój wsi uznano przede wszystkim przekształcenia w infrastrukturze technicznej.

Kolejny rozdział raportu dotyczy zagadnienia aktywności społecznej mieszkańców wsi, w tym odnowy wsi jako jednej z form realizacji polityki rozwoju obszarów wiejskich (autor dr hab. Agnieszka Wrzochalska, prof. IERiGŻ-PIB). Przeprowadzone badania udokumentowały, że proces odnowy wielu wsi był dalece zaawansowany, co wiązało się przede wszystkim ze zwiększeniem się zaangażowania w aktywność społeczną jej mieszkańców. Następne dwie części monografii dotyczą przeobrażeń, jakie zaznaczyły się w polskim rolnictwie od momentu wdrażania Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) UE. Rozdział czwarty (autor mgr Michał Dudek) koncentruje się na skali i tempie zmian zachodzących w krajowych strukturach rolnych na tle europejskich. Stwierdzono w nim, że w rolnictwie zdecydowanej większości państw członkowskich, zaznaczały się procesy koncentracji. Jak wynika z przeprowadzonych porównań, zjawiska te następowały w Polsce w skali zbliżonej do poziomu przeciętnie odnotowywanego w UE.

Jednym z warunków poprawy pozycji konkurencyjnej krajowych producentów w strukturach agrobiznesu jest relatywnie większa koncentracja potencjału produkcyjnego w gospodarstwach rozwijających się i zajmujących ważne miejsce na lokalnych rynkach poszczególnych produktów. Wymaga to podejmowania różnorodnych działań związanych z odpowiednim doбором i rozplanowaniem czynników produkcji w oparciu o rachunek ekonomiczny, w harmonii z otoczeniem rynkowym i środowiskowym. Odnosi się to zwłaszcza do zasobów ziemi. Celem rozdziału piątego (autor dr inż. B. Karwat-Woźniak) była analiza zmian w zasobach i wykorzystaniu gruntów rolniczych oraz przeobrażeń struktury agrarnej polskiego rolnictwa. Dokonano tam również oceny stopnia zaawansowania procesów koncentracji gruntów. Jak wynika z przeprowadzonych badań, w Polsce wyraźnie zaznaczyło się zjawisko wypadania UR z rolniczego zagospodarowania. Zgromadzony materiał pozwalał także na stwierdzenie, iż zasoby ziemi zgromadzone w przeszłości połowie gospodarstw rolnych nie wystarczały na rozwój skali produkcji umożliwiającej umocnienie ich pozycji rynkowej.

Niniejsze opracowanie powstało w ramach realizacji tematu drugiego Programu Wieloletniego 2015-2019 pt.: *Polaryzacja społeczna a stabilność ekonomiczna w procesach rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich* i obejmowało swoim zakresem problematykę dwóch zadań badawczych: 4202 (*Mechanizmy przewyższania barier strukturalnych w rozwoju rodzinnych gospodarstw rolnych i obszarów wiejskich*) oraz 4203 (*Przemiany gospodarki wiejskiej a programowanie polityki wobec wsi i rolnictwa*). Wykorzystany materiał empiryczny stanowiły informacje zaczerpnięte z GUS i Eurostatu oraz dane zgromadzone w badaniach ankietowych IERiGŻ-PIB głównie z lat 2000, 2005 i 2011².

² Metodyka badań ankietowych IERiGŻ-PIB została szerzej omówiona w rozdziale piątym publikacji.

Rozdział 1.

Koncepcje wsparcia przeobrażeń strukturalnych rolnictwa i obszarów wiejskich w kontekście polityki rozwoju w Unii Europejskiej i w Polsce

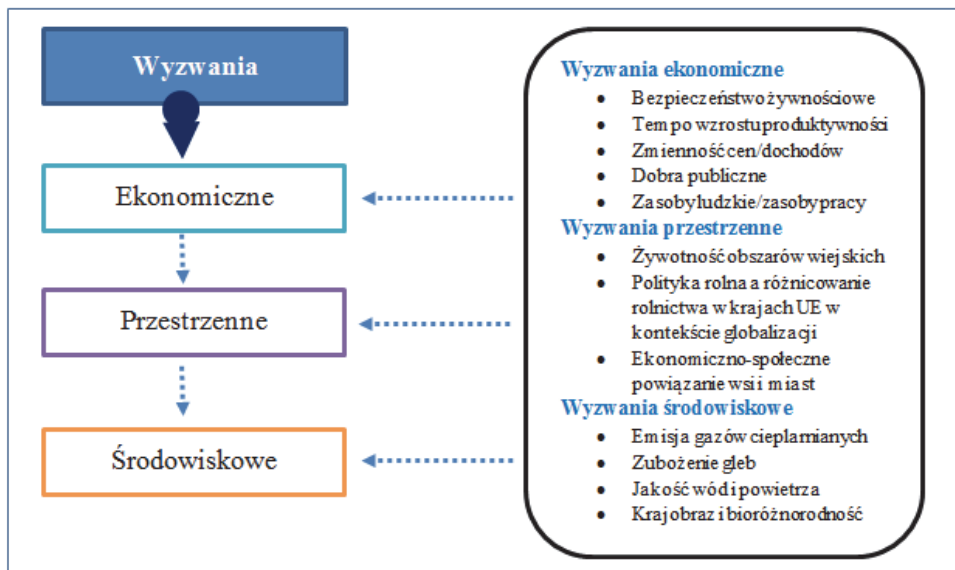
1.1. Wprowadzenie

Wyzwania, stojące przed rolnictwem krajów UE zasadniczo skupiają się wokół kwestii cen i dochodów rolniczych w kontekście trwałego zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego, nie tylko w sensie ilościowym (czyli zabezpieczenia możliwości produkcyjnych), ale także jakościowym, czyli dostępu do żywności wysokiej jakości. Dyskusji dotyczącej wzrostu produktywności rolnictwa towarzyszy świadomość potrzeby zachowania zdolności odtwarzania czynników produkcji, w tym zwłaszcza ochrona jakości gleb, wód i powietrza. W związku z tym coraz więcej uwagi przywiązuje się do problematyki zachowania bioróżnorodności ekosystemu oraz działań na rzecz ograniczenia emisji gazów cieplarnianych (Wykres 1.1). Związana z tym jest koncepcja zrównoważonej intensyfikacji, u podstaw której leży założenie, że produkcja rolnicza, umożliwiająca zachowanie zasobów naturalnych dla przyszłych pokoleń, nie musi być ekstensywna, a co za tym idzie mało wydajna i droga [Nurzyńska 2015].

W polityce wobec wsi i rolnictwa pojawia się koncepcja horyzontalnego podejścia do rozwoju gospodarki wiejskiej, charakteryzującego się współzależnością pomiędzy czynnikami ekonomicznymi, przestrzennymi oraz środowiskowymi. W tym układzie funkcje, jakie stawiane są przed rolnictwem wykraczają poza sferę produkcji, ponieważ gospodarstwa rolne, oprócz miejsc pracy dla ludności wiejskiej i roli, jaką spełniają w zapewnieniu bezpieczeństwa żywnościowego są dostawcami dóbr publicznych, zarówno o charakterze przestrzennym (jak np. walory krajobrazowe), środowiskowym (jakość gleb, wód i powietrza, zapewnienie bioróżnorodności), jak i ekonomicznym (zapewnienie żywotności obszarów wiejskich). Zmiany w stylu życia mieszkańców wsi można uznać za jedną z przyczyn pojawienia się popytu na dobra, które oferują, lub do ochrony których przyczyniają się gospodarstwa rolne. Obok już wymienionych, w ostatnim czasie na znaczeniu zyskuje lokalna żywność, określana często mianem „zdrowej”. Popyt na nią jest rezultatem odrzucenia przez konsumentów efektów industrializacji rolnictwa i płynącego z niej umasowienia produkcji żywności, jak również zwrócenie uwagi na produkty o charakterze regionalnym i lokalnym. Efektem tego procesu jest rozwój lokalnych systemów żywnościowych opartych na wzmożeniu kontaktów rynkowych gospodarstw rolnych (zwłaszcza rodzinnych) w oparciu o tzw. krótkie łańcuchy dostaw i sprzedaż bezpośrednią. Tym samym, obok rozwoju przemysłu spożywczego, nowych technologii produkcji i masowego wykorzystania surowców rolniczych do celów nieżywnościowych (jak np. produkcja biopaliw), możliwości poprawy sytuacji gospodarstw rolnych, w tym zwłaszcza rodzinnych, które licznie stanowią większość podmiotów tego typu w krajach UE, upatruje się w pobudzaniu lokalnych systemów wiejskich. Takie podejście zaobserwować można w odniesieniu do rozwoju całej gospodarki wiejskiej, gdzie problematyka żywotności

wsi wiąże się z potrzebą zapewnienia miejsc pracy dla mieszkańców, jak również działania na rzecz wzrostu jakości życia (m.in. infrastruktury społecznej i technicznej, jakości przestrzeni życia, ale również powiązań z obszarami zurbanizowanymi).

Wykres 1.1. Wybrane wyzwania stojące przed rolnictwem krajów Unii Europejskiej

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Maier 2013].

Ramy polityki UE do 2020 roku tworzy strategia Europa 2020 [2010], która zakłada rozwój inteligentny, zrównoważony oraz zapobiegający wykluczeniu, tj. promocję gospodarki, wiedzy oraz innowacji, efektywnie wykorzystujących zasoby środowiska naturalnego oraz działania społeczne.

Strategia stawia sobie 5 celów dla rozwoju UE w 2020 r.:

- zatrudnienie, gdzie w efekcie polityk UE 75% osób w wieku 20-64 lat powinno mieć pracę;
- badania i rozwój, w założeniu UE planuje przeznaczać na inwestycje w badania i rozwój 3% swojego PKB;
- zmiany klimatu i zrównoważone wykorzystanie energii, co oznacza ograniczenie emisji gazów cieplarnianych o 20% w stosunku do poziomu z 1990 r. (lub nawet o 30%, jeśli warunki będą sprzyjające), natomiast 20% energii powinno pochodzić ze źródeł odnawialnych, a efektywność energetyczna powinna wzrosnąć o 20%;
- edukacja - priorytet zakładający ograniczenie liczby uczniów przedwcześnie kończących edukację do poziomu poniżej 10%, a co najmniej 40% osób w wieku 30-34 powinno mieć wykształcenie wyższe;

- walka z ubóstwem i wykluczeniem społecznym, tj. zmniejszenie liczby osób zagrożonych ubóstwem i wykluczeniem społecznym o co najmniej 20 mln.

Przygotowywane w tym duchu dokumenty strategiczne poszczególnych państw także stawiają sobie za cel wzrost innowacyjności oraz transfer wiedzy we wszystkich działach gospodarki. Wskazują na znaczenie nowoczesnej wsi i rolnictwa w przyszłym rozwoju kraju. Wśród dokumentów programowych, obrazujących te zależności, można wymienić krajowe i regionalne strategie inteligentnych specjalizacji [por. KSIS 2013], które określają priorytety gospodarcze w obszarze badań i rozwoju, na rzecz tworzenia innowacyjnych rozwiązań społeczno-gospodarczych, zwiększenia wartości dodanej gospodarki i podniesienia konkurencyjności gospodarki krajowej, jak i w ujęciu lokalnym. Wskazanie obszarów specjalizacji zarówno na poziomie krajowym, jak i regionalnym jest obligatoryjne dla państw UE i stanowi warunek wsparcia tych obszarów w programach operacyjnych na lata 2014-2020. Mają one pobudzić gospodarkę regionu w oparciu o jego lokalny potencjał, a dużą rolę odgrywają tu zasoby zlokalizowane na obszarach wiejskich. Ma to swoje odzwierciedlenie w polityce rozwoju Polski, gdzie po okresie rozwoju infrastrukturalnego w pierwszych latach członkostwa w UE, przyszły rozwój wsi wiązać należy ze spójnym współrozwojem rolnictwa i gospodarki wiejskiej, wzmacnianiem relacji miasta-obszary wiejskie, poszukiwaniem lokalnych szans rozwojowych ze zrównoważonym wykorzystaniem zasobów naturalnych oraz społeczno-kulturowych.

1.2. Ewolucja podejścia polityki UE do rozwoju gospodarki wiejskiej

Działania na rzecz zmniejszania zatrudnienia w działalności rolniczej, dywersyfikacja działalności i rozwój pozarolniczego rynku pracy od wielu lat były postrzegane jako podstawowy warunek poprawy struktury agrarnej, jak również efektywności gospodarowania w rolnictwie i polepszenia sytuacji dochodowej mieszkańców wsi [Sikorska 2013]. Wzrost dostępu do pozarolniczych miejsc pracy wskazuje się jako podstawę rozwoju pozarolniczej gospodarki wiejskiej, ograniczania wiejskiego ubóstwa, jak również czynnik wzrostu wielofunkcyjności rolnictwa.

Dotychczas w prowadzonych pracach badawczych ten proces był głównie utożsamiany z przyspieszeniem procesów koncentracji w rolnictwie, a tempo zachodzących w tym zakresie zmian uzależniano od możliwości podejmowania pracy poza rolnictwem. Również w Polsce, w okresie transformacji oraz w początkowym okresie członkostwa w UE sposobów na poprawę funkcjonowania sektora rolnego upatrywano w procesach koncentracji, a także w specjalizacji, mechanizacji oraz zwiększaniu intensywności produkcji, co stanowi cechę rolnictwa industrialnego [Kuś 2005]. Krytyka takiego podejścia oraz doświadczenia krajów uprzemysłowionych pokazują, że wśród niekorzystnych następstw takiego podejścia wymienia się wysoce niekorzystny jego wpływ na środowisko przyrodnicze, zagrożenia dla bioróżnorodności oraz zdrowia ludzi i zwierząt, nadprodukcję i marnotrawstwo żywności i surowców rolnych,

a także spadek cen i dochodów rolników, zwłaszcza dotyczący rodzinnych gospodarstw rolnych [Kuś 2005].

Czyżewski i Staniszewski [2015] przekonują, że w teorii ekonomii model rolnictwa zrównoważonego wydaje się jedyną alternatywą dla modelu industrialnego, a jednocześnie kolejnym stadium ewolucji polityki rolnej. Przejawia się to w odejściu od koncentracji finansowego wsparcia na poszczególnych sektorach na rzecz poszczególnych terenów wiejskich, w zależności od ich funkcjonalnej typologii [zob. Bański 2014], oraz zastępowanie subsydiów inwestycjami (Tabela 1.1).

Tabela 1.1. Polityka spójności obszarów wiejskich w kontekście nowego paradygmatu rozwoju wsi

Wyszczególnienie	Stare podejście	Nowy paradygmat rozwoju obszarów wiejskich (<i>New rural paradigm</i>)	Polityka spójności obszarów wiejskich (<i>Rural Cohesion Policy</i>)
Cele	Wyrównywanie szans, wsparcie dochodów rolniczych, konkurencyjność gospodarstw rolnych	<ul style="list-style-type: none"> Konkurencyjność obszarów wiejskich, waloryzacja wykorzystanie lokalnych zasobów ekonomicznych, przyrodniczych i kulturowych 	Rozwój bez wykluczenia społecznego, spójność terytorialna i sprawiedliwość społeczna, mający na celu szeroką redystrybucję korzyści społeczno-ekonomicznych pomiędzy wszystkimi mieszkańcami obszarów wiejskich (jakość życia, żywotność wsi)
Kluczowe obszary interwencji	Rolnictwo	Poszczególne działy gospodarki wiejskiej (np. turystyka wiejska, działalność wytwórcza, rozwój technologii internetowych – ITC), inwestycje infrastrukturalne	Nacisk na interakcję oraz proces tworzenia współzależności pomiędzy wszystkimi sektorami gospodarki wiejskiej (partnerstwa wielosektorowe i międzybranżowe)
Główne narzędzia interwencji	Subsydia	Inwestycje	Zbilansowany zestaw instrumentów, włączając tzw. „miękkie” działania (budowanie potencjału, współpracy i sieciowania pomiędzy podmiotami i mieszkańcami wsi)
Podmioty wdrażające działania polityki	Krajowe agendy rządowe, rolnicy	Agendy ponadnarodowe, krajowe, regionalne i lokalne oraz lokalni przedstawiciele sektorów: prywatnego i społecznego	<i>Multilevel governance</i> (rządzenie wielopoziomowe), tj. partnerstwa strategiczne (jak np. lokalne grupy działania), partnerstwa pomiędzy obszarami wiejskimi i miastami (np. lokalne systemy żywnościowe), wzrost znaczenia sektora badań i edukacji

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [Copus, de Lima 2015].

Takie podejście, ściśle związane z pojęciem wielofunkcyjnego rozwoju wsi, promowało OECD [2006] jako nowy paradygmat rozwoju obszarów wiejskich (*New rural paradigm*). W myśl tej koncepcji programowanie polityki rozwoju zakładało podejście oddolne do inicjatyw rozwojowych, wykorzystanie lokalnych zasobów ekonomicznych, przyrodniczych i kulturowych, odejście od wspierania rolnictwa na rzecz wspierania poszczególnych działów gospodarki wiejskiej.

Tempo dotychczas realizowanej koncepcji wielofunkcyjnego rozwoju wsi należy uznać nadal za niezadowalające, co po części należy wiązać również ze zbyt dużą koncentracją w polityce społeczno-gospodarczej na sprawach rolnictwa i osób z nim związanych. Problemy wsi i rolnictwa należy traktować kompleksowo, gdyż istnieje współzależność między modernizacją rolnictwa i harmonijnym rozwojem obszarów wiejskich w jego ekonomicznym, społecznym, jak również przyrodniczo-krajobrazowym wymiarze. Kształtowanie polityki społeczno-gospodarczej wobec rolnictwa i wsi wymaga nowej filozofii rozwoju polegającej na zrozumieniu, że dla wsi równie ważne, jak dotychczas rolnictwo jest rozwój innych działalności, a zwłaszcza tworzenie nowych miejsc pracy w dziedzinach pozarolniczych oraz wszelkie działania na rzecz kształtowania wysokiej jakości życia [por. Wilkin 2009, Zegar 2012].

Copus oraz de Lima [2015] zaproponowali nowe podejście do realizacji polityki rozwoju obszarów wiejskich, będące rozwinięciem koncepcji promowanej przez OECD (Tabela 1.1). Powodowane to było dalszą ewolucją polityki wspierania rozwoju wsi, z rosnącym udziałem zagadnień związanych ze spójnością przestrzenną regionów Europy oraz potrzebą horyzontalnego podejścia w kształtowaniu powiązań ekonomicznych pomiędzy miastami a obszarami wiejskimi. Jednocześnie, w procesie tworzenia instrumentów polityk unijnych, zaczęto coraz większą wagę przywiązywać do uwzględnienia lokalnych uwarunkowań rozwoju, jak również do przewag komparatywnych z nich wynikających. Ponieważ wymiar lokalny oznaczał zazwyczaj potrzebę kierowania działań polityki rozwoju do obszarów wiejskich, które stanowią znakomitą większość terytorium UE, założenia te znalazły odzwierciedlenie w polityce spójności. Powstała potrzeba integracji tej polityki ze wspólną polityką rolną. W rezultacie takiego podejścia, powstała koncepcja polityki spójności obszarów wiejskich (*Rural Cohesion Policy*). Zgodnie z zaproponowanym w dokumencie Europa 2020 priorytetami, zakłada ona promowanie rozwoju obszarów wiejskich niwelujące wykluczenie społeczne, w oparciu o kształtowanie spójności terytorialnej i sprawiedliwości społecznej. Takie ujęcie zakłada szeroką redystrybucję korzyści społeczno-ekonomicznych pomiędzy wszystkimi mieszkańcami obszarów wiejskich, z naciskiem na jakość życia i utrzymanie żywotności wsi (co oznacza m.in. tworzenie pozarolniczych miejsc pracy oraz zapobieganie wyludnianiu się wsi). W myśl koncepcji spójności obszarów wiejskich, naciskowi na interakcję oraz proces tworzenia współzależności pomiędzy wszystkimi sektorami gospodarki wiejskiej (partnerstwa wielosektorowe i międzybranżowe) towarzyszyć powinien zbilansowany zestaw instrumentów, włączając tzw. „miękkie” działania (budowanie potencjału, współpracy i sieciowania pomiędzy podmiotami i mieszkańcami wsi). Realizatorami polityki państwa wobec obszarów wiejskich, w myśl koncepcji *multilevel governance* (rządzenie wielopoziomowe), powinny

być podmioty publiczne, prywatne, organizacje pozarządowe i mieszkańcy wsi, tworzący partnerstwa strategiczne (jak np. lokalne grupy działania), z czynnym wykorzystaniem wyników badań i możliwości podnoszenia kwalifikacji, a więc transferem wiedzy. Tak określone podejście do polityki kształtowania gospodarki wiejskiej zakłada uwzględnienie zarówno założeń koncepcji rozwoju zrównoważonego, jak również kładzie nacisk na wzrost pozarolniczej aktywności ekonomicznej na obszarach wiejskich, który jest szansą na absorpcję potencjału ludzkiego, uaktywniającego się na rynku pracy w wyniku proefektywnościowych przemian w rolnictwie indywidualnym [Davis 2006, Davidova, Fredriksson, Bailey 2011, Wilkin 2011].

1.3. Możliwości rozwoju rodzinnych gospodarstw rolnych

W dyskusjach dotyczących zasad i preferencji stosowanych w kolejnych programach wsparcia WPR podkreśla się rolę gospodarstw rodzinnych jako najbardziej znaczącej formy organizacyjnej w rolnictwie. Powszechne akceptowanie priorytetowego znaczenia tej formuły produkcji rolnej znalazło wyraz w uznaniu przez ONZ roku 2014 za rok rodzinnych gospodarstw rolnych. Deklaratywnie, prawie we wszystkich politykach rolnych zawarta jest dbałość o kondycję rodzinnych gospodarstw rolnych. Obok ich znaczenia w produkcji rolniczej, zazwyczaj podkreśla się również ich wartość kulturową, a współcześnie coraz częściej także rolę, jaką odgrywają w strukturach rolniczych dla zachowania bioróżnorodności.

Rolnictwo rodzinne stanowi podstawę realizowanego w polityce UE Europejskiego Modelu Rolnictwa, którego podstawy zostały określone w Luksemburgu w 2007 roku. Z uwagi na zróżnicowany charakter rolnictwa w poszczególnych krajach Wspólnoty, model ten zakłada sprawiedliwe wsparcie wszystkich rodzajów prowadzonej działalności rolniczej. Raport, przygotowany na zlecenie Komitetu ds. rolnictwa i rozwoju obszarów wiejskich Parlamentu Europejskiego, wskazuje wyznaczniki rolnictwa rodzinnego w Unii Europejskiej [Davidova, Thompson 2014]:

- według danych Eurostatu (Badanie Struktury Gospodarstw – Farm Structure Survey, 2010), rodzinne gospodarstwa rolne stanowiły 85% ogólnej liczby gospodarstw, użytkowały 68% użytków rolnych i generowały 71% całkowitej standardowej produkcji (SO);
- w przyszłości gospodarstwa rodzinne pozostaną dominującym typem gospodarstw w krajach UE pod względem liczebności. Również pod względem użytkowanych gruntów oraz skali produkcji towarowej będą znaczącym segmentem gospodarki wiejskiej w wielu krajach, ale nie we wszystkich regionach UE (np. w Czechach czy Słowacji wielkotowarowe gospodarstwa osób prawnych użytkują ponad połowę ogólnej powierzchni użytków rolnych);
- Jednym z kluczowych czynników ekonomicznych przyszłych zmian w sektorze rolnictwa rodzinnego pozostaje różnica między dochodami rodzin z użytkownikiem gospodarstwa rolnego oraz dochodami w pozostałych sektorach gospodarki;
- Procesy koncentracji w rolnictwie indywidualnym będą postępować, doprowadzą do zmniejszenia liczby drobnych gospodarstw i zaniku niektórych mniejszych, mogą być nierówne na terytorium Unii, w zależności od lokalnych wa-

runków gospodarczych i środowiskowych. Na obszarach, gdzie pozarolnicza gospodarka wiejska jest bardziej rozwinięta, a tym samym lepiej funkcjonuje rynek pracy, rolnictwo rodzinne może zachować swój charakter jedynie w przypadku upowszechnienia się wielozawodowości wśród ludności rolniczej oraz dywersyfikacji działalności gospodarstw.

Najistotniejszym warunkiem realizacji założeń europejskiego modelu rolnictwa pozostaje wzrost wartości dodanej w produkcji rolniczej oraz zabezpieczenie dochodów osób utrzymujących się z rolnictwa na poziomie porównywalnym z dochodami uzyskiwanymi w innych działach gospodarki.

Ważnym jego elementem, jak i czynnikiem determinującym rozwój obszarów wiejskich, jest aktywność zawodowa osób związanych z gospodarstwem rolnym oraz przeobrażenia w źródłach utrzymania rodzin rolniczych, ale również wzrost znaczenia dywersyfikacji działalności rolniczej.

Z badań IERiGŻ-PIB wynika, że obserwowane w ostatnich latach przyspieszenie procesów koncentracji w rolnictwie indywidualnym łączyło się przede wszystkim ze zmianami w strukturach agrobiznesu. Konkurencja na rynkach rolnych oraz wymogi stawiane producentom rolnym przez odbiorców towarów, przyczyniły się do wyeliminowania z rynku słabszych ekonomicznie jednostek [Sikorska 2014]. Polskie rolnictwo wciąż charakteryzuje rozdrobniona struktura agrarna gospodarstw rolnych z wysokim udziałem gospodarstw o wielkości poniżej 5 ha UR. Dla rodziny z użytkownikiem takiego gospodarstwa zabezpieczeniem warunków bytowych pozostaje przede wszystkim gospodarstwo rolne i ten fakt ma wpływ na zachowanie się jej członków na rynku pracy. Postępująca profesjonalizacja działalności rolniczej oraz wzrost aspiracji ludności wiejskiej, wraz ze stopniowo poprawiającą się sytuacją ekonomiczną mieszkańców wsi powoduje, że coraz więcej osób z rodzin rolniczych aktywnie poszukuje pozarolniczych możliwości zarobkowania.

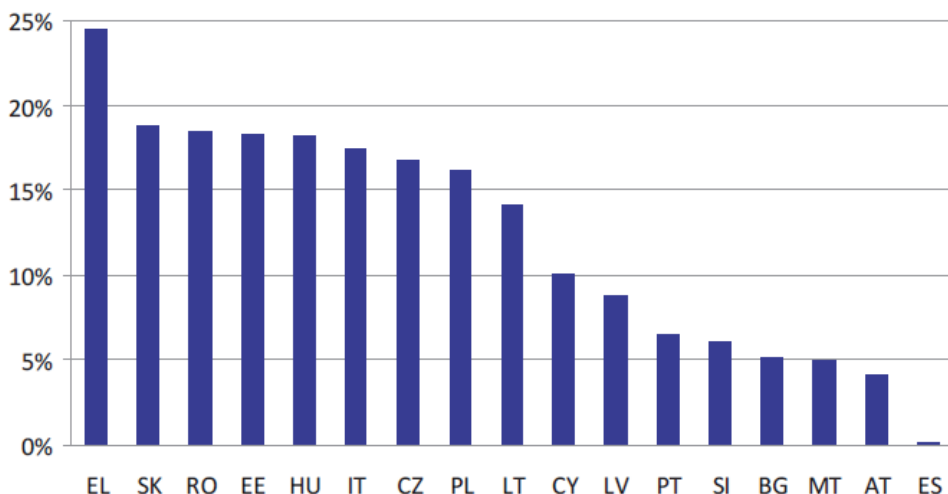
Uwzględniając rozdrobnienie agrarne oraz niewielki majątek produkcyjny znacznej części indywidualnych gospodarstw, większość rodzin rolniczych była zmuszona do poszukiwania alternatywnych źródeł dochodu. Jednocześnie elementem tego procesu jest (wciąż względnie mało rozpoznane w nauce) zjawisko rolnictwa biernych dochodów (*passive income agriculture*), czyli sytuacji, w której kierownicy niewielkich gospodarstw rolnych decydują się na utrzymywanie ziemi w dobrej kulturze rolnej wyłącznie dla pozyskania dopłat bezpośrednich i/lub jako źródło zabezpieczenia finansowego rodziny [Sikorska 2013]. Zjawisko to, zwane blokadą ziemi, stanowi jedną z barier na drodze do poprawy struktury agrarnej [Davidova, Thomson 2014]. Z drugiej strony wskazuje się na istotną rolę relatywnie małych gospodarstw rodzinnych dla zachowania walorów krajobrazowych i środowiskowych wsi (i zapewnianiu innych dóbr publicznych), jak również ich funkcję w lokalnych systemach żywnościowych [KR 2011].

Ewolucja podejścia do wspierania sektora rolnego i gospodarki żywnościowej w Unii Europejskiej pozwala na wyodrębnienie trzech głównych etapów rozwoju: zorientowanego na ilość (okres powojenny), jakość (koniec XX w.) oraz wartość (obecnie). Produkcja o wysokiej wartości dodanej kreuje ją nie poprzez redukcję kosztów,

ale w coraz większym stopniu poprzez zastosowanie specjalistycznej wiedzy w procesie produkcji. Opiera się na adaptacyjnych umiejętnościach rozwijania i wdrażania nowych, innowacyjnych rozwiązań na każdym etapie łańcucha wartości, z zachowaniem zasady zrównoważonego rozwoju. Przykładem jest tu produkcja żywności ekologicznej, promocja produktów regionalnych, czy też wykorzystanie biosurowców w nierolniczych działach gospodarki. Centralnym elementem tego podejścia, obok wiedzy, pozostaje innowacyjność, której wzrost warunkowany jest przez trzy elementy: proces (który często wymaga specyficznego wykorzystania posiadanych zasobów), otoczenie (regulacje, polityka, współpraca) oraz ludzie (kapitał ludzki warunkujący zdolność do tworzenia i wdrażania innowacji). Polityka wobec sektora rolnego i obszarów wiejskich w Unii Europejskiej w latach 2014-2020 w zdecydowanym stopniu opiera się na promowaniu rozwiązań innowacyjnych, zarówno w produkcji rolniczej, jak i w podejściu do rozwoju społeczno-gospodarczego i przyrodniczego wsi.

Przykładem podejścia do zwiększenia wartości dodanej w produkcji gospodarstw rolnych jest koncepcja rozwoju lokalnych systemów żywnościowych. Wzrost świadomości konsumentów oraz towarzyszące temu zwiększenie popytu na produkty lokalne i ekologiczne stanowią szansę na poprawę dochodów rodzinnych gospodarstw rolnych. Według analiz Komitetu Regionów UE [KR 2011], lokalne systemy żywnościowe wspierają lokalną i regionalną gospodarkę, zwłaszcza na obszarach peryferyjnych względem miast i tych znajdujących się w niekorzystnej sytuacji ekonomicznej. Systemy te są bodźcem do wykorzystania potencjału lokalnego i czynnikiem poprawy wizerunku regionów mało znanych i często zaniedbanych.

Wykres 1.2. Udział gospodarstw rodzinnych ze sprzedażą bezpośrednią pow. 50% produkcji towarowej, w wybranych krajach UE, 2007

Na wykresie poszczególne kraje oznaczono wg. nomenklatury UE: EL – Grecja, SK – Słowacja, RO – Rumunia, EE – Estonia, HU – Węgry, IT – Włochy, CZ – Republika Czeska, PL – Polska, LT – Litwa, PT – Portugalia, SI – Słowenia, BG – Bułgaria, MT – Malta, AT – Austria, ES – Hiszpania.

Źródło: [Plewa 2012, dane EUROSTAT, FSS 2007].

Według Plewy [2012], wciąż znaczącą rolę dla gospodarstw rodzinnych odgrywa sprzedaż bezpośrednia. Z analiz Eurostatu wynika, że w Grecji co czwarte rodzinne gospodarstwo rolne sprzedaje powyżej połowy produkcji towarowej na lokalnym rynku (Wykres 1.2). Duży udział według tak przyjętej metodologii, w Polsce odsetek takich gospodarstw stanowił 16%. Dlatego krótkie kanały dystrybucji mają szansę stać się znaczącym elementem lokalnej gospodarki, zwłaszcza z uwagi na fakt, że zwiększają interakcje między konsumentami i producentami.

Według badań Eurobarometru, wśród ludności krajów UE blisko 90% potrafiło wskazać na korzyści z zakupu produktów żywnościowych oraz żywności przetworzonej, pochodzących z gospodarstw rolnych zlokalizowanych lokalnie. Krótkie łańcuchy dostaw pozwalają także na budowanie stosunków opartych na zaufaniu oraz na natychmiastową identyfikowalność produktów przez konsumentów [Plewa 2012]. Zapewniają one również podstawowy poziom niezależności żywnościowej.

Wskazuje się, że produkcja, przetwórstwo i dystrybucja żywności w ramach systemu krótkich łańcuchów dostaw wspiera lokalną i regionalną gospodarkę, nie tylko utrzymując miejsca pracy w rolnictwie i produkcji żywności, ale także mogą przyczynić się do wzrostu zatrudnienia w przetwórstwie, dystrybucji, działalności związanej z wprowadzaniem do obrotu i w sprzedaży oraz usługach [KR 2011]. Systemy te mają duże znaczenie dla rozwoju terenów peryferyjnych, ale również obszarów podmiejskich, na których rolnicy mają szansę korzystać z chłonnego rynku. Jednocześnie systemy te są bodźcem do wykorzystania potencjału lokalnego i czynnikiem poprawy wizerunku regionów i promowania produktów lokalnych.

1.4. Czynniki rozwoju zrównoważonego obszarów wiejskich

Rozwój lokalny jest długotrwałym procesem rozwoju społeczno-gospodarczego, kreowanym i wykonywanym przez gminne lub powiatowe władze samorządowe, w którym lokalne czynniki rozwoju wykorzystywane są dla realizacji określonych interesów [Parysek 2001]. Charakteryzuje go proces pozytywnych zmian, zarówno ilościowych, jak i jakościowych na poziomie najniższych jednostek podziału administracyjnego, dotyczący wzrostu produkcji, zatrudnienia, inwestycji, rozmiarów funkcjonującego kapitału, dochodów, spożycia i innych wielkości ekonomicznych. Obejmuje on też zjawiska społeczne, między innymi w zakresie wzrostu poziomu kwalifikacji zasobów pracy, a także zmian struktury społecznej [por. Krysiak-Sochacka 2003].

Można przyjąć, że rozwój lokalny, opisywany w literaturze, jest procesem pozytywnych zmian społeczno-gospodarczych, którego charakterystykami są: aktywność, rozwój, partycypacja społeczna, charakter oddolny [Kretzmann, McKnight, 1993]. Cele nadrzędne rozwoju lokalnego odnoszą się tradycyjnie do zapewnienia pracy miejscowej ludności, a także niwelowania bezrobocia i jego skutków. Tym samym wiąże się to z polepszaniem bytu materialnego i wzrostem jakości życia mieszkańców. Cecha ta łączy również nowoczesne cele rozwoju terytorialnego, związane z ochroną i zachowaniem środowiska naturalnego, innowacjami, nowymi technologiami oraz rozwojem kapitału ludzkiego (Tabela 1.2). W takim wymiarze rozwój lokalny jest pożądanym kierunkiem zmian, do którego dąży władza publiczna, wykorzystując dostępne instrumenty [Hadyński, Kiryluk-Dryjska, Chmieliński 2015].

Tabela 1.2. Cechy rozwoju lokalnego

Autor	Cechy	Cele
J. Parysek	-proces społeczny związany z aktywnością społeczności lokalnych -proces długotrwały w zakresie przygotowania, zarówno zasobów do ich gospodarczego wykorzystania, jak i ludzi do współuczestniczenia w rozwoju -proces pracochłonny i nowatorski, niekiedy wręcz innowacyjny	-aktywizacja lokalnych postaw prorozwojowych, -tworzenie instytucji społecznych zaangażowanych w rozwój
R. Rezsóhazy	-zharmonizowane, systematyczne działanie -proces społeczny w wymiarze lokalnym -przyczyniają się do ogólnego postępu	-służy zaspokajaniu potrzeb społecznych miejscowej ludności
E. J. Blakely, T.K. Bradshaw	-proces angażowania władzy lokalnej (lub/oraz innych organizacji) -stworzenie lokalnych możliwości (powstania) zatrudnienia w dziedzinach korzystnych dla całej społeczności lokalnej	-stymulowanie lub przynajmniej utrzymanie działalności gospodarczej lub zatrudnienia - wykorzystanie miejscowych zasobów naturalnych, ludzkich oraz instytucjonalnych
R. Brol	-złożony proces rozwoju społecznego, gospodarczego i przestrzennego -proces tworzenia na szczeblu gminy nowych wartości -zaspokajanie lokalnego i ponadlokalnego popytu	-zatrudnienie, nowe firmy i miejsca pracy
A. Sztando	-pożądane, pozytywne przeobrażenia ilościowych, jakościowych i strukturalnych właściwości danego układu będącego wyodrębnioną strukturą społeczno-terytorialną, posiadającą zbiór charakterystycznych dla siebie cech gospodarczych, przestrzennych i kulturowych, wyrażającą własne potrzeby oraz hierarchię wartości	-pozytywne zmiany ilościowe, jakościowe i strukturalne w ujęciu terytorialnym

Źródło: opracowanie Hadyński, Kiryluk-Dryjska, Chmieliński, [2015] na podstawie: [Parysek, 2001, Rezsóhazy, 1988, Blakely, Bradshaw, 2002, Brol, Sztando, 2011, Brol, 1998, Sztando, 2010].

Obserwacja współczesnych zjawisk rozwojowych wskazuje na rozwój alternatywnych kierunków ewolucji obszarów wiejskich, niezwiązanej z rolnictwem, które są szansą ich rozwoju ekonomicznego. Stąd postrzeganie obszarów wiejskich jedynie od strony funkcji rolniczej powinno zdecydowanie zmieniać się w kierunku uwzględniania możliwości zróżnicowania gospodarki wiejskiej. W ostatnim czasie tak się właśnie dzieje. Podstawowym filarem koncepcji rozwoju lokalnego obszarów wiejskich musi być polityka równorzędnego rozwoju sektora pozarolniczego i rolniczego na wsi. Urzeczywistnienie tej idei na szczeblu lokalnym nie jest jednak możliwe bez prowadzenia badań dotyczących warunków jej realizacji. Szersze myślenie o wsi ukształtowało nowe wyzwania dla polityki wiejskiej w zakresie idei wielofunkcyjności, jak również rozwoju

zrównoważonego. Na tej płaszczyźnie zachodzą istotne zjawiska społeczne i gospodarcze, które szczególnego charakteru nabywają w jednostkach lokalnych.

Podstawowe rodzaje działalności społeczno-gospodarczej realizowane na obszarach wiejskich, takie jak rolnictwo i leśnictwo, spełniają istotne funkcje przyrodnicze i kulturowe. Dążenie do trwałego rozwoju obszarów wiejskich powinno być oparte na rozwijaniu ich różnorodności, zarówno poprzez wzbogacanie struktury ich funkcji społeczno-gospodarczych, jak i poprzez kształtowanie i ochronę krajobrazu kulturowego i naturalnego [Bański, Stola 2002].

Głównym narzędziem, określającym działania na rzecz osiągnięcia w pełni zrównoważonego rozwoju, jest długoterminowa Strategia Zrównoważonego Rozwoju UE (KE 2001). Priorytety i cele rozwojowe UE zawarte są także w wielu innych unijnych dokumentach strategicznych. Poza Strategią Zrównoważonego Rozwoju UE temat ten był jednym z wiodących obszarów tematycznych strategii lizbońskiej, a jego elementy można znaleźć również w strategii Europa 2020. Do celów głównych Strategii Zrównoważonego Rozwoju UE zaliczono:

- ochronę środowiska naturalnego,
- sprawiedliwość i spójność społeczną,
- dobrobyt gospodarczy,
- realizację zobowiązań UE w skali międzynarodowej.

Aktualny zestaw wskaźników zrównoważonego rozwoju UE składa się z dziesięciu obszarów tematycznych (odzwierciedlających m.in. siedem wyzwań Strategii Zrównoważonego Rozwoju). Tematy przechodzą stopniowo od gospodarczych, poprzez społeczne i środowiskowe, aż do wymiaru instytucjonalnego i partnerstwa globalnego. Składają się na nie:

- rozwój społeczno-ekonomiczny,
- zrównoważona produkcja i konsumpcja,
- włączenie społeczne,
- zmiany demograficzne,
- zdrowie publiczne,
- zmiany klimatu oraz energia,
- zrównoważony transport,
- zasoby naturalne,
- globalne partnerstwo,
- dobre rządzenie.

Obszary te podzielone są następnie na podtematy, które pozwalają na prezentację celów operacyjnych oraz działań Strategii. W sposób naturalny odzwierciedlają one również cel główny – osiągnięcie dobrze prosperującej, opartej na zasadach zrównoważonego rozwoju gospodarki, jak również zasady przewodnie związane z dobrym rządzeniem.

Według Dobrzańskiej [2009], analizując systemy lokalnych wskaźników zrównoważonego rozwoju, należy zwrócić uwagę na poniższe trzy podstawowe różnice w stosunku do podejścia globalnego oraz krajowego i regionalnego.

Po pierwsze, zakres wskaźników jest szeroki ze względu na współzależność kwestii społecznych, ekonomicznych i środowiskowych. Jednakże, w programach międzynarodowych czy krajowych, często używa się szczegółowej listy wskaźników w każdej kategorii, natomiast na poziomie lokalnym są one preferowane selektywnie (jest to zaletą, gdyż umożliwia specjalizacje regionalne i narodowe).

Po drugie, istnieje różnica pomiędzy społeczeństwem a instytucjami publicznymi tworzącymi politykę w preferencjach poszczególnych 3 łańcuchów zrównoważenia. W podejściu agend międzynarodowych, w większym stopniu uwzględnia się kwestie dóbr publicznych (środowiska, zasobów naturalnych, tzw. części wspólnych) stosownie do nowo powstających trendów w kształtowaniu polityki rozwoju. Lokalne społeczności, w kreowaniu systemu oceny (czynników) rozwoju, kładą większy nacisk na kwestie społeczne i jakości życia.

Po trzecie, wybór i tworzenie systemu wskaźników na poziomie lokalnym w dużej mierze opiera się na podejściu partycypacyjnym. System tworzony przez osoby fizyczne i przedstawicieli lokalnych podmiotów (czyli instytucji funkcjonujących na podstawie określonego celu, misji) kształtuje społeczne relacje, konsensus i podejście długofalowe. Partycypacyjne podejście do wyboru wskaźników pozwala równoważyć wymagania techniczne i zdolność społeczności do zrozumienia oraz reagowania na informację. Specjaliści preferują wskaźniki ilościowe, poddające się analizie statystycznej, podczas gdy społeczności lokalne mogą preferować kryteria jakościowe i w niewielkim stopniu proste wskaźniki o charakterze uśredniającym.

Według zespołu Głównego Urzędu Statystycznego [GUS 2011] podstawą tworzenia zestawów wskaźników zrównoważonego rozwoju jest różnego typu konkretyzacja tej koncepcji rozwoju, dokonywana dla potrzeb monitorowania realizacji wielu dokumentów planistycznych (strategii, programów, polityk itp.) opracowywanych na poziomie lokalnym, regionalnym i krajowym oraz UE jako całości, poprzez określenie dla każdego poziomu uzgodnionego i dobrze określonego zestawu mierników. Kruk [2011] wśród istotniejszych czynników zrównoważonego rozwoju regionów wymienia:

1) czynniki zewnętrzne (ponadregionalne):

- wymiar społeczny: system edukacji (w tym, w zakresie ekologii oraz upowszechniania norm etycznych), ruchy konsumenckie, stowarzyszenia i organizacje pozarządowe, polityka w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego na poziomie krajowym i ponadnarodowym, relacje władza – społeczeństwo (oraz delegowanie uprawnień i zadań na niższe szczeble),
- wymiar ekonomiczny: prawodawstwo dotyczące działalności gospodarczej, polityka władz centralnych, założenia rozwoju i polityki sektorowe opracowywane na poziomie ponadnarodowym (Unia Europejska), dostępność do programów i środków pomocowych (krajowych oraz międzynarodowych),
- wymiar ekologiczny: prawodawstwo dotyczące ochrony i wykorzystania środowiska, polityka ekologiczna kraju i Unii Europejskiej, tworzenie i zachowanie sieci obszarów chronionych o różnej randze, ale przestrzennie powiązanych ze sobą

(krajowy wielkoobszarowy system ochrony przyrody, europejska sieć Natura 2000 oraz inne powiązania transgraniczne);

2) czynniki wewnętrzne:

- wymiar społeczny: tworzenie się i aktywność społeczności lokalnych (społeczeństwo obywatelskie), działalność władz lokalnych i regionalnych (również w zakresie: pobudzania aktywności gospodarczej, wsparcia działań proekologicznych w regionie, zapobiegania ubóstwu i wykluczeniu społecznemu, zapewnienia równego dostępu do usług społecznych oraz tworzenia długookresowych strategii rozwoju regionu a także kształtowanie ładu przestrzennego zgodnie z tradycjami regionu) oraz upowszechniania specyficznej dla danego regionu kultury,
- wymiar ekonomiczny: wielokierunkowa specjalizacja regionalna (istotne są branże działalności rozwijane w regionie, ich komplementarność oraz umiejętność współpracy, a także stopień uciążliwości dla środowiska), działalność badawczo-rozwojowa dotycząca innowacji ekologicznych oraz wdrażanie ich do praktyki gospodarczej, oszczędność surowców, działania podejmowane w ramach społecznej odpowiedzialności biznesu, jednoczesne wykorzystywanie wielu funkcji środowiska,
- wymiar ekologiczny: uwarunkowania przyrodnicze (w tym zasoby naturalne i walory krajobrazowe danego regionu, pojemność środowiska i jego zdolność do samoodtwarzania), różnorodność biologiczna oraz obszary chronione, warunkujące w sposób istotny prowadzoną w regionie działalność gospodarczą.

W koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich wyraźnie wyodrębnia się zasadę oddolnej partycypacji, w myśl której proces planowania i podejmowania decyzji musi umożliwiać powszechny i czynny udział obywateli.

Znaczenie tej zasady wynika z następujących przesłanek [Kruk 2011]:

- rozwój dotyczy ekologicznych, społeczno-kulturowych, ekonomicznych, instytucjonalnych i przestrzennych uwarunkowań zaspokajania potrzeb ludzi – społeczeństwo musi mieć wpływ na ich uwzględnienie w planach rozwoju;
- zrównoważony rozwój jest w znacznej mierze koncepcją normatywną, a w świecie wolności obywatelskich arbitralne narzucenie koncepcji rozwoju opartego na określonych wartościach, nie powinno mieć miejsca;
- różnorodność interesów indywidualnych bądź grupowych powoduje, że nie istnieją uniwersalne kryteria oceny zróżnicowania rozwoju – niezbędne są więc procedury pozwalające poznać partykularne kryteria i doprowadzić do przejrzystych decyzji odnośnie *trade-off* i kompromisów;
- rozwój zrównoważony musi uwzględniać lokalne/ regionalne uwarunkowania.

Wśród czynników rozwoju lokalnego wyodrębnić można czynniki „twarde”, czyli wymierne. Należą do nich [por. Brdulak 2011]:

- położenie geograficzne regionu i jego cechy topograficzne,
- dostęp do infrastruktury z dziedziny: badań naukowych, informacyjnej, edukacyjnej, kultury, ochrony zdrowia, prawnej, administracyjnej i in. oraz wydajność i jakość funkcjonowania tej infrastruktury,

- usytuowanie regionu w krajowej i międzynarodowej sieci transportowej, a także sieci nowoczesnej łączności,
- umiejscowienie i powiązanie z zewnętrznymi sieciami usług infrastruktury energetycznej i ciepłowniczej (energetyka, gazownictwo, ciepłownictwo, energetyka odnawialna),
- wielkość, jakość i różnorodność kapitału ludzkiego w kontekście struktury i potrzeb rynku pracy,
- struktura branżowa, wielkość i typ własności istniejących podmiotów gospodarczych.

Drugą grupę stanowią czynniki „miękkie”, czyli niemierzalne, trudne do sprecyzowania, takie jak [Brdulak 2011]:

- kreatywność i innowacyjność kapitału ludzkiego danej społeczności lokalnej,
- intensywność, różnorodność i jakość działań w dziedzinie kultury,
- oferta usług rekreacyjno-wypoczynkowych,
- jakość środowiska stworzonego przez człowieka i środowiska naturalnego,
- klimat przedsiębiorczy i twórczy połączone z zaangażowaniem się obywateli w działalność publiczną,
- poczucie identyfikacji społeczeństw lokalnych z miastem lub regionem, w którym mieszkają, oparte na przesłankach kulturowych i tradycji historycznej oraz aspiracjach rozwojowych obywateli.

Warto nadmienić, że wśród czynników o charakterze wewnętrznym wskazuje się na potrzebę wyodrębnienia [Gorzela 2000] lokalnego lidera i tzw. aktorów lokalnych, którzy powinni stanowić elitę odpowiedzialną za strategię prorozwojową i jej realizowanie, instytucji lokalnych utrzymujących dynamikę i strukturę rozwoju, wspierających przedsiębiorczość (np.: klastry, spółdzielnie) czy wzbogacających tkankę społeczną (stowarzyszenia, koła gospodyń wiejskich, lokalne kluby zainteresowań).

Wśród tych czynników sytuje się także dziedzictwo kulturowe, a w zasadzie umiejętność przekuwania przestrzeni kulturowej w efekt ekonomiczny. Wyzwaniem jest uspołecznienie procesu ochrony dziedzictwa kulturowego.

Generalnie można przyjąć, że rozwój regionalny oznacza proces prowadzący do osiągnięcia trwałego wzrostu społeczno-gospodarczego (w tym poprawy jakości życia) i zwiększania konkurencyjności. Zależy on od takich czynników, jak: zasoby naturalne regionu (gleby, woda, ukształtowanie terenu, surowce leśne i rolnicze itp.), jego walory przyrodnicze (mikroklimat, krajobraz i inne), zasoby pracy, kapitał społeczny, umiejętności i wynikające z nich działania władz lokalnych i regionalnych, zagospodarowanie komunikacyjne, kapitał inwestycyjny, przedsiębiorstwa działające w regionie (ich liczba, profil działalności, umiejętność współpracy itp.), potencjał produkcyjny i usługowy (w tym stosowanie nowoczesnych technologii), zewnętrzne źródła finansowania, rozmiar rynku i jego dostępność oraz międzynarodowa sytuacja gospodarcza i współpraca [Chądzyński i in. 2007].

Wśród czynników rozwoju zrównoważonego na poziomie lokalnym należy wyróżnić zasadę partycypacji, jako podstawę budowania kapitału społecznego oraz wy-

korzystania ładu społecznego, ekonomicznego i przyrodniczo-kulturowego do tworzenia nowych miejsc pracy i poprawy jakości życia na wsi.

Postęp w badaniach nad zależnościami społeczno-gospodarczymi, uwzględniającymi pozaekonomiczny ich wymiar, jest zasługą rozwoju ekonomii instytucjonalnej (szczególnie nowej ekonomii instytucjonalnej), która krytycznie odnosi się do zawężonego ujęcia zjawisk ekonomicznych, reprezentowanego przez kierunek neoklasyczny. W ramach tego nurtu pojęcie instytucji określono, jako „prawne, administracyjne i zwyczajowe regulacje powtarzających się ludzkich interakcji” [Pejovich 1990]. Taka definicja obejmuje zarówno formalny wymiar instytucji (jako norm prawnych), jak i nieformalny (oparty na ukształtowanych w społeczeństwie normach), które kształtują relacje pomiędzy różnymi podmiotami w procesie gospodarowania. Koncepcja kapitału społecznego skupia się na nieformalnych aspektach relacji międzyludzkich i odnosi się do reguł życia społeczno-gospodarczego opartych na wartościach, zaufaniu i ludzkich interakcjach. Jej powiązanie i współzależność z teorią rolnictwa zrównoważonego łączy fakt, że obydwie wymagają uwzględnienia w ekonomii wartościowania społecznego zjawisk [Wilkin 2007]. O ile w drugim przypadku wartościowanie to odnosi się do wyceny zasobów naturalnych oraz dziedzictwa naturalnego i kulturowego wsi, tak w koncepcji kapitału społecznego służy określeniu specyfiki relacji między zaufaniem, sieciami powiązań i kooperacją a rozwojem społeczno-ekonomicznym. W obydwu przypadkach wycena cech niematerialnych jest trudna, natomiast konieczna dla zapewnienia zrównoważonego rozwoju, jako podstawy przyszłego funkcjonowania społeczeństwa i gospodarki³. W takim rozumieniu koncepcja zrównoważonego rozwoju pozwala reagować na niesprawności rynku w zakresie poziomu (intensywności) korzystania ze środowiska oraz tworzenia dóbr publicznych. J. Zegar [2005], wśród wielu czynników zrównoważonego rozwoju, wskazuje na potrzebę budowania kapitału społecznego, wskazując, że „rolnictwo industrialne zapewnia korzyści (przetrwanie) dla malejącej grupy rodzin rolniczych coraz bardziej odrywając je od społeczności wiejskiej – oddzielając żywotność gospodarstw od żywotności wsi (ekonomicznej i społecznej), a także ograniczając poprzez ujemny wpływ na środowisko przyrodnicze i krajobraz wiejski możliwości alternatywnych działalności społeczności wiejskiej”. Kapitał społeczny stanowi gwarancję prawidłowego rozwoju kapitału ekonomicznego [Szymański 2007]. Normy i wartości oraz zaufanie umożliwiają ograniczenie kosztów transakcyjnych, ponadto wpływają na ograniczenie biurokracji i kontroli administracji państwowej oraz na kształtowanie polityki rozwoju poprzez współpracę obywateli

³ Już Raport Światowej Komisji ds. Środowiska i Rozwoju z 1987 porusza problematykę zrównoważonego rozwoju, jako podstawy działań na rzecz zapewnienia zaspokojenia potrzeb obecnego pokolenia ludności świata bez umniejszania szans przyszłych pokoleń na ich zaspokojenie. Uznaje się, że wysoki poziom kapitału społecznego (umiejętność współpracy, współdziałania) w ujęciu makro (narodowym) pozytywnie wpływa na możliwości długoterminowej polityki sprzyjającej ochronie rzadkich zasobów, nawet kosztem ograniczenia bieżącej konsumpcji i jest jednym z podstawowych elementów wpływających na uczestnictwo społeczeństwa w działaniach na rzecz zrównoważonego rozwoju, zob. [Our Common Future 1987, Schuller, Baron, Field 2000].

z tworzącymi politykę, zwłaszcza na szczeblu regionalnym i lokalnym [Grootaert, van Bastelaer 2002, Ray 2006].

Mając na uwadze szereg zestawień czynników zrównoważonego rozwoju, prezentowanych w literaturze przedmiotu, jak również mnogość wskaźników określających stan każdego z wyróżnionych łańdów zrównoważonego rozwoju, podstawą dalszych działań na rzecz pełnego wdrożenia zasad tej koncepcji, powinny być przede wszystkim:

- działania na rzecz budowania kapitału ludzkiego (kwalifikacje) oraz społecznego (współpraca, postawy obywatelskie, świadomość ekologiczna),
- rozwój przedsiębiorczości wiejskiej w oparciu o wykorzystanie zasobów lokalnych,
- polityka rynku pracy realizowana przy udziale służb publicznych, w tym instytucji rynku pracy, służb doradztwa i samorządów gminnych, których działania powinny być w wysokim stopniu skoordynowane,
- wykorzystanie lokalnej kultury, tradycji, dziedzictwa oraz zasobów naturalnych, jako zasobu dla dalszego rozwoju w wymiarze lokalnym, na rzecz tworzenia i promocji lokalnej marki, tożsamości i przywiązania mieszkańców do danego terenu,
- wsparcie lokalnych systemów żywności, czyli określenie zasad drobnego przetwórstwa żywności i sprzedaży bezpośredniej,
- promowanie dobrych praktyk i nowych rozwiązań w zakresie współpracy społeczności lokalnej, jak również jej partycypacji w tworzeniu lokalnej polityki.

Główny potencjał rozwojowy obszarów wiejskich ma swoje źródła w czynnikach endogenicznych, zwłaszcza w kapitale ludzkim i społecznym, a także w infrastrukturze technicznej i społecznej warunkujących poziom życia i atrakcyjność osiedleń obszarów wiejskich.

1.5. Podsumowanie

Współcześnie coraz większego znaczenia nabiera ukierunkowanie społeczności lokalnych na poszukiwanie różnego rodzaju form aktywności pozarolniczej. Tereny te często nadal utożsamiane są z sektorem rolniczym, który nadal stanowi istotne, a często główne, źródło dochodu ludności wiejskiej. Jednak obserwacja współczesnych zjawisk rozwojowych wskazuje na rozwój alternatywnych kierunków ewolucji obszarów wiejskich, niezwiązanej z rolnictwem, które są szansą ich rozwoju ekonomicznego. Stąd postrzeganie obszarów wiejskich jedynie od strony funkcji rolniczej powinno zdecydowanie zmieniać się w kierunku uwzględniania możliwości zróżnicowania gospodarki wiejskiej. W ostatnim czasie tak się właśnie dzieje. Podstawowym filarem koncepcji rozwoju lokalnego obszarów wiejskich musi być polityka równorzędnego rozwoju sektora pozarolniczego i rolniczego na wsi. Urzeczywistnienie tej idei na szczeblu lokalnym nie jest jednak możliwe bez prowadzenia badań dotyczących warunków jej realizacji. Otóż szersze myślenie o wsi ukształtowało nowe wyzwania dla polityki wiejskiej w zakresie idei wielofunkcyjności, jak również rozwoju zrównowa-

zonego. Na tej płaszczyźnie zachodzą istotne zjawiska społeczne i gospodarcze, które szczególnego charakteru nabywają w jednostkach lokalnych.

Osadzone jest to w ewolucji paradygmatu rozwoju obszarów wiejskich, w którym tzw. „stare podejście” (sektorowe, oparte na subsydiach), zastąpiły kolejno: Nowy paradygmat rozwoju obszarów wiejskich (*New rural paradigm*), a ostatnio koncepcja polityki spójności obszarów wiejskich (*Rural Cohesion Policy*).

W myśl ostatniej koncepcji współcześnie, przyszłość gospodarki wiejskiej opiera się na idei zrównoważonego rozwoju, zakładającej równowagę pomiędzy celami ekonomicznymi (ładem ekonomicznym), społecznymi (ładem społecznym) i jakością środowiska (ładem ekologicznym), czyli rozwojem społeczno-ekonomicznym wraz z zachowaniem zasobów przyrodniczych dla przyszłych generacji. W tym układzie również podejście do rozwoju sektora rolnego w Unii Europejskiej zakłada wspieranie produkcji o wysokiej wartości dodanej, którą kreuje się poprzez zastosowanie specjalistycznej wiedzy lub umiejętności w procesie wytwórczym.

Stanowi to szansę rozwoju gospodarstw rodzinnych również w Polsce, gdzie z uwagi na duże rozdrobnienie, poszukuje się możliwości wykorzystania potencjału jednostek obecnie najmniej efektywnych z punktu widzenia ekonomicznego, ale o dużym znaczeniu dla przyszłego rozwoju obszarów wiejskich.

Rozdział 2.

Obszary problemowe na wsi a priorytety polityki wobec rolnictwa i obszarów wiejskich

2.1. Wprowadzenie

Proces kształtowania sytuacji ekonomicznej i społecznej społeczności wiejskiej związany jest ze stanem oraz perspektywami i kierunkami rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Po integracji Polski z Unią Europejską, skorelowane są one z priorytetami i celami zawartymi w programach rozwoju obszarów wiejskich (PROW) i przeznaczonymi na ich realizację funduszami w kolejnych okresach budżetowych.

Wieś polską zawsze cechowało zróżnicowanie ekonomiczne, społeczne i mentalne jej mieszkańców. Przez lata, w Polsce, utrwał się obraz wsi znany z twórczości literackiej⁴, albo jako sielankowa, harmonijna kraina, promująca życie w zgodzie z prawami natury, symbol ucieczki od chaosu miasta (od „stali i betonu”), albo jako kolebka nędzy i zacofania pod względem kulturowym i technologicznym, w której ludność wiejska, dyskryminowana i lekceważona, doznawała licznych krzywd w konfrontacji z zawsze bardziej uprzywilejowanymi mieszczanami i arystokracją.

Z upływem lat wieś i jej mieszkańcy ulegali znaczącym i wielokierunkowym przeobrażeniom. Kształtowały je dwa podstawowe kierunki zmian: z jednej strony – „wieś doganiała miasto”, a z drugiej – „miasto przenosiło się na wieś”. Poprawa struktury obszarowej gospodarstw rolnych oraz przejmowanie przez nie nowych funkcji, a także postępujące procesy urbanizacyjne i towarzyszące im zjawisko rozpowszechniania się na obszary wiejskie tzw. miejskiego stylu życia zmieniły wieś i jej mieszkańców [Chmielewska 2013; Chmielewska 2015]. Nadal jednak, mimo znaczącej poprawy, utrzymują się dysproporcje między wsią i miastem, głównie pod względem rozwoju infrastruktury technicznej (wodno-kanalizacyjnej, gazowej, drogowej i instytucjonalnej) oraz standardu życia ich mieszkańców.

Po akcesji Polski do UE i objęciu naszego kraju WPR rolnictwo w Polsce zaczęło podlegać wspólnym prawom unijnym, co przyczyniło się do zdynamizowania wielokierunkowych, pozytywnych zmian na obszarach wiejskich. Dzięki ich realizacji nastąpiła znaczna poprawa infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich. Jednak „długoletnie, wielopłaszczyznowe zróżnicowanie społeczno-ekonomiczne rolniczych struktur powoduje, że wsparcie skierowane na wieś w ramach WPR odmiennie oddziałuje na poszczególne grupy gospodarstw. W konsekwencji utrudnia to osiągnięcie zamierzonego w polityce rolnej celu, którym jest przede wszystkim poprawa warunków bytu rodzin rolniczych” [Sikorska 2013] i wiejskich. Znaczący postęp, jaki nastąpił po integracji Polski z UE, w wyposażeniu terenów wiejskich w infrastrukturę techniczną nie wystar-

⁴ Najbardziej pełny obraz wsi przedstawił W. Reymont w powieści: *Chłopi*. Wieś ukazana jest także w twórczości m.in.: M. Reja: *Krótką rozprawą między trzema osobami Panem, Wójtem a Plebanem*; A. Mickiewicza: *Pan Tadeusz*, H. Sienkiewicza: *Szkice węglem, Janko muzykant*; B. Prusa: *Antek*; M. Dąbrowskiej: *Noce i dnie*; E. Orzeszkowej: *Nad Niemnem*; S. Wyspiańskiego: *Wesele*; J. Kasprzowicza: *W chałupie*; W. Gombrowicza: *Ferdydurke*.

czył, aby wyrównać dysproporcje w tym obszarze między wsią i miastem; jedynie je zmniejszył. Nadal utrzymało się duże zróżnicowanie regionalne.

Przyszłość rolnictwa i obszarów wiejskich coraz częściej utożsamiana jest z procesem zatrzymania młodych rolników-następców w gospodarstwie. Dlatego też w kolejnym okresie budżetowym, w PROW 2014-2020, priorytetem jest dalszy rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich ze wskazaniem na dwa kierunki bardzo istotne dla kształtowania sytuacji ekonomicznej i społecznej na terenach wiejskich, mianowicie na wsparcie dla młodych rolników oraz gospodarstw o małym obszarze i słabszych ekonomicznie. Wsparcie dla młodych rolników znajduje uzasadnienie w fakcie, iż wymiana pokoleniowa uważana jest za kluczowy czynnik wpływający na modernizację i podnoszenie konkurencyjności gospodarstw. Młodzi rolnicy „ze względu na posiadane atrybuty w postaci m.in. większej otwartości na zmiany czy szybszego uczenia się, są szczególnie predysponowani do podejmowania innowacyjnych działań przyczyniających się do wzrostu produktywności w rolnictwie” [Program... 2014b]. Natomiast małe gospodarstwa w znaczącej części stanowią znaczny potencjał rolniczy, w postaci warunków dla upraw warzywniczych, zielarskich itp., a także potencjał zasobów pracy, gruntów czy zabudowań, przez co stanowią swoistą bazę rolnictwa niszowego oraz miejsce zamieszkania, pracy, wypoczynku, turystyki, a także zachowania tradycji i kultury. Małe gospodarstwa są potrzebne, aby wsie nie były miejscem tylko produkcji żywności, ale w powiązaniu z rozwojem bazy infrastrukturalnej oraz usługowej, pod warunkiem poszanowania środowiska naturalnego, stanowiły zachętę dla wielu użytkowników tych gospodarstw do pozostania na wsi, aby nie dopuścić do ich wyludnienia i starzenia się. Ogólny rozwój wsi, jak wskazuje J.St. Zegar, „dokonywał się poprzez rolnictwo, a dokładniej przez gospodarstwa chłopskie, które przez całą dotychczasową historię dominowały i przesądzały o żywotności miejscowości wiejskich” [Zegar 2012]. W przypadku bowiem „kiedy gospodarstwa rodzinne zastępowane są industrialnymi monokulturami, wraz ze zjawiskiem depopulacji, wieś traci swój naturalny charakter, a jej tradycje i kultura stopniowo zanikają” [Czyżewski 2014]. Ponadto gospodarstwa małe użytkowane rolniczo są dla wielu rodzin poza miejscem zamieszkania oraz pozyskiwania podstawowych produktów żywnościowych, także źródłem przychodów – najczęściej nie jedynym – ale stanowiącym ochronę przed całkowitym wykluczeniem z rynku pracy w sytuacji utraty drugiego, pozarolniczego źródła dochodów.

W opracowaniu przedstawiono wyniki analizy przemian na wsi, będących efektem polityki ekonomicznej państwa wobec rolnictwa i obszarów wiejskich po akcesji Polski do Unii Europejskiej. Podjęto również próbę wskazania obszarów problemowych, jako potrzeb według znaczenia ich realizacji dla dalszego rozwoju terenów wiejskich i poprawy sytuacji ekonomiczno-społecznej ludności wiejskiej. Omówiono wybrane i uwzględnione w tym programie potrzeby oraz cele, których realizacja przyczyni się do pozytywnych zmian na wsi i w gospodarstwach rolnych. W badaniu przyjęto zmiany infrastruktury technicznej, jako podstawowy czynnik warunkujący dalszy ekonomiczny, społeczny i kulturowy rozwój obszarów wiejskich. Przemiany oceniono na podstawie cech charakteryzujących infrastrukturę wodno-kanalizacyjną, gazową, dro-

gową i mieszkaniową. Materiał empiryczny stanowiły dane statystyczne GUS oraz dane MRiRW i ARiMR. Wykorzystano także materiały pozyskane z dostępnej literatury przedmiotu.

2.2. Polityka państwa wobec rolnictwa i obszarów wiejskich

Częścią polityki gospodarczej państwa odpowiedzialnej za rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich jest polityka rolna oraz polityka rozwoju obszarów wiejskich. W Europie pojęcie: *polityka rolna* określił jako pierwszy niemiecki ekonomista Adolf Buchenberger pod koniec XIX wieku. Definiował ją jako „ogół zasad, jakimi powinno się posługiwać państwo podczas udzielania pomocy wsi i rolnictwu”. Wówczas była to głównie pomoc prawna i finansowa na prowadzenie inwestycji technicznych służących ochronie przed siłami przyrody, powiększanie obszarów rolniczych oraz wprowadzanie postępu i poprawę organizacji pracy w rolnictwie (ochrona przed powodzią, melioracje dolin rzecznych, scalenia gruntów, mechanizacja itp.) [Pijanowski 2011]. Ta definicja, już o szerszym zakresie wsparcia, obejmująca również obszary wiejskie, obowiązuje do dziś we wszystkich krajach Europy, a nawet świata [Kozuch i in. 2000]. W coraz większej liczbie krajów obok polityki rolnej prowadzona jest polityka w odniesieniu do obszarów wiejskich, chociaż właściwie obie te dziedziny się przenikają. Zdaniem wielu ekonomistów ingerencja państwa w rozwój obszarów wiejskich jest zjawiskiem pożądanym, wynika z racjonalnych przesłanek, chociaż jej zakres i metody się zmieniają. Dzięki ewolucji instrumentów polityki państwa, a także sposobów wprowadzania ich w życie, obszary wiejskie zyskują nową perspektywę. Tradycyjna wieś ulega przemianom w nowoczesną formę integracji gospodarczej i społecznej, jak ma to miejsce w krajach o wyższym stopniu rozwoju. Także w Polsce coraz większego znaczenia nabiera interwencjonizm państwa w rozwoju obszarów wiejskich.

„Realizacja polityki w jakiegokolwiek dziedzinie wiąże się z założeniami z dokonywaniem wyboru spośród wielu możliwych do zastosowania wariantów. Tak też się dzieje w ramach WPR, która oferuje państwom członkowskim szeroki wachlarz instrumentarium. W warunkach członkostwa w UE proces przygotowania programów wsparcia ze środków unijnych nie jest jednakże w pełni autonomiczny. W pewnym zakresie jest podporządkowany kreowanemu na szczeblu UE strategiom, wytycznym oraz wymogom dotyczącym środowiska naturalnego. Na przykład w PROW 2007-2013 kraje członkowskie były zobligowane do wydatkowania 45% budżetu tego programu zgodnie z celami określonymi przez KE. Jednocześnie można stwierdzić, że proces ten dotyczył przede wszystkim tych instrumentów, których skutki można zakwalifikować do grupy horyzontalnych, jak np. programy związane z poprawą stanu środowiska czy zakładanej budowy kapitału społecznego. Państwa członkowskie mają możliwość kreowania polityki rolnej zorientowanej na osiągnięcie różnych celów makroekonomicznych, czy też społecznych lub środowiskowych. Jest to uzależnione od wachlarza i charakteru włączonych do programów operacyjnych instrumentów, a przede wszystkim od wielkości budżetu przeznaczonego na każdy z nich” [Drygas 2012].

Współczesne zmiany na wsi wyrażają się przejściem od prostych współzależności do bardziej skomplikowanego i zintegrowanego kompleksu wiejsko-miejskiego.

Rozwój wsi to nie tylko wzrost gospodarczy w rolnictwie, ale „rzeczywiste przeobrażenia, osiąganie wyższej jakości życia poprzez polepszenie możliwości zaspokojenia potrzeb społeczności wsi i osób korzystających czasowo z walorów obszarów wiejskich, poprzez dbanie o środowisko naturalne, dziedzictwo kulturowe, zachowanie krajobrazu” [Psyk-Piotrowska 2005].

Realizowana w Polsce po akcesji z UE polityka rozwoju obszarów wiejskich opiera się na dynamizowaniu procesów zmian w rolnictwie oraz wspieraniu pozarolniczych funkcji wsi z założeniem poszanowania środowiska naturalnego oraz zharmonizowania dwóch podstawowych celów: zrównoważonego rozwoju i podnoszenia konkurencyjności obszarów wiejskich. „Tylko takie podejście – uważają M. Drygas i K. Zawalińska – może stworzyć podstawę i perspektywiczną szansę na polepszenie warunków życia oraz sytuacji dochodowej mieszkańców wsi” [Drygas, Zawalińska 2012]. Ponadto „odkrywane są coraz to nowe niedoskonałości rynków, które wymagają stosowania nowych form interwencyjnych. Wzrasta liczba instrumentów, ich kompleksowość oraz stopień złożoności, co uzasadnia aktywną politykę państwa, związaną m.in. z powoływaniem i wspieraniem instytucji tworzących bliższe i dalsze otoczenie rolnictwa (...)” [Woś 2000]. Duża część środków pomocowych z UE trafiających do Polski jest przeznaczona na rozwój pozarolniczych funkcji wsi i aktywizowanie pozarolniczego rynku pracy. Unia Europejska stawia na wieś silną gospodarczo i kulturowo będącą partnerem dla miast i ich uzupełnieniem” [Pijanowski 2011].

W Polsce nadal „wiodącą rolę w większości wsi pełni rolnictwo” [Przegon 2008]. Potwierdza to „głęboko zakorzenione przekonanie, że rolnictwo jest niezwykle ważne, bowiem jest źródłem najważniejszego produktu ludzkości, czyli żywności, chociaż droga między producentem rolnym a finalnym konsumentem bardzo się wydłużyła” [Wilkin 2012]. Dlatego kluczową pozycję w kształtowaniu polityki rozwoju obszarów wiejskich stanowił, stanowi i będzie stanowić kierunek zmian w rolnictwie, a konkretnie to, jaki jego model – industrialny czy zrównoważony – będzie realizowany. Jak słusznie zauważa A. Czyżewski „wobec wyczerpywania się w krajach najbardziej rozwiniętych możliwości dalszej industrializacji rolnictwa alternatywą pozostaje rozwój zrównoważony. Taki właśnie kierunek wyznacza polityka Unii Europejskiej, gdyż ewolucja, jaką przeszła WPR od początku lat 90. do współczesności, stanowi doskonały przykład przechodzenia od industrialnego modelu rolnictwa do modelu zrównoważonego” [Czyżewski 2014].

Po akcesji Polski do UE głównymi czynnikami zmian w rolnictwie były m.in. pełne otwarcie rynku rolnego UE oraz wprowadzenie znacznych dotacji, w tym dopłat bezpośrednich. Poprawiły one sytuację dochodową polskich rolników, chociaż efekty te dotyczą tylko części gospodarstw, najczęściej, o średniej lub dużej sile ekonomicznej, głównie o obszarze powyżej 20 ha [Drygas, Zawalińska 2012, Sikorska 2013]. Jak podaje W. Józwiak na podstawie wyników Polskiego FADN „w latach 2006-2008 funkcjonowało około 90 tys. gospodarstw osób fizycznych z działalnością rolniczą i powierzchnią powyżej 1 ha, które miały cechy gospodarstw ze zdolnością konkurencyjną. (...) Łącznie oceniono, że w Polsce w latach 2006-2008 funkcjonowało ok. 290 tys. go-

spodarstw osób fizycznych, które wyróżniały się zdolnością konkurencyjną lub miały przesłanki, by tę zdolność móc osiągnąć w niezbyt odległym czasie” [Józwiak 2014].

Państwo, chcąc prawidłowo wypełniać rolę regulatora procesów rozwojowych w rolnictwie, powinno więc wpływać także na jego otoczenie. Jednym z podstawowych kierunków działań jest realizowanie odpowiednich rozwiązań infrastrukturalnych, bowiem „przeźrenność i rozproszenie produkcji rolnej powoduje konieczność tworzenia na obszarach użytkowanych rolniczo takiej infrastruktury gospodarczej, technicznej i socjalnej, która zapewnia ich harmonijny rozwój” [Musiał 1998]. Ponieważ jednak rozbudowa infrastruktury jest zbyt kosztowna, to nie jest możliwe finansowanie jej wyłącznie ze środków uzyskanych z rolnictwa. Miałoby to bowiem negatywne skutki dla poziomu produkcji i reprodukcji. Jednocześnie, bez odpowiedniej infrastruktury, nie jest możliwe optymalne wykorzystywanie czynników produkcji. Współcześnie, bez poprawy wyposażenia terenów wiejskich w infrastrukturę techniczną, wieś będzie się wyludniać, gdyż rolnicy i pozostali jej mieszkańcy wybiorą mniej uciążliwe źródła zarobkowania oraz „wygodniejsze” życie w mieście. Toteż jednym z priorytetowych celów polityki państwa powinno być likwidowanie dysparytetu warunków pracy i zamieszkania między mieszkańcami wsi i miast. Należy jednak mieć na uwadze fakt, że porównywanie wskaźników charakteryzujących tereny wiejskie z miejskimi jest „to jednak spore uproszczenie, ponieważ dane statystyczne nie odzwierciedlają faktycznego stanu poszczególnych wsi” [Knapik, Kowalska 2014]. Dynamiczny rozwój pozarolniczych funkcji wsi widoczny jest przede wszystkim w strefach metropolitalnych oraz ośrodkach subregionalnych, gdzie rolnictwo wypierane jest przez inne funkcje: mieszkaniową, rekreacyjną, produkcyjną i usługową. Poza strefami podmiejskimi wieś nabiera bardziej rolniczego charakteru [*Szansy i zagrożenia*... 2012, Chmielewska 2015].

Polityka państwa wobec rolnictwa i obszarów wiejskich powinna uwzględniać także zabezpieczenie socjalne mieszkańców wsi, które polega przede wszystkim na „zapewnieniu im odpowiednich warunków kształcenia, pomocy medycznej, pomocy na wypadek klęski żywiołowej oraz możliwości zatrudnienia zgodnie z kwalifikacjami” [Adamowicz 1994]. Dlatego wzrasta znaczenie kształtowania struktury społeczno-ekonomicznej wsi, która w coraz większym stopniu „zaczyna dotyczyć rozwiązywania problemów mieszkańców wsi, tworzenia nowych miejsc pracy, popularyzacji nowego stylu życia oraz pomagania w zdobywaniu przez ludność wiejską niezbędnych kwalifikacji, (...) spowalnianiu procesów powodujących odchodzenie ludności z produkcji rolnej oraz na poszukiwaniu i wspomaganiu nowych funkcji gospodarczych regionów” [Musiał 1998].

Ponieważ zróżnicowanie terytorialne obszarów wiejskich jest faktem, wynikającym „z czynników historycznych i położenia na osi centrum-peryferie” [Rosner, Stanny 2007], polityka rozwoju obszarów wiejskich nie może być jednorodna, ale wieloaspektowa, zakładająca różne modele rozwoju polskiej wsi, po to aby w optymalny sposób wykorzystać lokalne zasoby. Trzeba ponadto wziąć pod uwagę kwestie związane z ochroną środowiska naturalnego, którego degradacja jest związana m.in. z intensywną produkcją rolniczą. „W polskim rolnictwie – jak podaje J.St. Zegar – przeważają gospodarstwa konwencjonalne o różnym stopniu industrializacji oraz róż-

nej skali oddziaływania na środowisko przyrodnicze. Gros gospodarstw rolnych wywiera umiarkowaną presję na środowisko przyrodnicze (...)” [Zegar 2014]. „W polityce rolnej państwa powinno się zatem wykorzystywać mechanizmy pośrednie, które z jednej strony, zapewniają wysoką produktywność rolną, a z drugiej strony nie wpływają negatywnie na środowisko naturalne” [Żmija 2011]. Toteż „podstawowym wyzwaniem na obszarach wiejskich jest zintegrowane podejście do rozwiązywania nieodpowiednich relacji między poszczególnymi aspektami (społecznym, gospodarczym i środowiskowym) zrównoważonego rozwoju (...). Z opracowanej typologii gmin pod względem zrównoważenia gospodarczego, społecznego i środowiskowego przedstawionej w Serii „Program Wieloletni” IERiGŻ-PIB nr 104 wynika, że tylko 26,2% gmin spośród gmin miejsko-wiejskich, 20,1% wiejskich i 17,9% miejskich zbliżyło się do zrównoważonego rozwoju” [Kołodziejczyk 2014].

2.3. Zmiany infrastrukturalne i społeczne na wsi w okresie realizacji w Polsce PROW 2004-2006 oraz 2007-2013

Pierwszym, współfinansowanym przez UE programem rozwoju polskiego rolnictwa i obszarów wiejskich był SAPARD, realizowany w ramach pomocy przedakcesyjnej. SAPARD miał za zadanie pomóc rolnikom w przygotowaniu się do wejścia w strukturę unijnego rolnictwa, dostosować się do jego wymagań. „W wyniku Programu SAPARD zakończono realizację ponad 22,7 tys. projektów, a ARiMR wypłaciła beneficjentom 4,5 mld zł, z czego niemal 3,24 mld zł już po akcesji Polski do UE. Nabyte w trakcie wdrażania tego programu doświadczenia i umiejętności prawno-finansowe okazały się niezwykle cenne w okresie integracji z UE” [Efekty... 2015].

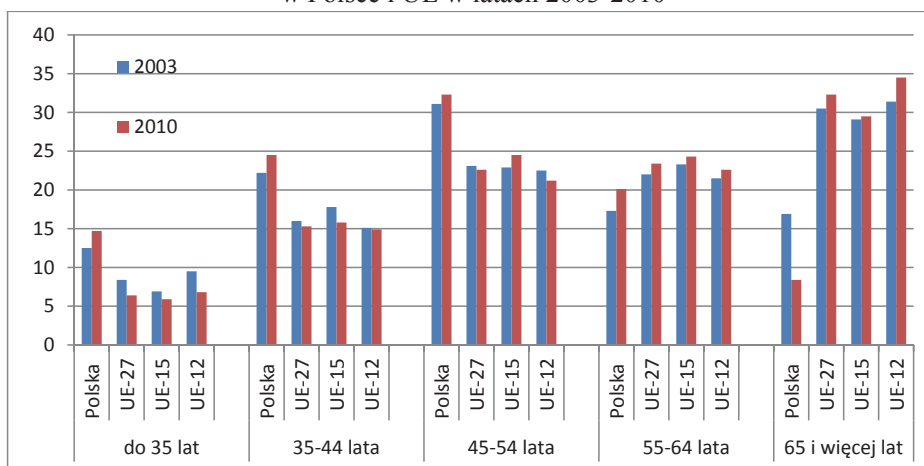
Po akcesji, polskie rolnictwo i obszary wiejskie zostały objęte Wspólną Polityką Rolną (WPR) i otrzymały wsparcie, głównie w ramach PROW 2004-2006, Sektorowego Programu Operacyjnego „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego i rozwój obszarów wiejskich 2004-2006” oraz PROW 2007-2014. Podstawowym instrumentem dofinansowania dochodów rolników stały się płatności bezpośrednie. Od 2004 r. o takie dopłaty co roku ubiega się 1,3-1,4 mln rolników. „Z roku na rok rosła łączna kwota tych płatności – od prawie 7 mld zł w 2005 r. (kiedy po raz pierwszy dotyczyły one całego roku) do ponad 14 mld zł w 2013 r. Do połowy 2014 roku ARiMR wypłaciła z tego tytułu ponad 103 mld zł” [Efekty... 2015]. Głównie dzięki dopłatom dochody rolników zwiększyły się prawie dwukrotnie w porównaniu z okresem sprzed akcesji. Dochody z czynników produkcji na pełnozatrudnionego w rolnictwie zwiększyły się w latach 2005-2013 realnie o 92,5%; natomiast dochód rozporządzalny gospodarstw domowych rolników wzrósł w latach 2004-2013 nominalnie o 113,7%, a realnie o 69,6%, podczas gdy w przeciętnym gospodarstwie domowym w Polsce był to wzrost analogicznie o 76,6% oraz o 34,3%. [Dochody... 2014]. Nadal utrzymała się przewaga dochodów ludności zamieszkałej w mieście w porównaniu z zamieszkałą na wsi – w 2014 r. było to 42% [Budżety... 2014].

Drugim, równie ważnym instrumentem WPR jest wsparcie udzielane z tzw. drugiego filaru, będącego podstawowym źródłem finansowania modernizacji gospodarstw rolnych oraz rozwoju obszarów wiejskich. Fundusze europejskie zostały wykorzystane,

poza wsparciem dochodów rolników, na różnokierunkowe inwestycje, budowę potencjału przemysłu przetwórczego, tworzenie miejsc pracy, organizację grup producentów rolnych, przedsięwzięcia chroniące środowisko naturalne, poprawę infrastruktury w gminach, wspieranie lokalnej aktywności na wsi oraz w małych miasteczkach. Wzrosła konkurencyjność gospodarcza terenów wiejskich, na którą składają się, poza produkcją rolną, turystyka, sektor usług, handel, rzemiosło i małe przedsiębiorstwa. Dzięki udzielonemu rolnikom i przedsiębiorcom wsparciu (głównie w ramach działań: „Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw” oraz „Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej”) powstały lub rozwinęły się m.in. przedszkola, salony fryzjerskie, restauracje, placówki handlowe, warsztaty samochodowe, małe zakłady produkcji mebli, a także firmy świadczące usługi informatyczne czy księgowo. Wieś, obok swej tradycyjnej roli producenta żywności, zyskała także na znaczeniu, jako przestrzeń działalności gospodarczej niezwiązanej z rolnictwem. „(...) w ciągu ostatnich 10 lat powstało na wsi około 53 tys. nowych miejsc pracy, nie związanych z rolnictwem” [*Efekty...2015*]. W strukturze dochodów ludności wiejskiej udział dochodów z pracy najemnej oraz na własny rachunek wzrósł z 45,5 do 57,0% [*Budżety... 2006, Budżety... 2014*].

Dzięki funduszom przeznaczonym na modernizację gospodarstw oraz ułatwienie startu młodym rolnikom, a także programowi rent strukturalnych nastąpiła na wsi znaczna zmiana pokoleniowa. Średni wiek polskiego rolnika jest najniższy w UE (Wykres 2.1).

Wykres 2.1. Udział (%) gospodarstw rolnych według wieku użytkownika w Polsce i UE w latach 2003-2010

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [*Gospodarstwa rolne... 2013*].

ARiMR podała, że: „w efekcie powstało 37 tys. nowych gospodarstw prowadzonych przez młodych, dobrze wykształconych i przygotowanych do zawodu rolników (...). Na polach pracuje nowoczesny sprzęt, a w gospodarstwach stoją nowe budynki. Za unijne pieniądze w ciągu ostatnich 10 lat rolnicy kupili ok. 388 tys. ciągników, maszyn czy urządzeń rolniczych, zrealizowali ponad 8 tys. inwestycji budowlanych, w tym

silosy zbożowe. Nie jest to bilans ostateczny, bo ten poznamy w 2015 r., gdy ARiMR zakończy rozliczanie PROW 2007-2013” [Efekty... 2015].

Jednak już teraz można, analizując *Sprawozdania z działalności Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa* za kolejne lata podkreślić dużą aktywność polskich rolników w sięganiu po unijne fundusze na poszczególne cele. Wskazuje na to m.in. znaczna rozbieżność między ilością składanych wniosków a ilością zawartych umów. Do końca 2014 r., w żadnym z wymienionych działań nie zrealizowano wniosków w 100 procentach (Tabela 2.1).

Tabela 2.1. Stopień realizacji wybranych działań PROW 2007-2013 wg stanu na 31.12.2014 r. (w liczbach bezwzględnych)

Nazwa działania	Złożone wnioski	Zawarte umowy lub wydane decyzje	Odsetek zawartych umów lub wydanych decyzji
Ułatwianie startu młodym rolnikom	52 683	31 024	58,9
Renty strukturalne	28 534	19 946	69,9
Modernizacja gospodarstw rolnych	96 259	66 077	68,6
Zwiększanie wartości dodanej podstawowej produkcji rolnej i leśnej	3 518	1 781	50,6
Grupy producentów rolnych	1 434	1 387	96,7
Różnicowanie w kierunku działalności rolniczej	28 999	15 827	54,6
Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw	45 454	15 796	34,8
Podstawowe usługi dla gospodarki i ludności wiejskiej	6 252	4 949	79,2
Odnowa i rozwój wsi	9 112	6 712	73,7

Źródło: układ tabeli i obliczenia własne na podstawie: [Sprawozdanie... 2015].

Najbardziej korzystna byłaby sytuacja, gdyby wszystkie przedsięwzięcia mogły być realizowane, głównie te, które najbardziej przyczyniają się do poprawy sytuacji ekonomicznej i społecznej, a nawet demograficznej mieszkańców wsi⁵. Dotyczy to w pierwszej kolejności tworzenia i rozwoju mikroprzedsiębiorstw, w przypadku których dofinansowanie otrzymało zaledwie 1/3 wniosków, zwiększenia wartości dodanej podstawowej produkcji rolnej i leśnej, a także różnicowania w kierunku działalności nierolniczej oraz ułatwiania startu młodym rolnikom, dla których zrealizowano zaledwie połowę lub niewiele ponad połowę „zapotrzebowania” w tym zakresie.

Wobec dużego rozdrobnienia agrarnego w Polsce i nadmiaru zasobów pracy w rolnictwie, tworzenie pozarolniczych miejsc pracy, czy pomoc młodym mieszkańcom wsi w starcie zawodowym może mieć kluczowe znaczenie dla zachowania żywotności na obszarach wiejskich. Większe zapotrzebowanie (złożone wnioski) na poszczególne cele i stopień ich realizacji (zawarte umowy) wskazują obszary problemowe, a tym sa-

⁵ Przyczyna rozbieżności między liczbą złożonych wniosków a liczbą podpisanych umów może wynikać także z tego, że część wniosków została niewłaściwie przygotowana. Nie umniejsza to jednak chęci do działania i poszukiwania różnych rozwiązań przez rolników.

mym cele, które powinny być priorytetowe dla polityki wobec wsi i rolnictwa. Jednocześnie należy podkreślić dużą aktywność gospodarstw w różnicowaniu źródeł dochodów. Najwyższa dynamika cechowała gospodarstwa o najmniejszym obszarze, a więc te, które ze względu na niską skalę produkcji rolniczej i niskie dochody z uprawy roli najbardziej były zainteresowane szukaniem dodatkowych źródeł zarobkowania. Spośród wszystkich rodzajów działalności innych niż rolnicza bezpośrednio związanych z gospodarstwem rolnym, najwięcej gospodarstw podjęło działalność w zakresie agroturystyki i wynajmu pokoi, wykorzystując posiadane zasoby infrastrukturalne (głównie budynki) i zasoby pracy własnej (Tabela 2.2).

Tabela 2.2. Zmiany struktury gospodarstw ogółem (powyżej 1 ha) prowadzących zarobkową działalność inną niż rolnicza, bezpośrednio związaną z gospodarstwem rolnym według działalności oraz obszaru gospodarstwa w Polsce w latach 2005 i 2013

Gospodarstwa ogółem (powyżej 1 ha) prowadzące zarobkową działalność inną niż rolnicza bezpośrednio związaną z gospodarstwem rolnym w zakresie:	Powierzchnia gospodarstw (UR w ha)					
	1 do 5		5 do 20		Powyżej 20	
	2005	2013	2005	2013	2005	2013
	ogółem = 100					
działalności usługowej z wykorzystaniem własnego sprzętu	23,7	8,5	26,1	16,3	34,3	35,2
agroturystyki, wynajmu pokoi i innych	7,6	26,1	7,9	20,4	8,3	18,9
przetwórstwa produktów rolnych	3,3	4,9	4,1	8,2	7,9	7,0
przetwarzania drewna	6,4	5,6	6,3	4,3	4,0	3,4
rękodzieła	1,7	10,7	1,6	4,2	1,0	1,1
akwakultury (uprawy i hodowli w środowisku wodnym)	7,8	2,8	14,4	4,4	22,7	5,5
wytwarzanie energii odnawialnej na rynek	0,4	0,4	0,1	0,7	0,3	1,3
innych działalności (w tym zwierzęta futerkowe)	52,8	49,2	44,1	49,4	30,6	39,5

Uwaga: Znaczny spadek udziału danej działalności w ogólnej liczbie gospodarstw prowadzących zarobkową działalność inną niż rolnicza bezpośrednio związaną z gospodarstwem rolnym zaznaczono kolorem niebieskim; znaczny wzrost udziału – kolorem czerwonym.

Źródło: [Charakterystyka... 2006; Charakterystyka... 2014].

Według szacunków Instytutu Turystyki na polską wieś przyjeżdża rocznie od 3,6 do 4,3 mln turystów krajowych i około 350 tys. turystów zagranicznych [Bański 2014]. Najwyższą aktywność w tym zakresie wykazywały gospodarstwa o najmniejszym obszarze. Odsetek gospodarstw mających dodatkowe dochody z wiejskiej turystyki (w ogólnej liczbie gospodarstw (powyżej 1 ha) prowadzących zarobkową działalność inną niż rolnicza bezpośrednio związaną z gospodarstwem rolnym) wzrósł w latach 2005-2013 w gospodarstwach o powierzchni 1-5 ha z 7,6 do 26,1%. W tej grupie obszarowej odnotowano także znaczny wzrost udziału gospodarstw, dla których źródłem pozarolniczego zarobkowania był warsztat rękodzielniczy (z 1,7 do 10,7%). W grupie gospodarstw większych obszarowo (5-20 ha) rosło znaczenie także przetwórstwa produk-

tów rolnych (z 4,1 do 8,2%) oraz innych działalności, m.in. hodowli zwierząt futerkowych (grupy: 5-20 oraz powyżej 20 ha). Dodatkowo gospodarstwa największe obszarowo uzupełniały swoje dochody świadczeniem usług własnym sprzętem.

Fakt, że najczęściej gospodarstw decydując się na prowadzenie działalności pozarolniczej wybrało działalność w zakresie turystyki, możliwy był dzięki rozwojowi infrastruktury technicznej na terenach wiejskich. Ma ona bowiem kluczowy wpływ nie tylko na poprawę jakości życia mieszkańców wsi i małych miast, ale przede wszystkim daje możliwość mieszkańcom wsi rozwijania innych, pozarolniczych działalności. Tym bardziej że „turystyka wiejska, w tym zwłaszcza agroturystyka, nieustannie ewoluuje i próbuje dostosować się do wyzwań współczesnej gospodarki rynkowej. Jest to dostrzegalne przede wszystkim w dziedzinie tworzenia kompleksowej oferty oraz sieciowych produktów turystycznych” [Jastrzębski 2014].

Wykorzystanie funduszy PROW 2007-2013 przeznaczonych na modernizację i rozbudowę istniejącej i budowę nowej infrastruktury: drogowej, gazowej oraz wodno-kanalizacyjnej na terenach pozamiejskich wyraziło się m.in. znacznie większą dynamiką wzrostu wiejskich inwestycji infrastrukturalnych niż w miastach. Najlepszym przykładem jest poprawa wyposażenia wsi w infrastrukturę kanalizacyjną. „W ramach PROW 2007-2013 wsparcie uzyskało ponad 3,5 tys. operacji dotyczących gospodarki wodno-ściekowej na wsi” [Program... 2014a]. W latach 2005-2013 długość sieci kanalizacyjnej na wsi podwoiła się (wzrost o 104,6%), podczas gdy w miastach odnotowano 33,0 procentowy wzrost. Przyłączy kanalizacyjnych do budynków przybyło na wsi 80,0%, a w miastach 15,2%. Na wsi wprowadzono systemy segregacji odpadów. Wzrósł odsetek ludności korzystającej z oczyszczalni ścieków na obszarach wiejskich z 20,4% w 2005 r. do 33,1% w 2012 r., ale nadal jest znacznie niższy niż w miastach (91,7% w 2012 r.) [Obszary wiejskie... 2013].

Znaczący postęp odnotowano w procesie gazyfikacji wsi, o czym świadczy wzrost o ponad 1/4 (o 25,5%) liczby odbiorców gazu (w mieście o 1,9%). Nadal jednak zaledwie co piąte mieszkanie na wsi wyposażone jest w gaz z sieci [Rocznik Statystyczny 2014]. Najmniejsze dysproporcje w dynamice zmian infrastrukturalnych między wsią a miastem odnotowano w wyposażeniu w sieć wodociągową. W latach 2005-2013 długość sieci wodociągowej rozdzielczej wzrosła na wsi o 17,2%, a w miastach niewiele mniej, gdyż o 16,9%. Wskazywałoby to na stosunkowo dobrą sytuację na wsi pod względem nasycenia w sieć wodociągową, czego potwierdzeniem jest wysokie wyposażenie mieszkań wiejskich w wodociąg (w 2013 r. 91,8% wobec 99,0% w miastach) [Rocznik Statystyczny 2014].

Bardzo ważną determinantą rozwoju wsi jest infrastruktura drogowa, zarówno ta na terenach wiejskich, jak i poza nimi, będąca „oknem na świat”. W latach 2005-2013 zwiększyła się długość dróg publicznych (miejskich i zamiejskich) o twardej nawierzchni z 254 tys. km do 285 tys. km, w tym ulepszonej z 227 tys. km do 263 tys. km (długość dróg publicznych zamiejskich o twardej nawierzchni wzrosła z 64,9 km/100 km² w 2005 r. do 70,0 km/100 km² w 2010 r. [Obszary wiejskie 2013]). Najbardziej dynamiczny przyrost odnotowano w przypadku dróg ekspresowych (wzrost prawie pięcio-

krotny) oraz autostrad (wzrost 3-krotny) chociaż dróg tej klasy jest jeszcze niewiele⁶ [Rocznik Statystyczny 2014].

Wieś stała się atrakcyjna turystycznie, zwłaszcza dla turystów zagranicznych. Ilość noclegów ogółem udzielona na obszarach wiejskich wzrosła w latach 2002-2010 o 5,2%, podczas gdy w przypadku turystów zagranicznych był to już wzrost o 42,2%. Liczba osób korzystających z noclegów wzrosła o 33,5%, w tym turystów zagranicznych o 45,6% [*Obszary wiejskie* 2013]. Pewne tereny wiejskie mogą być niekorzystne, chociażby ze względu na położenie geograficzne (rejon podgórskie) dla produkcji rolniczej, ale atrakcyjne dla rozwoju turystyki i agroturystyki oraz zachowania i ochrony dziedzictwa kulturowego [Wilkin 2004].

Polityka wobec obszarów wiejskich ewoluuje w kierunku ich wielofunkcyjnego rozwoju. Zgodnie z tym podejściem inne sektory, poza rolnictwem, pełnią kluczową rolę co do konkurencyjności obszarów wiejskich. W efekcie, międzysektorowe finansowanie jest postrzegane jako bardziej efektywne dla rozwoju obszarów wiejskich niż dopłaty dla gospodarstw. „Nowy paradygmat polega na zmianie egzogenicznego modelu rozwoju obszarów wiejskich, w kierunku rozwoju endogenicznego. Oznacza to, że polityka rozwoju ukierunkowana na obszary wiejskie powinna wzmocnić wewnętrzny potencjał obszarów wiejskich” [Jastrzębski 2014]. „Te kwestie wpisują się w nowy nurt wielofunkcyjności rozwoju obszarów wiejskich, jakim jest odnowa wsi” [Chmielewska 2009].

Ta idea przyczyniła się do budowania przewagi konkurencyjnej w oparciu o specyficzne cechy obszarów, przy jednoczesnym zachowaniu walorów kulturowych i przyrodniczych obszarów wiejskich (powstały m.in. wsie tematyczne). Odnowiono także centra wielu wsi oraz małych miasteczek. Powstały setki placów zabaw, wybudowano bądź zmodernizowano wiele wiejskich świetlic i domów kultury. W latach 2002-2010 liczba wiejskich świetlic wzrosła o 15,3%, a domów kultury o 15,9% [*Obszary wiejskie* 2013]. „Na wsi zdecydowanie dominują świetlice oraz ośrodki kultury” [Knapik, Kowalska 2014]. Wieś staje coraz bardziej atrakcyjnym miejscem do życia i m.in. dlatego wielu mieszkańców miast zdecydowało przeprowadzić się na wieś, a wielu mieszkańców wsi – jej nie opuszczać. Notuje się bowiem ujemne saldo migracji w mieście, a dodatnie na wsi. W 2005 r. kształtowało się ono na poziomie -32,6 tys. osób w mieście wobec 32,6 tys. osób na wsi. W 2013 r. odnotowano pogłębienie się migracji ujemnej w mieście (-35,4 tys. osób) oraz zwiększenie się dodatniej na wsi (37,8 tys. osób) [Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2014, Wrzochalska 2012, Frenkel 2012].

2.4. Szanse na przemiany na wsi w nowym budżecie WPR UE na lata 2014-2020

W nowym budżecie UE na lata 2014-2020 zarezerwowanych zostało dla polskiego rolnictwa 42,4 mld euro, tj. o 3,2 mld euro więcej niż w poprzedniej perspektywie finansowej. Fundusz dopłat bezpośrednich wyniesie 23,7 mld euro, PROW 2014-2020: 13,5 mld euro, a rozwoju obszarów wiejskich: 5,2 mld euro z Funduszu

⁶ W latach 2005-2013 długość dróg ekspresowych wzrosła z 258 km do 1244 km; autostrad z 552 km do 1482 km.

Spójności [Efekty...2014]. Wiele instrumentów wsparcia w ramach nowej WPR pozostanie i pomoc będzie udzielana według zasad z poprzedniego okresu. Będą jednak również zmiany.

Przed wszystkim wzrośnie wysokość dopłat bezpośrednich wypłacanych polskim rolnikom (I filar WPR). Przy czym rolnicy gospodarujący na areale większym niż 15 ha, żeby otrzymać je w pełnej wysokości, będą musieli spełniać dodatkowe tzw. wymogi ekologiczne, jakimi są m.in. różnicowanie uprawy, utrzymywanie istniejących trwałych użytków zielonych i obszarów proekologicznych. Ponieważ w Polsce ponad 80% gospodarstw ma mniejszy areal niż 15 ha, toteż nie będą one objęte tymi nowymi wymogami. Oznacza to, iż mimo dodatkowych wymogów ekologicznych większość gospodarstw rolnych w Polsce otrzyma dopłaty bezpośrednie w pełnym wymiarze. Nowością jest również zwiększenie dopłat bezpośrednich dla rolników w wieku poniżej 40 lat oraz przyznanie im, podobnie jak obecnie młodym rolnikom, premii na start zawodowy. Poza tym dopłaty będą otrzymywać tylko aktywni rolnicy, czyli tacy, którzy: uprawiają ziemię, utrzymują ją w należytej kulturze i produkują na rynek. Natomiast w II filarze WPR, obok działań dotyczących modernizacji gospodarstw rolnych, powrócono do udzielania wsparcia małym gospodarstwom rodzinnym, niskotowarowym. Były one pozbawione takiego wsparcia w Programie na lata 2007-2013, gdyż nie posiadały odpowiedniego potencjału ekonomicznego. Teraz będą mogły ubiegać się o tzw. premie na restrukturyzację małych gospodarstw. Oczekuje się, że te zmiany nie tylko przyczynią się do powstania nowych miejsc pracy w rolnictwie i jego otoczeniu, ale będą stanowiły dla osób związanych z rolnictwem lub poszukujących swojej tożsamości zawodowej zachętę do pozostania na wsi oraz ich aktywizacji zawodowej i społecznej w sektorze rolnictwa i na obszarach wiejskich.

Na obszarach wiejskich niezbędna jest polityka na rynku pracy adekwatna do potrzeb. Wieś, mimo znacznej poprawy w okresie integracji z UE, nadal obciążona jest dużym bezrobociem. Chociaż w latach 2005-2013 ogólna liczba bezrobotnych na wsi zmniejszyła się o 36%, to jak wynika z badania BAEL, w IV kwartale 2013 r. 662 tys. mieszkańców wsi było bez pracy. Z porównania zmiany liczby bezrobotnych według wykonywanego zawodu w ostatnim miejscu pracy wynika, że na wsi najtrudniej było znaleźć pracę w biurze, najłatwiej zaś przy pracach prostych oraz robotnikom przemysłowym i rzemieślnikom. Liczba bezrobotnych, poprzednio pracujących w tym zawodzie pracowników biurowych była niższa w 2013 r. w porównaniu z 2005 r. tylko o 3%, podczas gdy pracowników przy pracach prostych o 43%, a robotników przemysłowych i rzemieślników o 39% [Rocznik Statystyczny 2006, Rocznik Statystyczny 2014].

2.5. Wybrane obszary problemowe (potrzeby), które zostały uwzględnione w PROW 2014-2020

W analizie SWOT PROW 2014-2020 wskazano, że jedną z najpoważniejszych barier rozwoju obszarów wiejskich stanowi niedorozwój infrastruktury technicznej, zwłaszcza lokalnej infrastruktury transportowej oraz komunikacji publicznej na tych terenach. Blisko 50% powierzchni dróg na wsi stanowią drogi nieutwardzone, a pozostałe wymagają modernizacji lub kapitalnych remontów. Znaczna liczba gmin jest poło-

zona poza siecią kolejową lub obsługiwana przez szlaki o bardzo niskich parametrach technicznych. Równocześnie brakuje dostatecznej integracji poszczególnych rodzajów transportu zbiorowego, a przecież dostępność i jakość infrastruktury transportowej warunkuje możliwość dojazdu do pracy poza miejscem zamieszkania oraz rozwój przedsiębiorczości. Ponadto na wsi nadal występują przestarzałe linie przesyłowe energii elektrycznej, co nie gwarantuje stałych dostaw odbiorcom indywidualnym oraz utrudnia rozwój małych elektrowni, również odnawialnych źródeł energii (OZE). Także infrastruktura sanitarna nie zapewnia odpowiedniej jakości życia mieszkańcom tych terenów.

Podstawową barierę rozwoju obszarów wiejskich stanowi, jak wyżej wymieniano, słabo rozwinięta infrastruktura techniczna, toteż jako kolejną pilną potrzebę warunkującą poprawę poziomu życia na wsi wskazano „rozwój infrastruktury technicznej i społecznej na obszarach wiejskich” [Program... 2014b]. Realizacja tej potrzeby zwiększy atrakcyjność inwestycyjną na wsi, poprawi warunki dojazdów do pracy poza miejscem zamieszkania, będzie stymulować rozwój przedsiębiorczości oraz usług, przyczyni się do rozwoju infrastruktury społecznej i niwelowania różnic rozwojowych między wsią a miastem. Wsparcie przeznaczane będzie również na ochronę oraz promocję zabytków i dziedzictwa kulturowego, a także budowę lub odnowę obiektów pełniących funkcje kulturalne, co przyczyni się do promocji turystyki na obszarach wiejskich.

Niezbędne przemiany na wsiach związane są przede wszystkim z sytuacją oraz zmianami zachodzącymi w sektorze rolnym. Dlatego w analizie SWOT PROW 2014-2020, jako jedną z kluczowych potrzeb wymieniono „zwiększenie liczby konkurencyjnych gospodarstw rolnych” [Program... 2014b]. W tym przypadku wsparcie inwestycyjne kierowane będzie (poza rynkami rolnymi) najbardziej do gospodarstw młodych rolników, gdyż oni przejawiają największą skłonność do wprowadzania nowych rozwiązań i innowacji. Z uwagi na duże rozdrobnienie agrarne kolejną potrzebą jest „reorientacja małych gospodarstw w kierunku rolniczym lub pozarolniczym” [Program... 2014b]. Wsparcie ma doprowadzić do znacznego wzrostu wielkości ekonomicznej gospodarstw bądź do rozpoczęcia prowadzenia działalności gospodarczej. Niezadawalająca sytuacja demograficzna na wsi, a w wielu wręcz wyludnienie, wskazuje na potrzebę zatrzymania rolników na wsi. Służyć temu powinna „poprawa zbytu produktów rolnych i wzmocnienie pozycji rolników w łańcuchu żywnościowym” [Program... 2014b]. W tym celu pomoc będzie przeznaczona na poziomą i pionową integrację producentów rolnych, co pozwoli im na osiągnięcie korzyści skali, skrócenie łańcucha dostaw oraz wchodzenie w kolejne fazy łańcucha żywnościowego (m.in. małe przetwórstwo, sprzedaż bezpośrednia), a w konsekwencji umożliwi podejmowanie marży przetwórczej oraz detalicznej.

Sektor rolny znacznie odstaje od innych sektorów gospodarki w obszarze innowacyjności, co znajduje odzwierciedlenie w takich wskaźnikach, jak m.in: produktywność pracy i ziemi, średnia wieku i poziom wykształcenia rolników oraz dostęp do Internetu na obszarach wiejskich. W tej rzeczywistości niezbędny jest „wzrost innowacyjności, unowocześnienia sektora rolno-spożywczego oraz podniesienie poziomu wiedzy producentów rolnych” [Program... 2014b]. Realizacja tej potrzeby będzie miała korzystny wpływ na poziom innowacyjności w sektorze, co przełoży się na poprawę

wskaźników ekonomicznych i społecznych na polskiej wsi. Zasadniczym problemem rozwojowym obszarów wiejskich jest wysokie bezrobocie, zwłaszcza bezrobocie ukryte w rolnictwie. Dla zwiększenia mobilności zawodowej niezbędne jest wspieranie mieszkańców wsi nie tylko w zakresie zarobkowania w rolnictwie, ale także w procesie nabywania nowych umiejętności i podejmowania działalności pozarolniczej. W związku z tym wskazano potrzebę „tworzenia możliwości zatrudnienia poza rolnictwem bez zmiany miejsca zamieszkania” [Program... 2014b]. Wobec wyższego zagrożenia ubóstwem i wykluczeniem społecznym na wsi niż w mieście niezwykle ważką potrzebą staje się „aktywizacja mieszkańców obszarów wiejskich i wykorzystanie potencjałów endogenicznych na rzecz rozwoju lokalnego” [Program... 2014]. Wielosektorowe wspieranie aktywizacji mieszkańców wsi służyć będzie włączeniu społecznemu, poprawie dostępności usług publicznych, rozwiązywaniu lokalnych problemów w sposób skoordynowany, ukierunkowany na kompleksowe wsparcie społeczności lokalnych.

Poza wyżej wymienionymi wybranymi potrzebami wskazanymi w analizie SWOT, wykonanej dla PROW 2014-2020, niezwykle istotne jest także uwzględnianie aspektów ochrony środowiska i zmian klimatycznych. Wiąże się to z podejmowaniem działań ograniczających wpływ rolnictwa (mitygacja) oraz dostosowaniem gospodarstw rolnych do zachodzących zmian (adaptacja) jak i zapewnienie wsparcia w przypadku zagrożeń naturalnych. W szczególności ważne będzie promowanie zrównoważonych metod gospodarowania: rolnictwo zrównoważone i rolnictwo ekologiczne. Wobec powyższego konieczne staje się przeciwdziałanie negatywnym skutkom intensyfikującego się rolnictwa, które może niekorzystnie oddziaływać na środowisko. Rosnący popyt na produkty ekologiczne daje możliwość wzrostu tej korzystnej dla środowiska i pracochłonnej produkcji, przyczyniając się pośrednio także do tworzenia nowych miejsc pracy.

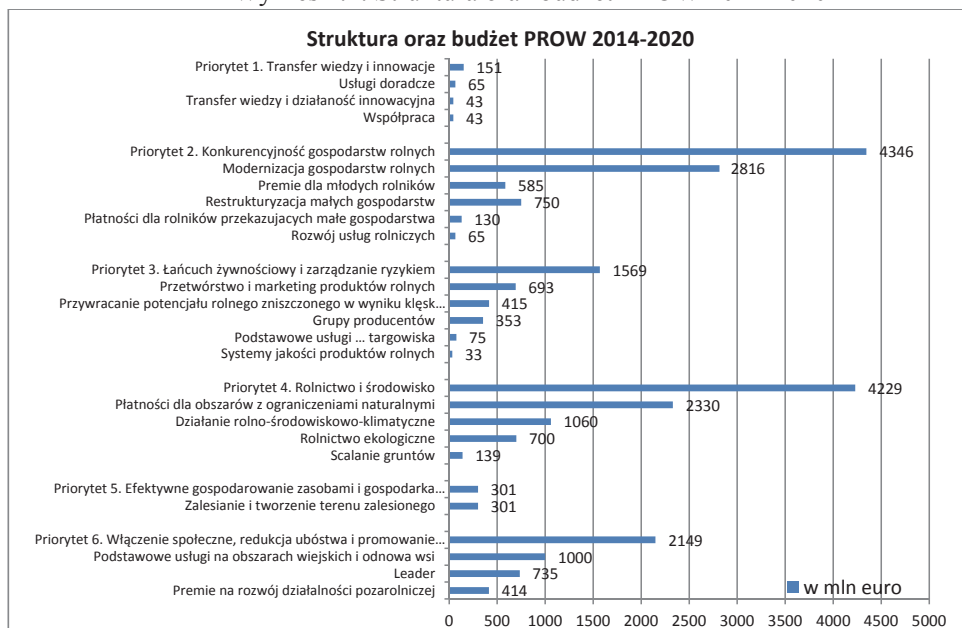
W sytuacji wielu niedoborów infrastruktury technicznej i społecznej na obszarach wiejskich, realizacja celów i priorytetów PROW 2014-2020 jest polityką prowadzącą do poprawy konkurencyjności rolnictwa, niwelowania dysproporcji ekonomicznych i społecznych między mieszkańcami wsi i miast oraz równoważenia zarządzania zasobami naturalnymi.

2.6. Cele bezpośrednio odnoszące się do rozwoju obszarów wiejskich zawarte w PROW 2014-2020 oraz środki finansowe przeznaczone na ich realizację

W ramach PROW 2014-2020 realizowane będzie sześć priorytetów wyznaczonych dla unijnej polityki rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich na lata 2014-2020⁷. Strukturę oraz budżet PROW 2014-2020 przedstawia Wykres 2.2.

⁷ Są to: 1. Ułatwianie transferu wiedzy i innowacji w rolnictwie, leśnictwie i na obszarach wiejskich; 2. Zwiększenie rentowności gospodarstw i konkurencyjności wszystkich rodzajów rolnictwa we wszystkich regionach oraz promowanie innowacyjnych technologii w gospodarstwach i zrównoważonego zarządzania lasami; 3. Wspieranie organizacji łańcucha żywnościowego, w tym przetwarzania i wprowadzania do obrotu produktów rolnych, dobrostanu zwierząt oraz zarządzania ryzykiem w rolnictwie; 4. Odtwarzanie, ochrona i wzbogacanie ekosystemów związanych z rolnictwem i leśnictwem; 5. Promowanie efektyw-

Wykres 2.2. Struktura oraz budżet PROW 2014-2020

Źródło: [Program... 2014a, Program... 2014b].

Bezpośrednio dla rozwoju obszarów wiejskich odnosi się Priorytet 6: *Promowanie włączenia społecznego, zmniejszania ubóstwa oraz rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich*, w tym dwa cele szczegółowe: *Ułatwianie różnicowania działalności, zakładania i rozwoju małych przedsiębiorstw, a także tworzenia miejsc pracy* (6A) oraz *Wspieranie lokalnego rozwoju na obszarach wiejskich* (6B).

Priorytet 6: Promowanie włączenia społecznego, zmniejszania ubóstwa oraz rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich [Program... 2014b].

6A) Ułatwianie różnicowania działalności, zakładania i rozwoju małych przedsiębiorstw, a także tworzenia miejsc pracy. Rozdrobnienie struktury agrarnej wiąże się w Polsce z przerostem zatrudnienia, co powoduje konieczność zagospodarowania znaczących nadwyżek zasobów pracy. Słabo rozwinięty rynek pracy na obszarach wiejskich oznacza trudności z pozyskaniem pozarolniczego źródła dochodów. Planowane w PROW 2014-2020 działanie polegać będzie na wsparciu podejmowania przez ludność rolniczą działalności pozarolniczej, przyczyniając się tym samym do redukcji ukrytego bezrobocia.

nego gospodarowania zasobami i wspieranie przechodzenia w sektorach rolnym, spożywczym i leśnym na gospodarkę niskoemisyjną i odporną na zmianę klimatu; 6. Promowanie włączenia społecznego, zmniejszenia ubóstwa oraz rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich. [Program... 2014b].

Planuje się, że łączne środki publiczne przeznaczone na realizację PROW 2014-2020 wyniosą: 13 513 295 000 euro, w tym: 8 598 280 814 euro z budżetu UE (EFRROW) i 4 915 014 186 euro wkładu krajowego [Program... 2014a].

6B) Wspieranie lokalnego rozwoju na obszarach wiejskich. Elementem wsparcia rozwoju lokalnego będą podstawowe usługi i odnowa na obszarach wiejskich, z uwzględnieniem zachowania i ochrony dziedzictwa kulturowego, kształtowania przestrzeni publicznej i projektów dotyczących obiektów pełniących funkcje kulturalne. Wsparcie dotyczyć będzie rozwoju infrastruktury (drogi lokalne, gospodarka wodno-ściekowa), zaś przyczyni się zarówno do poprawy warunków życia i rozwoju gospodarczego, jak i do ochrony środowiska (ograniczenie zanieczyszczeń wód).

Realizacja tego celu służyć będzie wsparciu sektora ekonomii społecznej, poprzez m.in. zwiększenie szans na zatrudnienie grup defaworyzowanych, a także tworzenie nowych oraz rozwój istniejących podmiotów ekonomii społecznej. Natomiast działanie LEADER realizować będzie wypracowane lokalnie strategie rozwoju (LSR) dostosowane do sytuacji i potrzeb danego obszaru. LEADER ukierunkowany został na cele związane z przeciwdziałaniem ubóstwu i wykluczeniu społecznemu.

Na realizację Priorytetu 6 przeznaczono łącznie ok. 2 149,0 mld euro:

- na realizację celu szczegółowego 6A zaplanowano 414,0 mln euro. Elementem wsparcia różnicowania działalności na obszarach wiejskich będą premie służące podejmowaniu przez rolników działalności pozarolniczej, na które przeznaczono ok. 414 mln euro, w tym ok. 263,4 mln euro z EFRROW. Planuje się, że w ramach tego działania zostanie utworzonych ok. 16,5 tys. miejsc pracy;
- na realizację celu szczegółowego 6B zaplanowano łącznie ok. 1 700 mln euro. Z tej kwoty 1 000 mln euro zostanie skierowanych na realizację działania z zakresu podstawowych usług na obszarach wiejskich i odnowy wsi, a pozostałe ok. 735 mln euro stanowią środki przeznaczone na LEADER. Planuje się, że operacje w zakresie gospodarki wodno-ściekowej stanowią będą ok. 56% łącznej liczby operacji zrealizowanych w ramach tego celu, zaś do realizacji Lokalnych Strategii Rozwoju (LSR) zostanie wybranych ponad 250 Lokalnych Grup Działania (LGD). Zakres LEADER może obejmować także przetwórstwo produktów rolno-spożywczych (na małą skalę) oraz tworzenie i funkcjonowanie sieci w zakresie krótkich łańcuchów żywnościowych, rynków lokalnych lub usług turystycznych, co pozwoli na wykorzystanie endogenicznego potencjału obszarów wiejskich.

Wspólna Polityka Rolna stała się, w wyniku kolejnych reform, polityką dotyczącą różnych aspektów rolnictwa w społeczeństwie, a w szczególności wyzwań, które należy podjąć w szerszym, społecznym, ekonomicznym i środowiskowym kontekście.

2.7. Podsumowanie

Tereny wiejskie stanowią zdecydowaną większość powierzchni kraju, przez co mają wpływ na jego gospodarkę, społeczeństwo, kulturę i środowisko naturalne. Uznanie znaczenia roli rolnictwa i wsi w funkcjonowaniu gospodarczym i społecznym państwa pozwala na prowadzenie odpowiedniej do potrzeb polityki rolnej i polityki wspierającej rozwój wsi.

Po włączeniu Polski do WPR UE, rolnictwo, przemysł przetwórczy i tereny wiejskie zostały dofinansowane. Fundusze skierowano na utrzymanie stabilności ekonomicznej gospodarstw, poprawę konkurencyjności produkcji rolniczej, obniżenie jej kosztów i zapewnienie niższych cen żywności na rynku, modernizację gospodarstw, tworzenie miejsc pracy niezwiązanych z rolnictwem, unowocześnienie zakładów przetwórczych, rozwój infrastruktury i usług na terenach wiejskich, poprawę warunków życia, ochronę środowiska naturalnego i tradycyjnego krajobrazu wiejskiego, odnowę zabytków, jak i zachowanie tradycji oraz wspomaganie rozwoju życia kulturalnego. Kluczowym było tu wprowadzenie tzw. II filara płatności, a więc przeznaczenie części środków na rozwój obszarów wiejskich.

Dzisiejsze pokolenie osób pracujących na roli często łączy funkcje rolnika i przedsiębiorcy, prowadząc działalność w zakresie przetwórstwa spożywczego lub działalność, która nie jest związana bezpośrednio z rolnictwem, jak m.in. praca rzemieślnicza, świadczenie usług czy pozarolnicza praca najemna. Standard mieszkania na wsi poprawił się, dzięki czemu wiele rodzin decyduje się na zamieszkanie na wsi, nie będąc zawodowo związanymi z rolnictwem. Rozwój infrastruktury drogowej i komunikacyjnej, a także wzrost użytkownikom samochodów osobowych tworzy dogodne warunki do podejmowania pracy poza miejscem zamieszkania, chociaż w zakresie infrastruktury technicznej nadal utrzymują się znaczne różnice regionalne.

Finansowane w ramach PROW projekty na rzecz odnowy wsi, integracji społecznej i kulturowej jej mieszkańców zmieniały wizerunek wsi. W wielu przypadkach przyczyniły się do pozostania na wsi młodego pokolenia rolników. W większości przejęli oni gospodarstwa od swoich rodziców, aby nie tylko kontynuować ich działalność, ale unowocześniać i rozwijać; jednocześnie zaś podtrzymywać tradycje kulturowe. Sprzyja temu polityka państwa, zmierzająca do poprawy struktury agrarnej kraju oraz przyspieszenia procesu wymiany pokoleniowej wśród osób prowadzących gospodarstwa rolne, a także poprawę rentowności i konkurencyjności gospodarstw rolnych poprzez ich przejmowanie przez osoby młodsze, dobrze przygotowane do zawodu rolnika.

Pomimo postępu w zakresie budowy infrastruktury technicznej na wsi, nadal niezbędne jest finansowanie jej rozbudowy, w szczególności ze względu na istotne dysproporcje pomiędzy obszarami wiejskimi i miejskimi. Jednak nie powinien być to chaotyczny rozwój zabudowy, skutkujący nieuzasadnionymi kosztami infrastruktury technicznej. Niestety często ma to miejsce. Dysproporcje pomiędzy rozwojem sieci drogowej, wodociągowej i kanalizacyjnej – to najważniejsze w skali kraju, negatywne efekty braku właściwej realizacji polityki strukturalnej w Polsce. W polityce rozwoju obszarów wiejskich ważna jest, obok ochrony rolniczej przestrzeni produkcyjnej, spójność z innymi działaniami, aby nie powstawał przestrzennie i ekonomicznie nieuzasadniony bełład. Dotyczy to głównie wiejskich terenów zabudowywanych chaotycznie, przez co tracą swoje walory atrakcyjnego miejsca zamieszkania i inwestowania.

W polityce rozwoju obszarów wiejskich kontynuowane powinny być działania przyczyniające się do rozwoju przedsiębiorczości, odnowy i rozwoju wsi w celu zapewnienia zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, w tym w zakresie infra-

struktury technicznej, które przyczyniają się do poprawy warunków życia i prowadzenia działalności gospodarczej mieszkańców wsi.

Obszary wiejskie są przestrzenią życiową ludności rolniczej i coraz częściej nierolniczej. Są miejscem pozarolniczej aktywności zawodowej (drobny przemysł, przetwórstwo, usługi, handel, turystyka). Do pełnienia tych nowych funkcji muszą być przygotowane, tzn. dysponować infrastrukturą techniczną, komunikacyjną i socjalną, mieć uregulowane stosunki własnościowe, zapewnioną ochronę zasobów środowiskowych itp. Dlatego powinna być to polityka całościowego kształtowania obszarów wiejskich, ukierunkowana na zrównoważony ich wielofunkcyjny rozwój wokół sektora rolnego oraz sektora usług, skierowanych także do mieszkańców spoza obszarów wiejskich.

Rozdział 3.

Aktywność społeczna w polityce rozwoju obszarów wiejskich i niwelowania obszarów problemowych

3.1. Wprowadzenie

Najważniejszymi wyzwaniami, jakie stoją przed obszarami wiejskimi i polskim sektorem rolnym w kontekście polityki społecznej, jest dalsza proefektywnościowa przebudowa struktur społeczno-ekonomicznych tego segmentu gospodarki. Swoistym ograniczeniem w rozwoju cywilizacyjnym obszarów wiejskich jest rozproszenie sieci osadniczej, co m.in. przekłada się na pomnażanie kosztów urzędzeń, instytucji i innych placówek niezbędnych do sprawnego funkcjonowania gospodarki na danym terenie i zaspokajania szeregu potrzeb życiowych [Sikorska 2013a]. Ostatnie 10 lat umożliwiło ludności wiejskiej w Polsce korzystanie ze wsparcia finansowego UE, w tym instrumentów WPR, otworzył się także rynek pracy w większości krajów Europy. Zarysowująca się dezagraryzacja wsi także pośrednio przyczyniła się do stopniowego zaniku różnic w poziomie życia mieszkańców wsi i miast. Nadal jednak uważa się, że trendy rozwojowe wyznaczone są przede wszystkim przez miasta. Natomiast wsie, zwłaszcza te oddalone od aglomeracji miejskich, z trudem dopasowują się do nowej rzeczywistości, a nawet ulegają marginalizacji. Obszary wiejskie są powszechnie uznawane za obszary marginalizowane ekonomicznie. Z punktu widzenia wykonywania programów wsparcia ich rozwoju ze środków publicznych, kluczowe znaczenie ma koordynacja realizowanych projektów, tak aby wszystkie wdrażane działania wpisywały się w jedną, spójną strategię rozwoju danej gminy i dobrze korespondowały z kierunkiem rozwoju sąsiednich jednostek [Kowalski 2013].

3.2. Ważniejsze wyzwania stojące przed obszarami wiejskimi

Procesy koncentracji w sektorze rolnym, zjawiska migracji oraz dostępność do miejskiego rynku pracy oddziałują na skalę zmian zarówno w wiejskiej sieci osadniczej oraz na powiązanie ludności wiejskiej z gospodarstwem rolnym [Sikorska 2013a]. Postęp technologiczny w rolnictwie, zmiana charakteru polskich gospodarstw i wzrost dywersyfikacji aktywności zawodowej ludności rolniczej przyczyniły się do znacznego spadku zatrudnienia w rolnictwie⁸. Pomimo to, Polska jest nadal krajem o relatywnie wysokim zatrudnieniu w sektorze rolnym. Z danych Eurostatu wynika, że w 2011 roku w polskim rolnictwie było zatrudnionych 12,6% ogółu pracujących Polaków. Spośród państw UE, wyższym wskaźnikiem zatrudnienia w rolnictwie cechowała się tylko gospodarka Rumunii – 28,6%. Tym samym osoby zatrudnione w polskim i rumuńskim rolnictwie stanowiły około 80% zasobów pracy tego sektora w nowych krajach członkowskich. W większości (75%) krajów UE zatrudnienie w rolnictwie nie przekraczało 5% ogółu pracujących, co stanowiło średnią dla Wspólnoty.

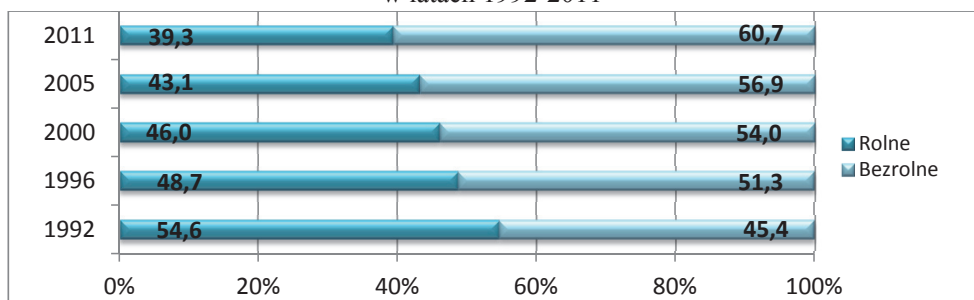
⁸ W latach 1995-2011 liczba pracujących w polskim rolnictwie zmniejszyła o prawie 40%.

W 2013 roku, według danych GUS, liczba pracujących w rolnictwie wynosiła 2 326,7 tys. osób, tym samym pracujący w rolnictwie stanowili 16,3% ogółu pracujących w kraju [Rocznik Statystyczny...2014]. W Polsce następuje umiarkowany, ale systematyczny spadek liczby i udziału pracujących w rolnictwie. Według prognozy zawartej w „Strategii Rozwoju Kraju 2007-2015”, odsetek pracujących w rolnictwie zmniejszy się do 11% w 2015 roku.

Przemiany strukturalne w polskim rolnictwie, w tym polepszanie się struktury agrarnej gospodarstw i fakt, iż rolnictwo nie zapewnia wystarczającej liczby miejsc pracy. Wpływa to nie tylko na zmiany kierunków działalności gospodarstw indywidualnych i odpływ pracujących do sektorów pozarolniczych [Zegar 2009, Chmielewska 2013], ale i przekłada się na szereg zmian oraz problemów o charakterze społecznym. Są to zagadnienia o relatywnie dużej skali, gdyż dotyczą około 39,7% ludności Polski, tj. 15,3 mln osób [Mały Rocznik Statystyczny...2015], zamieszkałej na blisko 90,3% ogółu powierzchni kraju. Dodatkowo liczba ludności zamieszkującej te tereny w ostatnich latach wzrasta – w porównaniu do roku 2000 o blisko 678 tys. (tj. o około 4,7%). Ten znaczący wzrost liczby ludności na obszarach wiejskich miał miejsce głównie po akcesji Polski do UE [Wrzochalska 2014]⁹.

Dużym zagrożeniem dla wsi jest postrzeganie jej wyłącznie przez rolniczy pryzmat. Tymczasem znacząca część jej mieszkańców pracuje poza rolnictwem i ma aspiracje dorównywania poziomem życia ludności miejskiej. W latach 2005-2011 liczba mieszkańców badanych miejscowości¹⁰ zmniejszyła się o około 6%. Spowodowane to było przede wszystkim wyraźnym ubytkiem ludności z rodzin rolniczych [Karwat-Woźniak, Sikorska 2013]. W wiejskiej zbiorowości, odsetek rodzin niezwiązanych z gospodarstwem rolnym (ludność bezrolna)¹¹ od wielu lat wykazuje systematyczny wzrost (Wykres 3.1).

Wykres 3.1. Odsetek rodzin rolnych i bezrolnych w badanych wsiach w latach 1992-2011

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011, 2005, 2000, 1996, 1992.

⁹ Pomimo wzrostu bezwzględnej liczby ludności wiejskiej w latach 2004-2014, jej udział wśród ogółu ludności powiększył się bardzo nieznacznie.

¹⁰ Badanie IERiGŻ-PIB przeprowadzone w 76 wsiach położonych na terenie całej Polski. Metodyka badań IERiGŻ-PIB została szerzej omówiona w rozdziale piątym publikacji.

¹¹ tj. nie posiadających ziemi lub użytkujących działki poniżej 1 ha UR.

W roku 2011 liczba wiejskich rodzin bezrolnych stanowiła ponad 60% ogółu badanych rodzin i w stosunku do roku 2005 powiększyła się o 3 punkty procentowe (p.p.). W porównaniu do okresu sprzed transformacji ustrojowej udział ten powiększył się znacząco, aż o blisko 20 p.p. Podstawowymi mechanizmami tego procesu było odchodzenie ludności wiejskiej od zajęć rolniczych i jej aktywizacja zawodowa w innych działach gospodarki lub też zakończenie okresu działalności produkcyjnej ze względu na osiągnięcie wieku emerytalnego. Z danych ankietowych wynika, iż nawet w grupie kierowników gospodarstw rolnych, w roku 2011 wyłącznie w gospodarstwie rolnym pracowało około dwóch trzecich z nich, pozostali łączyli pracę w gospodarstwie z zatrudnieniem poza rolnictwem (Tabela 3.1).

Tabela 3.1. Zatrudnienie kierowników gospodarstw rolnych w badanych wsiach w latach 2000-2011

Lata	Wyłącznie w gospodarstwie	Wyłącznie poza gospodarstwem	W gospodarstwie i poza gospodarstwem
Kobiety			
2000	72,9	3,2	23,9
2005	67,3	2,7	30,0
2011	67,6	*	32,4
Mężczyźni			
2000	64,5	2,3	33,2
2005	60,2	1,9	37,9
2011	63,0	*	37,0

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011, 2005, 2000.

Dla coraz większej części mieszkańców wsi rolnictwo przestaje więc być podstawowym źródłem utrzymania, kurczy się także wiejski rynek pracy, gdyż handel i usługi zlokalizowane są głównie w miastach lub na ich obrzeżach. Na obszarach wiejskich zaczyna brakować podstawowych usług, handlu, szkół, a w konsekwencji mieszkańców. Wsie, zwłaszcza oddalone od miast i szlaków komunikacyjnych zaczynają się wyludniać. Sprzyja temu wzrost tendencji migracyjnych ludzi młodych do miast lub za granicę kraju.

3.3. Poprawa kompetencji cywilizacyjnych w procesie rozwoju wsi

Pomiędzy terenami wiejskimi a miejskimi od lat występują znaczne dysproporcje w poziomie wykształcenia ludności, choć na wsi, podobnie jak w miastach, zwiększają się aspiracje edukacyjne [Wrzochalska 2015b] i następuje poprawa wykształcenia jej mieszkańców. W całym badanym okresie, na obszarach wiejskich, w porównaniu do miast, zanotowano mniejszy odsetek osób z wykształceniem co najmniej średnim i ponad dwukrotnie mniejszy odsetek osób z wykształceniem wyższym (Tabela 3.2).

Problem wykształcenia ludności, w tym stałego podnoszenia swoich kwalifikacji należy rozpatrywać wielopłaszczyznowo. Zaangażowanie w podnoszenie kwalifikacji,

postrzegane jest w teorii ekonomii jako jedno z najważniejszych rodzajów inwestycji w kapitał ludzki, który ma bezpośrednie przełożenie zarówno na poziom dochodów, jak i występowanie względnie mniejszego ryzyka utraty pracy.

Tabela 3.2. Poziom wykształcenia ludności w wieku 13 lat i więcej w Polsce według miejsca zamieszkania, w latach 2002 i 2011 (w procentach)

Lata	Podstawowe	Gimnazjalne	Zasadnicze zawodowe	Średnie i policealne	Wyższe
Wieś					
2002	38,3	x	29,2	22,4	4,3
2011	25,6	6,0	26,5	25,5	9,9
Miasto					
2002	22,2	x	21,1	38,5	13,7
2011	13,7	4,3	18,5	35,3	21,4

Źródło: na podstawie spisów powszechnych, Rocznik Statystyczny RP 2014 GUS.

Podkreślenia wymaga fakt, iż rola wiedzy także w odniesieniu do polskich rolników jest tym bardziej znacząca, że konkurencja z innymi państwami UE w obszarze ekonomicznym jest silna, a współczesne rolnictwo, coraz bardziej intensywne oraz precyzyjne, staje się także wiedzochłonne. W tej sytuacji wymogom nowoczesnego gospodarowania trudno sprostać rolnikom bez odpowiedniego wykształcenia oraz bez możliwości jego poszerzania czy też uzupełniania, aby odnaleźć się w zmieniającej się rzeczywistości. Brak umiejętności lub spóźnianie się z wdrażaniem postępu technologicznego osłabia pozycję rolnika na rynku. Niezbędne więc stają się umiejętności związane z rozpoznaniem rynku, nawiązywanie kontaktów z odbiorcą czy też tworzenie własnej marki. Zmieniające się warunki ekonomiczne oraz postęp cywilizacyjny wymuszają takie działania. Natomiast gorzej wykształcona ludność wiejska charakteryzuje się najczęściej małą aktywnością zawodową i kulturalną, rzadkością zachowań przedsiębiorczych, co również hamuje możliwości wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Tymczasem rozwój pozarolniczych kierunków aktywności ekonomicznej wymaga umiejętności poszukiwania informacji, kontaktów z klientami, odbiorcami, poszukiwania rynków zbytu itp. Także korzystanie z komputera i Internetu było powiązane z poziomem wykształcenia ogólnego i rolniczego badanych, tj. najczęstsze było w grupach rolników najlepiej wyedukowanych.

Proces edukacji czy też poszerzania wiedzy i kompetencji mieszkańców wsi, ma także swój swoisty wkład w rozwoju obszarów wiejskich, gdyż wspiera i przygotowuje ludność wiejską do zarabiania na wiedzy, umiejętnościach czy też emocjach. Ważne jest więc przygotowanie mieszkańców do odnawiania, kreowania i udostępniania zasobów wiedzy znajdującej się we wsi, w tym szczególnie wiedzy nieformalnej, ukrytej, czy też wiedzy opartej na tradycjach lokalnych. Świetlice wiejskie, biblioteki, a przede wszystkim szkoły powinny wzorem krajów Europy Zachodniej stwarzać nowoczesne warunki także jako ośrodki rozwoju wsi, przede wszystkim stwarzać warunki do rozwoju wiedzy „ukrytej”, np. wyjątkowych zdolności, umiejętności, lokalnych

tradycji. Jednak potrzebne są działania edukacyjne nastawione na całe uczące się społeczeństwo, a nie tylko jednostki. Z punktu rozwoju wsi ważne jest, aby szkoła nie była tylko jednym z pierwszych etapów edukacji, po osiągnięciu którego wyrusza się dalej poza wieś w celu poszukiwania lepszych warunków życia, ale stawała się ośrodkiem i kształciła kadry na potrzeby własnej wsi. Potrzebna jest wieś, jako ucząca się organizacja, gdzie dokonuje się międzypokoleniowa wymiana wiedzy i tradycji. Zdobywanie wiedzy nie powinno ograniczać się tylko do teorii, ale wychodzić poza szkolne mury i skłaniać do szukania i tworzenia sposobów na zarobkowanie.

Jednak poziom zdobytego wykształcenia formalnego czy nabycie nowych umiejętności, np. na kursach specjalistycznych nie zapewnia mieszkańcom wsi lepszego bytu ani innych wymiernych sukcesów. Potrzebna jest jeszcze ich aktywna postawa i świadomość potrzeby zaangażowania się w sprawy społecznego życia wsi. Ważna jest również ich świadomość społeczna, odnośnie tego że od nich samych w dużej mierze zależy to, jak będą żyć i pracować. Wejście Polski do Unii Europejskiej stworzyło wiele możliwości do osobistego zaangażowania się mieszkańców wsi w sprawy swojego najbliższego otoczenia i poprawy wielu aspektów życia w środowisku wiejskim. Te kwestie wpisują się w nowy nurt wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, jakim jest „odnowa wsi”.

3.4. Ruch odnowy wsi jako jedna z form aktywności społecznej na obszarach wiejskich

W nowym nurcie wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, od kilkunastu już lat, coraz większego znaczenia nabiera ruch odnowy wsi. Istota odnowy wsi rozumiana jest jako „(...) proces kształtowania warunków życia ludzi na obszarach wiejskich, którego animatorem i podmiotem jest społeczność lokalna. Oddziałuje on na standard życia i jego jakość oraz źródła utrzymania mieszkańców, jednocześnie zachowując tożsamość wsi wyrażającą się wartościami życia wiejskiego, wzmacnianiem i rozwojem dziedzictwa duchowego, kulturowego i materialnego wsi”¹². Proces ten ma

¹² Określenie odnowa wsi powstało na początku lat 60. XX wieku w RFN. Oznaczało ono wtedy głównie komasację gruntów i dostosowywanie infrastruktury wsi (drogi, kanalizacja, wodociągi zabudowania gospodarcze oraz budynki mieszkalne) do wymogów nowoczesnego, wielkoobszarowego rolnictwa i tzw. „miejskich” warunków życia. Działania te jednak były nieudolną imitacją miejskich trendów i pod względem architektonicznym doprowadziły do oszpeccenia krajobrazu. Dekadę później ruch odnowy wsi odnotowano w Austrii, przede wszystkim w Dolnej Austrii, gdzie zwracano uwagę na to, żeby poprawiając infrastrukturę wsi zachować jej walory krajobrazowe i architektoniczne. Zakładano wtedy, że swoiste upiększenie wsi i poprawa warunków życia jej mieszkańców zahamuje odpływ ludności wiejskiej do miast oraz zapobiegnie procesowi ubożenia jej mieszkańców. Tym samym zmniejszy dystans środowiska wiejskiego do miast. Działania te jednak nie przyniosły zamierzonych rezultatów i nie były wystarczające, aby poprawić atrakcyjność wsi austriackich, dlatego też od roku 1994 zaczęto w Austrii wdrażać nowe zasady odnowy wsi. Zakładano w nich, iż należy odnowić wieś także społecznie i duchowo. W roku 2000 dodano do tego potrzebę zrównoważonego rozwoju wsi i tworzenie tzw. wiosek tematycznych. Kraj ten, a przede wszystkim Dolna Austria przyczyniła się do rozprzestrzenienia ruchu odnowy wsi na inne kraje europejskie [por. Chmielewska 2009].

za zadanie przede wszystkim dostosować wieś do wymogów współczesności oraz do wyznaczenia jej nowych funkcji i zadań potrzebnych w kształtowaniu działań lokalnej społeczności. Przyczynia się zatem do swoistych zmian strukturalnych w wymiarze społecznym i gospodarczym. Dotyczą one nie tylko miejsca zamieszkania, ale także i otoczenia, infrastruktury, organizacji przestrzeni publicznej, usług, komunikacji i bezpieczeństwa. Zmiany te powinny więc zaspokajać potrzeby bytowe i duchowe społeczności wiejskiej.

Podkreślenia wymaga fakt, iż koncepcje odnowy wsi odwołują się do wartości życia i dziedzictwa kultury wiejskiej ze wskazaniem na zachowanie tożsamości wsi, przy jednoczesnym dążeniu do jej rozwoju cywilizacyjnego poprzez poprawę warunków materialnych, niematerialnych i duchowych. Mają one charakter kompleksowy obejmujący wszystkie sfery, jak przestrzeń, architekturę, rolnictwo, kulturę, duchowość, życie społeczne, politykę lokalną, edukację, środowisko naturalne oraz gospodarkę.

Innymi słowy, pojęcie – odnowa wsi można określić jako ruch społeczny, broniący tradycyjnych wartości wsi, jako trwały proces kształtowania warunków życia wsi (gdzie spotyka się tradycja z nowoczesnością). Można uznać, że jest to metoda wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich (na bazie subsydiarności – tzw. pomoc dla samopomocy) oraz zintegrowany i uniwersalny program. W założeniach odnowy wsi podkreślane jest przeciwdziałanie utracie wartości kulturowych (materialnych i niematerialnych) oraz przeciwdziałanie zanikowi tożsamości miejscowości u ich mieszkańców, co powszechnie powodować może swoiste „umiastowienie” wsi. Podstawą realizacji koncepcji odnowy wsi jest zasada zrównoważonego rozwoju oraz jej międzynarodowy zasięg poprzez tworzenie sieci współpracy regionów [Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020].

Proces odnowy wsi uaktywnia przede wszystkim osobiste zaangażowanie mieszkańców, wynikające z odpowiedzialności za własną przyszłość. Daje możliwość samo-realizacji i poczucia uczestnictwa we wspólnocie i współtworzeniu, uaktywnia bowiem podstawowy zasób, jakim dysponuje społeczeństwo, tj. zaangażowanie ludzi. Mobilizuje siły i zasoby, tworzy warunki i pozytywne impulsy dla utrzymania dotychczasowych oraz rozwoju nowych dziedzin gospodarowania. „Odnowa wsi jest wypróbowaną, w niemieckojęzycznym obszarze gospodarczym i kulturowym, regionalną koncepcją rozwoju obszarów wiejskich w formie najlepiej odpowiadającej społeczności lokalnej i przez nią samą wybranej” [Wilczyński 2003]. Uważa się także, iż ruch odnowy wsi został powołany m.in., aby „zmobilizować opinię publiczną do poparcia działań na rzecz ograniczenia negatywnych tendencji w rozwoju obszarów wiejskich poprzez ochronę dziedzictwa kulturowego wsi, dowartościowanie tradycyjnego stylu życia ich mieszkańców, niedopuszczanie do dalszego pogarszania się ich położenia ekonomicznego. Stanowi również sygnał stopniowego „uwrażliwiania” polityki społecznej na ignorowane dotąd problemy wsi” [Kaleta 2007].

Z literatury przedmiotu wynika, iż początków odnowy wsi w Polsce można dostrzec już pod koniec XIX wieku, kiedy znacząco pogłębił się dystans rozwojowy między miastem a wsią. Rozwój przemysłu i miast zaczął skutecznie osłabiać pozycję rolnictwa i wsi. Mieszkańcy wsi coraz częściej emigrowali do miast w poszu-

kiwaniu pracy i lepszych warunków bytu. Problem ten budził wówczas zainteresowanie, przede wszystkim twórców Młodej Polski, którzy postrzegali wieś jako kurczący się rezerwuar narodowych wartości i tradycji. Poza postrzeganiem polskiej wsi z perspektywy kultury ludowej, co czasami przybierało formy chłopomanii, miał na wsi miejsce także ruch społeczników, którzy zakładali spółdzielnie czy kasy pożyczkowe [Idziak 2009].

Po zmianie ustroju w Polsce w 1989 r. do pozostawionej „sobie samej” wsi zaczął przenikać ruch odnowy wsi z krajów zachodnich. W. Idziak [2009] zwraca uwagę, że „(...) nazwanie dawnych czynów społecznych, ruchu spółdzielczego i konkursów na najpiękniejszą zagrodę, „odnową wsi”, wynikało z przyjęcia tej nazwy z Austrii i Niemiec oraz z tego, że dawne nazwy, ze względu na ich nadużycie i wypaczenie tego, co się za nimi kryło, w coraz mniejszym stopniu nadawały się do użytku. Odnowa wsi przychodząca z Zachodu była bardziej wiarygodna. Jej naczelnym hasłem było to, że wieś ma swoją własną przyszłość, że nie musi być czymś, co albo zginie albo zmieni się w miasto. Wieś ma tradycje i wartości, z których może być dumna i o które powinna dbać”.

Zjawiska, które obecnie mają miejsce na polskiej wsi występowały wcześniej w rozwiniętych krajach zachodnich, które wobec degradacji środowiskowej i społecznej obszarów wiejskich zaczęły wprowadzać programy odnowy wsi. Od 1997 r. w ramach współpracy z landem Nadrenii-Palatynatu, rozpoczęła się w Polsce inicjatywa odnowy wsi, jako europejska metoda rozwoju obszarów wiejskich. Metoda ta opiera się na ekspanowaniu niematerialnych czynników rozwoju i zasobów własnych¹³.

Projekty dotyczące odnowy wsi, w latach 2004-2006 mogły uzyskać wsparcie finansowe w ramach Sektorowego Programu Operacyjnego „*Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich*” (Działanie 2.3. „*Odnowa wsi oraz zachowanie i ochrona dziedzictwa kulturowego*”)¹⁴. Wsparto projekty obejmujące: realizację inwestycji w zakresie modernizacji i wyposażenia obiektów pełniących funkcje kulturalne, rekreacyjne i sportowe; odnowę obiektów zabytkowych charakterystycznych dla tradycji budownictwa wiejskiego regionu i ich adaptację na cele publiczne, modernizację przestrzeni publicznej we wsi (m.in. place, parki, tereny zielone); publiczną infrastrukturę przyczyniającą się do rozwoju funkcji turystycznych wsi oraz działania związane z promocją regionu [*Sektorowy Program Operacyjny...2004*].

Następnie, w ramach PROW na lata 2007-2013, projekty typu odnowa wsi mogły uzyskać dofinansowanie w działaniu osi 3 – „*Odnowa i rozwój wsi*”. Dotacją objęto przede wszystkim projekty inwestycyjne o zakresie nieco rozszerzonym w stosunku

¹³ Pierwszym województwem, w którym wprowadzono program odnowy wsi wzorowany na programach krajów Europy Zachodniej było województwo opolskie, a jego inicjatorem i kierownikiem był R. Wilczyński. Program odnowy wsi realizowany w województwie opolskim jest największym i najdłuższym działającym regionalnym programem aktywizacji społeczności wiejskich w Polsce oraz jedną z najbardziej istotnych innowacji społecznych.

¹⁴ Umożliwiało ono wsparcie projektów inwestycyjnych do kwoty 450 tys. zł na jedną miejscowość i do poziomu 80% kosztów kwalifikowanych. Beneficjentami pomocy mogły zostać samorządy gminne, instytucje kultury, których organizatorem była jednostka samorządu terytorialnego.

do działania „Odnowa wsi oraz zachowanie i ochrona dziedzictwa kulturowego (SPO 2004-2006).¹⁵ Ponadto szereg możliwości wsparcia projektów dotyczących odnowy wsi możliwych było w ramach działań osi 4 – LEADER. Dostępne one były w ramach konkursów ogłaszanych przez Lokalne Grupy Działania, na zasadzie dofinansowania tzw. małych projektów¹⁶.

W PROW 2014-2020 przewidziane jest także działanie dotyczące odnowy wsi (M07 „Podstawowe usługi i odnowa wsi na obszarach wiejskich”). Ma ono wspierać rozwój infrastruktury wiejskiej oraz odnowę wsi, przyczyniając się tym samym do poprawy warunków życia i prowadzenia działalności gospodarczej. Obejmuje: budowę lub modernizację dróg lokalnych, gospodarkę wodno-ściekową, inwestycje w obiekty pełniące funkcje kulturalne lub kształtowanie przestrzeni publicznej, inwestycje w targowiska lub obiekty budowlane przeznaczone na cele promocji lokalnych produktów oraz ochronę zabytków i budownictwa tradycyjnego¹⁷. Także inicjatywa LEADER w nowym okresie finansowania w ramach PROW 2014-2020 obejmuje cel szczegółowy 6B dotyczący „wspierania lokalnego rozwoju na obszarach wiejskich” w ramach priorytetu 6 „wspieranie włączenia społecznego, ograniczenia ubóstwa i rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich”. W ramach tego celu wsparciem zostaną objęte m.in. operacje mające na celu: wzmocnienie kapitału społecznego, zakładanie działalności gospodarczej i rozwój przedsiębiorczości, podnoszenie wiedzy społeczności lokalnej w zakresie ochrony środowiska, zmian klimatycznych, innowacji, rozwój produktów lokalnych, zachowanie dziedzictwa lokalnego, rozwój ogólnodostępnej i niekomercyjnej infrastruktury turystycznej, rekreacyjnej lub kulturalnej, rozwój infrastruktury drogowej gwarantującej spójność terytorialną w zakresie włączenia społecznego [Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020].

W opracowaniach dotyczących procesu odnowy wsi w Polsce, podkreśla się także potrzebę dokonania zasadniczej zmiany w mentalności mieszkańców wsi, z pasywnego odbioru procesów sterowanych z zewnątrz na kreatywne i uporządkowane postawy i działania, polegające na braniu odpowiedzialności za swoje bezpośrednie otoczenie, jak również za przyszłość swojej społeczności. Przekłada to się na kształtowanie pozytywnych postaw wśród mieszkańców wsi, a także generuje rozwój inicjatyw oddolnych, co w konsekwencji prowadzi do ogólnej poprawy konkurencyjności polskiej wsi nie tylko na płaszczyźnie wieś-miasto, ale przede wszystkim wieś polska-wieś europejska [Wilczyński 2008]. Uważa się, iż obecnie określenie odnowa wsi dzięki działaniom inwestycyjnym zawartym w programach pomocowych Unii Europejskiej, może być mylnie utożsamiane tylko ze „środkami europejskimi”, podczas gdy jest to przede

¹⁵ W całym okresie 2007-2013 poziom pomocy zwiększono z 450 tys. do 500 tys. zł na miejscowość. Grono beneficjentów poszerzono o organizacje pozarządowe posiadające status organizacji pożytku publicznego.

¹⁶ Dofinansowanie nie mogło przekroczyć 25 tys. zł (przy całkowitej wartości projektu 100 tys. zł).

¹⁷ Beneficjentami, w zależności od poddziałań mogą być: gminy, powiaty lub ich związki, spółki w której udziały mają wyłącznie JST, związki międzygminne, instytucje kultury, dla której organizatorem jest JST – w przypadku budowy, przebudowy, modernizacji lub wyposażenia obiektów pełniących funkcje kulturalne.

wszystkim idea, metoda i wieloletni proces rozwojowy, który przechodzi przez wiele faz, którego efekty osiągnane są dopiero po dłuższym czasie [Czapiewska 2011].

W literaturze przedmiotu [Wilczyński 2008] wyróżnia się cztery fazy odnowy miejscowości: fazę startu, fazę pokonywania barier, fazę specjalizacji oraz fazę odnowy całościowej, a modelowy przebieg procesu odnowy wsi składa się z dwóch etapów. Na etap pierwszy składają się przede wszystkim działania polegające na pokonywaniu barier, czyli wyeliminowywanie słabych stron wsi. Jest to też czas zaspokajania oczekiwań i aspiracji społeczności wiejskiej. Celem początkowych przedsięwzięć jest załatwienie najpilniejszych problemów oraz integracja mieszkańców wokół przyjętego i wyznaczonego programu wsi. Proces odnowy wsi na tym etapie działań jest niejako zwrócony „do wewnątrz” wsi i skupia się, na tym co może przelożyć się i przynieść korzyści lokalnej społeczności oraz wzmacnia jej potencjał, tak aby w kolejnym etapie było możliwe odwrócenie kierunku działań i skierowanie ich „na zewnątrz”. W drugim etapie, który ma wyraźnie określony jakościowy charakter, niejako wygenerowane czy też w swoisty sposób określane są tzw. „produkty wsi”. Działania te dotyczą więc określenia specjalizacji wsi w danym rodzaju czy też temacie działań i kształtowania jej specyficznego wizerunku zarówno w oczach jej mieszkańców, jak i szerszych odbiorców. Na tym etapie realizowane są wzajemnie powiązane projekty, które pozwalają wsi wyróżnić się z otoczenia. Nierzadko są to oryginalne pomysły i projekty zagospodarowania przestrzeni publicznej oraz niepowtarzalne pod względem formy i treści imprezy masowe o zasięgu gminnym czy też regionalnym. Wieś generuje więc zbiór towarów czy też usług, ofertę kooperacji i partycypowania w jej życiu społecznym. Jednak podkreślić należy, iż etap ten wymaga powtórnego przeanalizowania i przewartościowania własnych zasobów, uruchomienia potencjału innowacji, a przede wszystkim opracowania odpowiedniej, konkurencyjnej strategii. Tym samym proces odnowy wsi na drugim etapie skierowany jest „na zewnątrz” i polega na swoistym zaistnieniu danej wsi zarówno odnośnie jej rynkowej obecności, w obiegu i wymianie dóbr, jak i obecności w nowoczesnym społeczeństwie i gospodarce opartej na wiedzy. Czyli wieś uzyskuje korzyści, które zapewniają jej stabilne podstawy dalszego rozwoju [Wilczyński 2012].

Jednocześnie zmiana zakresu i charakteru działań, jakie określone są w powyższych etapach rozwoju, przekłada się na nowe ukształtowanie warunków życia na wsi oraz nowych relacji z otoczeniem. Przede wszystkim dlatego, gdyż proces odnowy zmierza do uzyskania rozwiązań niepowtarzalnych, również poprzez wykorzystanie cech wyróżniających i specyficznych danej miejscowości. Wieś zyskuje nowy wizerunek w wymiarach przestrzennym (np. ukształtowane centrum wsi) i materialnym oraz w sferze jakości życia. Tym samym wieś staje się konkurencyjna – posiada ofertę rynkową dla społeczeństwa, jednocześnie staje się atrakcyjna też dla potencjalnych inwestorów, turystów, czy też podmiotów zainteresowanych współpracą. Modelowe określenie procesu odnowy wsi i wyróżnienie etapów działań, pozwala nie tylko lokalnym społecznościom na określenie stanu zaawansowania odnowy własnej miejscowości, ale jednocześnie jest wyznacznikiem i perspektywą dalszych działań i prac w tym zakresie. Pozwala także, w skali

regionu, monitorować proces odnowy oraz ukierunkować działania społeczności danej miejscowości w celu osiągnięcia wyników prac zgodnych ze stopniem zaawansowania etapu odnowy.

Istotą działań programowych odnowy wsi w skali regionalnej powinno być pobudzenie społeczności sołeckiej oraz zaangażowanie jej w planowanie i realizację przedsięwzięć dotyczących własnej wsi. Mogłoby to skutkować zwiększeniem roli sołectw w rozwoju lokalnym oraz decentralizacją wykonywania niektórych gminnych zadań – w myśl idei praktycznego zastosowania zasady subsydiarności [Czapiewska 2011]. Efektem wdrożenia tak rozumianego programu miały być lepsze warunki do osiedlania, inwestowania, rozwoju usług, tworzenia miejsc pracy oraz zarobkowania na wsi, głównie w obszarze poza tradycyjnym rolnictwem, przy jednoczesnym zachowaniu najcenniejszych wartości życia wiejskiego [Morski i inni 2004].

Regionalne programy odnowy wsi mają za zadanie przygotowanie liderów wiejskich do prowadzenia działań typu odnowa wsi w swoich społecznościach, najczęściej poprzez przekazywanie im modułowo opracowanych porcji wiedzy i umiejętności na temat podstaw rozwoju lokalnego, jak również niezbędnego wsparcia finansowego, które jednak zawsze powinno być traktowane wtórnie w stosunku do dokonywanej na początku diagnozy potrzeb i formułowanej strategii działań. Tak rozumiany model odnowy wsi zawsze będzie zmierzał do inspirowania liderów wiejskich do długofalowej i samopodtrzymującej się aktywności na rzecz rozwoju wsi, w której środki finansowe są istotnym, ale nie decydującym czynnikiem sukcesu.

Oczywiście wdrażanie programów regionalnych nie odbywa się bez konfliktów i problemów, o czym najlepiej świadczy fakt, że ruch odnowy wsi w większej skali rozszerza się powoli. Głównych przyczyn takiego stanu rzeczy upatruje się w postrzeganiu odnowy wsi przez liderów wiejskich wyłącznie przez pryzmat możliwych do pozyskania środków z funduszy europejskich. Sięgnięcie po środki finansowe częstokroć bywa ważniejsze od uruchomienia procesu odnowy, wymagającego dużego zaangażowania ludzi i realizacji mniejszych projektów. Często lokalni liderzy przystąpienie do programu odnowy warunkują bezpośrednim pozyskaniem znacznej dotacji, najlepiej z UE, na zrealizowanie jednego, konkretnego projektu. Wymowne jest stwierdzenie jednego z liderów grupy odnowy wsi, zawarte w ankiecie ewaluacyjnej programu regionalnego w województwie śląskim: „(...) odnowa wsi się skończyła, bo otrzymaliśmy dotację i zrealizowaliśmy projekt”. „Postrzeganie odnowy wsi przez pryzmat pieniędzy europejskich stało się głównym powodem zahamowania rozwoju programów regionalnych, które przez kilka lat obiecująco rozwijały się w oparciu o nieporównywalnie mniejsze od europejskich środki finansowe w trzech województwach” [Wilczyński 2007].

Kwestie finansowe, w tym zbytne zmaterializowanie idei odnowy wsi, stanowią aktualnie podstawową barierę dla rozwoju ruchu odnowy wsi i zarazem największe wyzwanie z punktu widzenia samej idei, istotnej dla przyszłości wsi i obszarów wiejskich. Odnowa wsi powinna być procesem długotrwałym, wieloletnim i z zasady niekończącym się. Jednak wypracowane kilkunastoletnie działanie programów odnowy wsi i ich mechanizm pozwalają na wielokrotne pomnożenie „publicznej złotówki”,

gdyż taki jest zsumowany efekt pracy własnej mieszkańców, środków ze zbiorok i datków od sponsorów czy też dotacji pozyskanych z szeregu programów (grantów) i ofiarowanych materiałów lub usług np. transportowych. Jednak uzyskanie efektu mnożnikowego jest możliwe przede wszystkim wtedy, kiedy gmina zapewnia swój wkład. Dlatego rysuje się konieczność wspierania przez gminy sołectw poprzez tworzenie zespołów wsparcia [Wilczyński 2012]. Tworzenie czy też budowa własnego systemu wsparcia przez gminy w oparciu o rozwiązanie ustawowe, umożliwiło wprowadzenie funduszu sołecznego¹⁸. Istnienie tego funduszu jest niezaprzeczalnym wsparciem i daje możliwość upowszechniania odnowy wsi w Polsce.

3.5. Efekty wdrażania programu odnowy wsi

W ciągu kilku pierwszych lat wdrażania programu odnowy wsi, wieś ulegała jakościowej zmianie i rozwijała się o wiele szybciej niż pozostałe wsie w gminie (niekorzystające z tego programu), a negatywne trendy ulegały odwróceniu. Wieś, w której ten program był realizowany, w opinii jej mieszkańców i ocenie zewnętrznej zyskiwała opinię wsi rozwijającej się. W kolejnym etapie odnowy wieś obierała specjalizację i wyróżniała się, mając szczególne osiągnięcia i zyskując specyficzne walory oraz opinię wsi szczególnej, niepowtarzalnej. Wieś stawała się miejscem strategicznym ważnym dla gminy, a nawet regionu (zwiększała się jej konkurencyjność), potrafiąc absorbować duże środki (niekiedy na poziomie wielu mln złotych), ze względu na wzrost swego znaczenia dla gminy i regionu [por. Wilczyński 2012].

Relatywnie proste jest wskazanie efektów, jakie przyniosło wdrażanie programu odnowy wsi na konkretnych przykładach miejscowości. Wyróżniający się liderzy programu pokazują, iż proces odnowy wsi jest na tyle zaawansowany, że pojawiają się rozwiązania charakterystyczne i typowe dla wsi zachodnioeuropejskich:

- wykształciły się centra wsi, urządzono wiejskie place spotkań oraz kształtuje się indywidualny wizerunek wsi;
- w niektórych wsiach skala wykonanych działań jest zbliżona do stanu całościowej odnowy miejscowości;
- kształtowana jest przestrzeń wiejska w oparciu o koncepcję wsi tematycznych;
- krystalizują się idee rozwojowe (wieś jako idea), integrujące element docelowych funkcji z istniejącym już charakterem przestrzeni wiejskiej;
- rozwijają się imprezy masowe budujące specyfikę wsi, co przekłada się na przedsięwzięcia materialne i kształtowanie przestrzeni wiejskiej [Wilczyński 2012].

¹⁸ Są to środki wyodrębnione z budżetu gminy, zagwarantowane na realizację przedsięwzięć służących poprawie życia mieszkańców. Podstawa prawna funkcjonowania funduszu sołecznego to Ustawa z dnia 21 lutego 2014 r. o funduszu sołecznym (Dz.U. z 2014 r. poz. 301), która weszła w życie 20 marca 2014 r., zastępując ustawę o funduszu sołecznym z 20 lutego 2009 r., która z kolei weszła w życie 1 kwietnia 2009 r. (Dz.U. z 2009 r., Nr 52, poz. 420, z późn. zm.).

Według A. Kalety program odnowy wsi postrzegany jest także w kategoriach ważnych symptomów funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego na obszarach wiejskich UE, którego celem jest ich zrównoważony rozwój poprzez:

- „odrzucenie zasady dominacji sfery ekonomicznej nad sferą społeczno-kulturową i przyrodniczą (w myśl zasady rozwoju zrównoważonego);
- urzeczywistnienie zasady podmiotowości wsi i podmiotowości jej mieszkańców;
- zmianę społecznego usytuowania rolnictwa (uznanie trwałości rodzinnego gospodarstwa rolnego, uznanie rolnika za zarządcę dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego i materialne rekompensowanie tych obowiązków);
- uznanie teleinformatyki za jeden z podstawowych instrumentów gospodarczego i społecznego rozwoju obszarów wiejskich;
- wzmacnianie lub odbudowywanie tożsamości kulturowej mieszkańców wsi jako gwaranta ochrony różnorodności kulturowej zintegrowanej Europy [Kaleta 2012].

Kilkunastoletnie doświadczenia związane z procesem odnowy wsi pokazują, że największą wartością tego programu jest niewątpliwie zaangażowanie mieszkańców w życie i sprawy wsi oraz możliwość przekonania wiejskiej społeczności, że warto zmieniać swoje najbliższe otoczenie, by było ono piękne, przyjazne do pracy i zamieszkania. Bardzo ważny jest fakt, iż mieszkańcy w ramach programu sami mogli w swoich sołectwach tworzyć strategie rozwoju, wyznaczać cele czy też określać kierunki, w jakich ich wsie będą się rozwijać [Sebesta 2012].

3.6. Zaangażowanie mieszkańców w życie społeczne wsi na podstawie badań ankietowych IERiGŻ-PIB

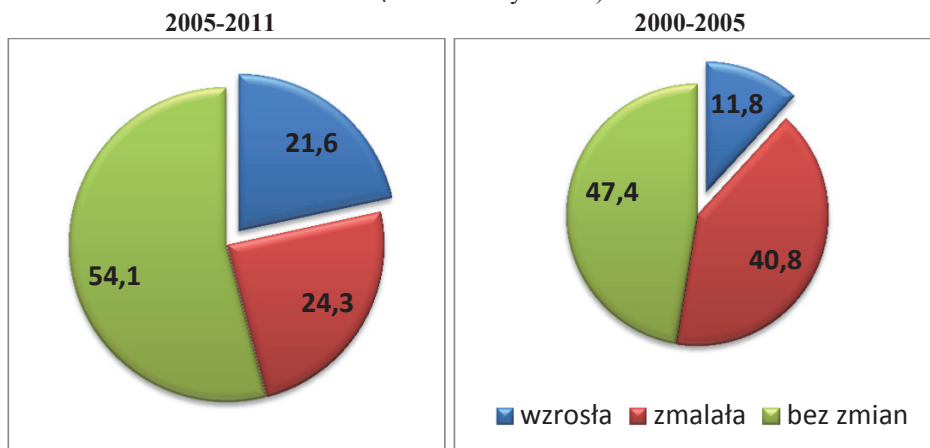
Z przeprowadzonych badań ankietowych wynika, iż w porównaniu z okresem lat 2000-2005, w latach 2005-2011 w 21,6% ankietowanych wsi wzrosła aktywność społeczna¹⁹ ich mieszkańców. W zdecydowanej większości wsi ankietowane osoby potrafiły wskazać takich społeczników. Podkreślić należy, iż jednocześnie, w roku 2011 w porównaniu z rokiem 2005, zmalał odsetek wsi, gdzie nie potrafiono wskazać aktywnych społecznie osób (odpowiednio z 38,2% wsi w roku 2005 do 27,6% w roku 2011) – Wykres 3.2 oraz Wykres 3.3.

Zaobserwowano, iż społecznicy chętniej niż w latach wcześniejszych działali w większych grupach (Wykres 3.4). Wzrósł odsetek wsi, gdzie aktywnie społecznie działali razem mężczyźni i kobiety. Jednak odnotowano relatywnie niski udział wśród aktywnych społecznie osób młodych oraz kobiet z wyższym wykształceniem. W latach 2005-2011 w co ósmej badanej wsi aktywistkami były tylko kobiety, w prawie co czwartej wsi wskazano aktywnych tylko mężczyzn, a w co trzeciej społecznie udzielali się jednocześnie mężczyźni i kobiety. W porównaniu do okresu lat 2000-2005 wzrósł

¹⁹ Aktywność społeczna jest rozumiana jako czynne zaangażowanie (w różnych formach) poszczególnych osób lub grupy mieszkańców danego terenu, w życiu lokalnej społeczności, poprzez np. świadczone nieodpłatnie usługi, porady, organizację zrzeczeń, klubów, grup wsparcia.

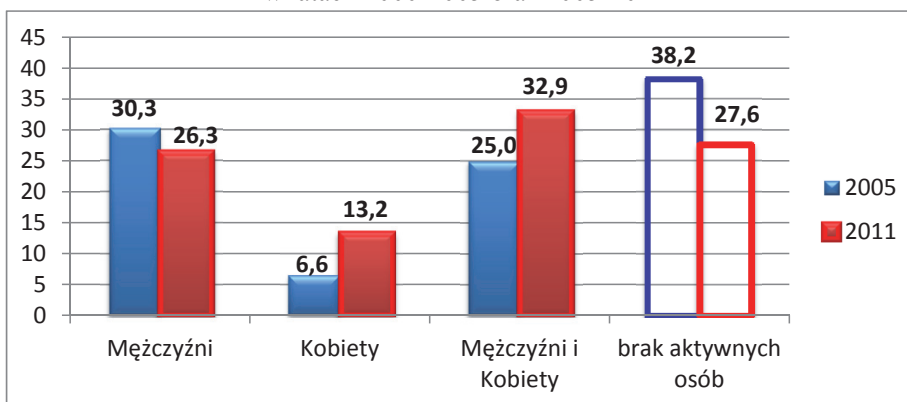
odsetek wsi, gdzie społecznie udzielały się relatywnie liczniejsze grupy osób (ponad 5 osób) – (Wykres 3.4). Szczególnym zaangażowaniem w sprawy lokalne w ostatnim badanym okresie wykazywały się osoby pochodzące z rodzin rolniczych, niezależnie od płci (Tabela 3.4).

Wykres 3.2. Zmiany aktywności społecznej w latach 2000-2011
(w % badanych wsi)

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011, 2005.

Wykres 3.3. Odsetek badanych wsi z aktywnymi społecznie mężczyznami i kobietami w latach 2000-2005 oraz 2005-2011

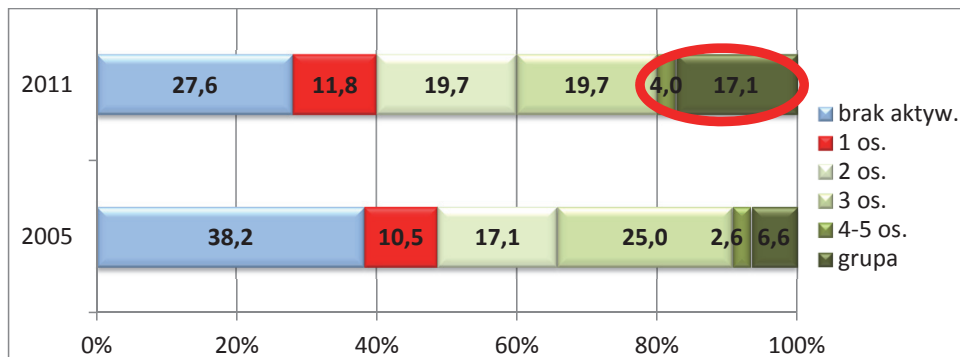

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011, 2005.

W odniesieniu do wcześniejszej edycji badania, wyraźnie zarysował się proces uaktywnienia kobiet ze starszych grup wiekowych, szczególnie tych po 60 roku życia i starszych (Wykres 3.5 i Wykres 3.6). Wzrosła także aktywność społeczna kobiet

wiejskich z wykształceniem średnim, przy jednoczesnym spadku zaangażowania społecznego kobiet z wyższym wykształceniem [Wrzochalska 2015a].

Wykres 3.4. Odsetek badanych wsi z aktywnymi społecznie osobami w latach 2000-2005 oraz 2005-2011

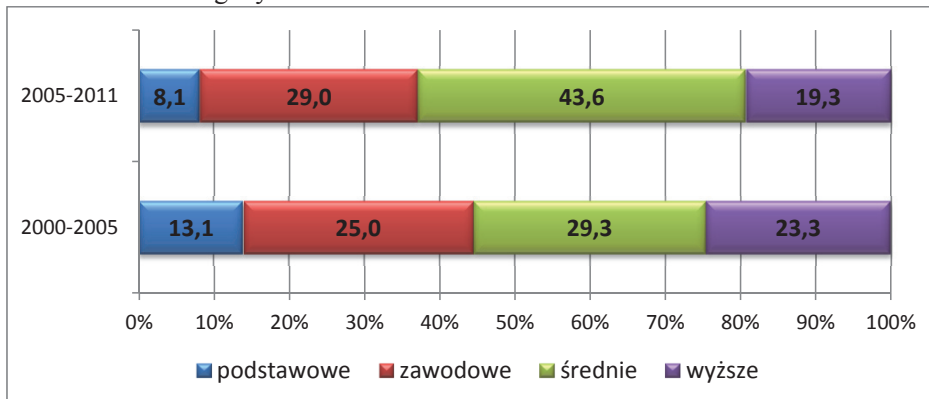
Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011, 2005.

Tabela 3.3 Aktywni społecznie mieszkańcy badanych wsi w rodzinach rolnych i bezrolnych w latach 2000-2011 w podziale na płeć

Wyszczególnienie	Odsetek aktywnych społecznie:		
	kobiety	mężczyźni	razem
	2011		
Rodziny rolne	56,7	69,8	61,8
Rodziny bezrolne	43,3	30,2	34,2
	2005		
Rodziny rolne	45,0	62,5	59,8
Rodziny bezrolne	55,0	37,5	40,2

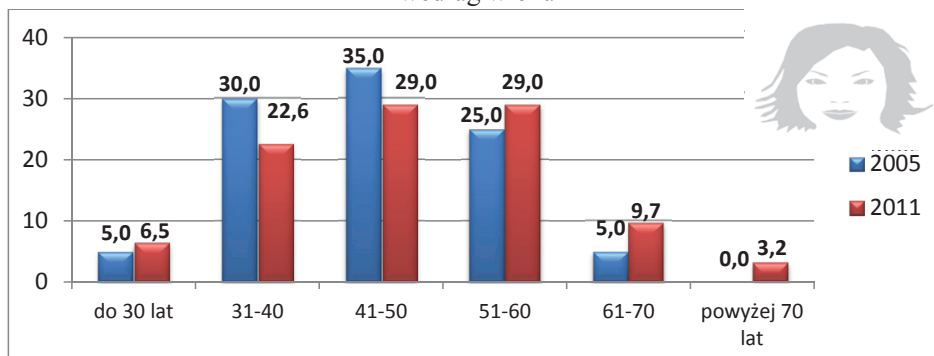
Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011, 2005.

Wykres 3.5. Aktywność społeczna badanych mieszkańców na obszarach wiejskich według wykształcenia w latach 2005-2011 oraz 2000-2005

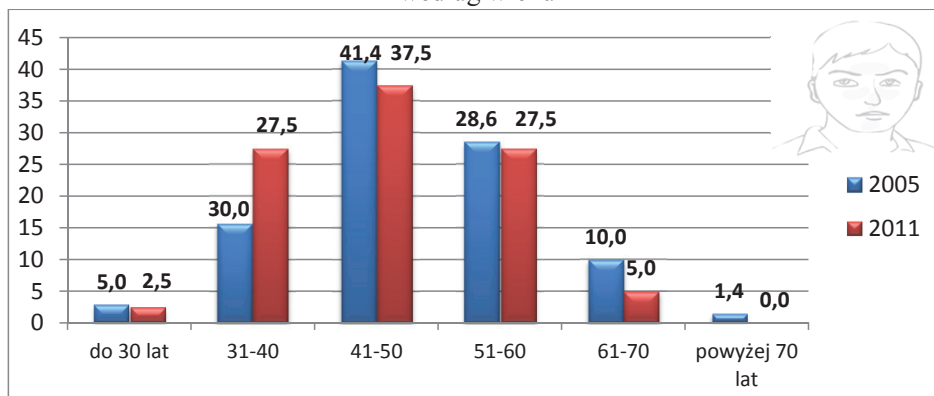
Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011, 2005.

Wykres 3.6. Aktywność społeczna badanych kobiet na obszarach wiejskich według wieku

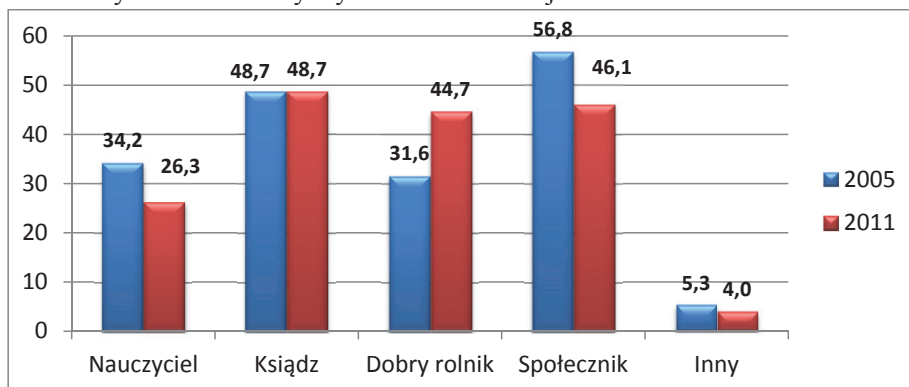
Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011, 2005.

Wykres 3.7. Aktywność społeczna badanych mężczyzn na obszarach wiejskich według wieku

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011, 2005.

Wykres 3.8. Autorytety na obszarach wiejskich w latach 2000-2011

Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011, 2005.

Przeprowadzone badania wykazały także, iż swoistemu przewartościowaniu uległy autorytety w społeczności wiejskiej (Wykres 3.8). Niezmiennie ksiądz cieszy się największym autorytetem w blisko połowie badanych wsi. Spadł natomiast w latach 2005-2011 w porównaniu do okresu lat 2000-2005, autorytet nauczyciela wiejskiego oraz społecznika na rzecz dobrego rolnika, którego zdanie i opinie są bardziej cenione w społeczności wiejskiej.

3.7. Podsumowanie

Dużym uproszczeniem jest postrzeganie wsi wyłącznie przez rolniczy pryzmat, gdyż znacząca część jej mieszkańców pracuje poza rolnictwem i ma aspiracje dorównywania poziomem życia ludności miejskiej. Dlatego też niezwykle ważna jest aktywizacja społeczności wiejskiej na rzecz poprawy warunków życia na wsi. Cel ten realizowany jest m.in. przez ruch odnowy wsi, który daje szereg możliwości w tym zakresie oraz jest czynnikiem mobilizującym siły i zasoby poszczególnych wsi, jak i całej ludności zamieszkującej obszary wiejskie.

Potencjał społeczny, drzemący zapał społeczny czy, innymi słowy, gotowość pracy na rzecz własnego otoczenia potwierdziły przeprowadzone badania ankietowe, z których wynika, iż mieszkańcy wsi coraz chętniej włączają się w tego typu inicjatywy. Podkreślić należy, iż wyniki badań pokazały także, że szanse wykazania się działaniami społecznymi mają ludzie ze wszystkich grup wiekowych.

Wiąże się to z koniecznością podnoszenia poziomu wykształcenia zawodowego, i ogólnego, a także nieustannego doksztalcania i doskonalenia, w tym również o charakterze pozarolniczym, co ułatwia zaangażowanie w sprawy najbliższego otoczenia. Proces edukacji należy odbierać bowiem przez pryzmat rozwoju całej wsi. Edukacja ma służyć przygotowywaniu mieszkańców wsi do zarabiania na wiedzy, umiejętnościach i emocjach. Czyli przede wszystkim: odnawiać, kreować i udostępniać zasoby i potencjał wiedzy, którą reprezentuje cała społeczność znajdująca się we wsi lub poszczególni jej mieszkańcy.

Wzrost poziomu edukacji oraz zaangażowania społecznego mieszkańców przyczynia się także do wielofunkcyjnego rozwoju wsi, co wymusza konieczność wkomponowania w przestrzeń wiejską coraz większej liczby funkcji pozarolniczych. Stwarza to szanse i możliwości pozyskiwania przez ludność wiejską alternatywnych źródeł dochodu.

Rozdział 4.

Miejsce polskiego rolnictwa w strukturach rolnictwa europejskiego

4.1. Wprowadzenie

Sektor rolny w większości krajów europejskich przechodzi od dawna dostosowania strukturalne. Odzwierciedleniem tego procesu jest niewielkie znaczenie ekonomiczne tego segmentu gospodarki w kreowaniu wartości dodanej i miejsc zatrudnienia²⁰. Obserwuje się niezmiennie przepływ pracowników do branż względnie bardziej produktywnych, przy jednoczesnych głębokich przeobrażeniach w systemach produkcji żywności. Polegają one m.in. na postępującej koncentracji zasobów, a zwłaszcza ziemi i kapitału oraz substytucji przez ten ostatni czynnik nakładów pracy. W wyznaczaniu tych tendencji decydujące znaczenie ma kierunek i tempo zmian w całej gospodarce, w tym także branży przetwórczej, jak również rosnące wymagania panujące na rynkach rolnych. Nasilającemu się zapotrzebowaniu na odpowiednio duży i wysoko jakościowy wolumen towarów towarzyszy intensyfikacja konkurencji między producentami rolnymi. Sprostanie tym wymogom wiąże się z koniecznością powiększania nie tylko skali, ale także poprawy efektywności i jakości wytwarzania. U podstaw tych usprawnień leżą zmiany organizacyjne, a w szczególności przedsięwzięcia zmierzające do unowocześniania i powiększania zasobów produkcyjnych.

Utrzymanie pozycji w strukturach agrobiznesu łączy się zatem ściśle nie tylko z dysponowaniem odpowiednią wiedzą i umiejętnościami zarządczymi, ale również z ponoszeniem znaczących nakładów inwestycyjnych. Dla dużej części rolników sprostanie takim warunkom jest zbyt trudne. W efekcie wielu producentów nie rozwija działalności, co w niektórych sytuacjach prowadzi do rezygnacji z prowadzenia produkcji bądź, w przypadku rodzinnych form gospodarowania, braku jej kontynuacji w kolejnej generacji. W sytuacji deficytu kapitału sposobem na zachowanie aktywności rynkowej i osiągnięcie satysfakcjonujących dochodów może być włączenie się w zespołowe formy prowadzenia produkcji, dywersyfikacja źródeł utrzymania czy odnalezienie nisz rynkowych (np. wąska specjalizacja asortymentowa, rolnictwo ekologiczne).

Niezależnie od odmiennych warunków i sposobów prowadzenia działalności, jak również poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, nierzadko dokonuje się porównań wielkości i jakości zasobów zaangażowanych w produkcję rolną oraz efektywności ich wykorzystania w państwach członkowskich UE. Wynika to z dużego znaczenia WPR, która stanowi jedną z najważniejszych polityk sektorowych Unii ze względu na wielkość publicznego finansowania, jak i zakres regulacji prawnej²¹. Po-

²⁰ W 2013 roku w UE-28 rolnictwo, leśnictwo i rybactwo generowało 1,5% wartości dodanej brutto (WDB). W porównaniu z 2008 rokiem, udział tego sektora w całkowitej WDB nie zmienił się. W 2013 roku stopa zatrudnienia w wymienionych sektorach wynosiła 5,1%, tj. 0,3 p.p. mniej niż pięć lat wcześniej, por. [CAP context indicators... 2014].

²¹ Budżet zaplanowany na dział „Zrównoważony wzrost: surowce naturalne”, który zawiera środki na płatności bezpośrednie i instrumenty interwencji rynkowej (tj. 373 179 mln euro),

nadto zestawienia informacji odnośnie rolnictwa w skali międzykrajowej przeprowadzane są w związku z analizami ekonomicznymi stanu i perspektyw konkurencyjności tego sektora w poszczególnych państwach. Opracowania tego typu nierzadko dotyczyły Polski, a szczególnie okresu przedakcesyjnego [Hunek 2000, Czyżewski, Henisz-Matuszczak 2004]. Obecnie, w związku z wyzwaniem rynkowymi, społecznymi (bezpieczeństwo żywnościowe, nierównomierny rozwój regionów) i środowiskowymi, a także w kontekście zmian polityki rolnej i wiejskiej, nadal dużą uwagę przywiązuje się do międzynarodowych badań porównawczych rolniczego potencjału wytwórczego i jego przekształceń w czasie [Poczta 2012, Sadowski, Baer-Nawrocka, Poczta 2013]. Szczególne znaczenie mają w tym przypadku studia nad podstawowymi strukturami rolnymi, odnoszącymi się do organizacji i sposobów wykorzystania gruntów rolnych, tj. wielkości i arealu ziemi oraz jej użytkowania, liczebności podmiotów produkcyjnych, struktury własnościowej czy obszarowej gospodarstw. Prezentowana część monografii ma na celu **porównanie i usytuowanie wybranych struktur polskiego rolnictwa w strukturach Unii Europejskiej** tego sektora, jak również wskazanie na skalę i tempo przeobrażeń zachodzących w obu wymienionych układach. Rozważania koncentrowały się przede wszystkim na analizie struktur krajowych w porównaniu do wartości przeciętnych dla całej UE oraz wybranych grup państw, tj. jej tzw. starych (UE-15) oraz nowych krajów członkowskich (UE-13). Wyniki uzyskane dla Polski odnoszono także do danych z państw położonych w jej bliskim sąsiedztwie (centralna i wschodnia część Europy), podobnych pod względem warunków agro-klimatycznych oraz głównych rolniczych działalności produkcyjnych²² – Niemiec, Danii i Węgier. Na potrzeby opracowania wykorzystano aktualne informacje zgromadzone przez Eurostat w związku z badaniem struktury gospodarstw rolnych (Farm Structure Survey, FSS²³).

stanowi 38,9% całkowitych wydatków UE przewidzianych w Wieloletnich Ramach Finansowych na lata 2014-2020 [Wieliczko 2013]. Zakres legislacji związany z WPR jest bardzo szeroki i najogólniej obejmuje instrumenty polityki rynkowo-dochodowej i strukturalnej. Wynika to z faktu uznania rolnictwa za szczególnie sektor gospodarki, gdzie niezbędna jest interwencja publiczna, a obszarów wiejskich za tereny wymagające wsparcia w celu zniwelowania dysproporcji w rozwoju społeczno-ekonomicznym. Jednak jednym ze skutków ubocznych tego systemu są znaczne koszty transakcyjne po stronie beneficjentów. Przykładowo oszacowano, że w UE-27 same wydatki, jakie ponoszą odbiorcy tej polityki związane z korzystaniem z wybranych jej instrumentów wynosiły 270 milionów euro rocznie [*Study on administrative...*2011].

²² W stosunku do Polski większość państw tworzących UE-15 charakteryzują istotne różnice przyrodnicze (głównie klimat) i geograficzne. Dodatkowo w przypadku sąsiadujących z Polską krajów z UE-12 (Czechy i Słowacja) struktury rolne, na skutek dużego udziału sektora państwowego i jego przekształceń, przybrały odmienny od polskiego kształt, por. [Józwiak 2009].

²³ Przeprowadzane przez Eurostat badanie FSS obejmuje informacje o gospodarstwach rolnych z państw członkowskich i służy kształtowaniu WPR. Dane te zbierane są przez państwa członkowskie w ramach badania podstawowego, organizowanego co dziesięć lat (spisy rolne) oraz badania losowego (średniookresowego). Jednolita metodologia uregulowana w prawie unijnym umożliwia porównywanie wyników między państwami członkowskimi oraz w czasie.

Dotyczyły one przede wszystkim roku 2013²⁴ i 2010 oraz lat wcześniejszych. Dostosowania strukturalne w rolnictwie europejskim zachodzą w warunkach dużego i wszechstronnego wsparcia publicznego. Jego celem jest zabezpieczenie sytuacji materialnej (dochodowej) rolników oraz wynagradzanie ich za świadczenie usług na rzecz środowiska, z których korzystają pozostałe grupy społeczne. Uzasadnieniem udzielania pomocy jest utrzymanie bezpieczeństwa żywnościowego, jak również zachowanie zróżnicowanego i zrównoważonego rolnictwa i obszarów wiejskich²⁵. Niemniej doświadczenia z wdrażania instrumentów tej polityki pokazują, że nie są one w stanie zahamować ogólnych procesów ekonomicznych o charakterze strukturalnym, a jedynie mogą przyczynić się do ich złagodzenia²⁶. Tempo i skala tych zmian zależą od wielu czynników. Należy przyjąć, że w rolnictwie państw rozwiniętych gospodarczo (Europa Zachodnia i Północna) zaznaczają się one od dziesięcioleci, okres ich kumulacji przypadał na czasy uprzemysłowienia. Stąd współcześnie zasięg i dynamika tych przeobrażeń są tam umiarkowane. Z kolei w krajach posocjalistycznych (Europa Wschodnia i Południowo-Wschodnia) i południowych, niezależnie od zaznaczania się industrializacji w przeszłości, rolnictwo przechodziło przekształcenia z opóźnieniem. Sektory rolne państw z tych regionów wymagają nadal znacznych dostosowań do warunków rynkowych. Dlatego, obserwowana obecnie skala strukturalnych przekształceń tej branży jest większa niż na zachodzie i północy Europy.

4.2. Zmiany w liczebności gospodarstw rolnych

Przemiany agrarne zachodzą w Europie niezależnie od zróżnicowanych warunków prowadzenia działalności rolniczej. Odzwierciedlający strukturalne zmiany ekonomiczne w sektorze rolnym trend spadku liczby gospodarstw zaznaczał się w we wszystkich krajach członkowskich UE od dawna²⁷. Tendencja ta nie uległa także odwróceniu w latach 2010-2013. Według danych Eurostatu, w UE w 2013 roku funkcjo-

²⁴ Prezentowane w opracowaniu dane odnośnie do 2013 roku nie były ostateczne, <http://ec.europa.eu/eurostat/web/agriculture/data>; dostęp 28.11.2015 r.

²⁵ Podzielane jest przekonanie, że rolnictwo oprócz rynkowych funkcji spełnia liczne pozytywne role przyrodnicze, społeczne i kulturowe [Wilkin 2010].

²⁶ Z badań wynika, że tradycyjne czynniki mobilności społeczno-zawodowej ludności zatrudnionej w gospodarstwach rolnych, takie jak względnie wyższe zarobki w branżach pozarolniczych czy poziom rozwoju lokalnego rynku pracy, mają nadal duże znaczenie. Oprócz wymienionych determinant pewną rolę w utrzymaniu miejsc pracy w sektorze rolnym odgrywają płatności WPR. Niemniej, w tym względzie efekty tej polityki były umiarkowane i zależne od rodzajów wsparcia, por. [Olper i inni 2014].

²⁷ Dotyczy to wszystkich grup państw niezależnie od długości okresu członkostwa. W latach 1975-2007 liczba gospodarstw w krajach od dawna tworzących UE (Belgia, Dania, Niemcy, Irlandia, Francja, Włochy, Luksemburg, Wielka Brytania i Holandia – UE-9) zmniejszyła się o 2,6 miliona (1,9% rocznie). W okresie między 1995 a 2007 rokiem wielkość ta (dla UE-15) spadła również o ponad 2 miliony (2,7% rocznie). Z kolei w nowych krajach członkowskich (UE-12) w latach 2005-2007 liczba gospodarstw zmniejszyła się o 598 tys. (2,2 % rocznie), por. [Structural development...2011].

nowało 10,8 mln gospodarstw rolnych²⁸. W porównaniu z 2010 rokiem zbiorowość ta zmniejszyła się o 1,4 mln gospodarstw (tj. o 11,5%). Spadek liczby gospodarstw zanotowano w zdecydowanej większości państw członkowskich. Relatywnie najbardziej proces ten dotyczył Włoch i Chorwacji, gdzie ubyła odpowiednio ponad jedną piątą i jedna trzecia gospodarstw oraz Bułgarii, w której opisywana grupa skurczyła się niespełna o jedną trzecią. W latach 2010-2013 wzrost liczby gospodarstw zaznaczył się jedynie w Czechach. Z danych Eurostatu wynika, że na tle ogółu państw członkowskich UE oraz krajów sąsiednich w okresie 2010-2013 liczba gospodarstw w Polsce była relatywnie stabilna (1,43 mln). Spadła ona o 5%. W liczbach absolutnych skala tego ubytku należała do najwyższych w UE (ubyło wtedy niespełna 80 tys. podmiotów). Relatywny poziom opisywanego zjawiska był podobny jak w Niemczech i w Danii (spadek odpowiednio o 5 i 8%) i znacznie (tj. trzykrotnie) niższy niż na Węgrzech (spadek o 15%) (Aneks, Tabela A.1). W porównaniu do poprzedniego trzylecia, tj. lat 2007-2010, intensywność ubytku gospodarstw w Polsce znacząco się zmniejszyła (Wykres 4.1). Sytuacja ta jednak była przede wszystkim wynikiem tzw. efektu statystycznego²⁹.

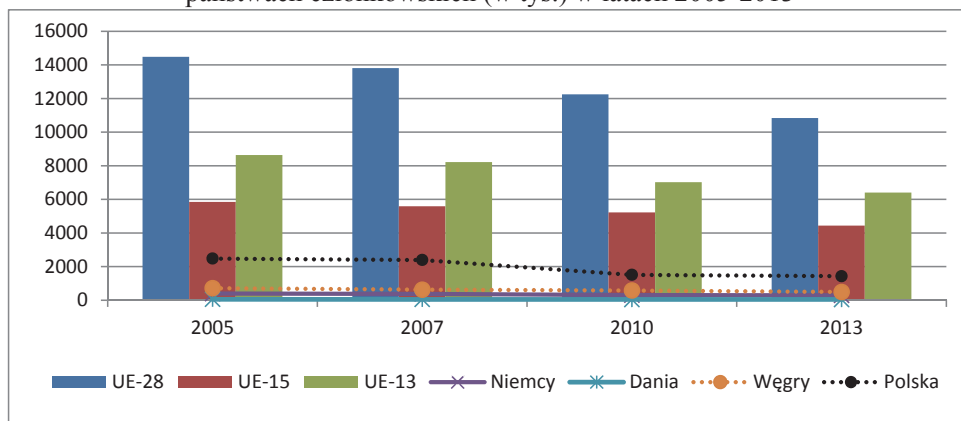
Zmiany zaobserwowane w latach 2010-2013 nie wpłynęły zasadniczo na poziom udziałów gospodarstw z poszczególnych krajów w całej populacji UE. Spośród wszystkich funkcjonujących tam podmiotów, 59% (6,4 mln) zlokalizowanych było na terytorium państw, które przyłączyły się do Unii w wyniku akcesji w latach 2007-2013 (UE-13). Pozostałe 4,4 mln jednostek (41%) stanowiły gospodarstwa z tzw. starych państw członkowskich (UE-15). Tradycyjnie unijne gospodarstwa rolne silnie koncentrowały się w kilku krajach. Największy udział wśród ogółu miały podmioty rumuń-

²⁸ W badaniach na poziomie UE **gospodarstwo rolne** definiuje się w następujący sposób: „(...) oznacza wyodrębnioną jednostkę, zarówno pod względem technicznym, jak i ekonomicznym, która posiada oddzielne kierownictwo i prowadzi działalność rolniczą wymienioną w załączniku I na terytorium gospodarczym UE jako działalność podstawową lub drugorzędą”. Jako **działalność rolnicza** określa się: uprawy rolne inne niż wieloletnie, uprawy roślin wieloletnich, rozmnażanie roślin, chów i hodowla zwierząt, uprawy rolne połączone z chowem i hodowlą zwierząt (działalność mieszana), działalność usługową wspomagającą rolnictwo i następującą po zbiorach. Badania Eurostatu FSS obejmują gospodarstwa, gdzie powierzchnia UR wynosi co najmniej 1 ha lub co najmniej 5 ha oraz mniej niż 1 ha. W tym ostatnim przypadku warunkiem objęcia ankietyzacji jest sprzedaż części wytworzonej produkcji na rynku albo przekroczenie przez nią określonego progu fizycznego. Wielkość progów fizycznych określona jest w załączniku II właściwego rozporządzenia, por. [Rozporządzenie... 2008].

²⁹ W 2010 roku dokonano istotnych **zmian w metodologii badań struktury gospodarstw rolnych** w Polsce oraz w niektórych innych krajach UE (np. w Czechach, na Słowacji, w Niemczech, w Wielkiej Brytanii i w Szwecji). Modyfikacje te dotyczyły wielkości (progów), jakie musi spełniać gospodarstwo, aby mogło być objęte badaniem FSS (głównie minimalnej powierzchni UR). W większości przypadków wspomniane progi podniesiono, co spowodowało zmniejszenie się jednostek obserwacji i ograniczenie kosztów finansowych badań. Metodologię badań zaprojektowano tak, aby w polu obserwacji zachować obiekty dysponujące zdecydowaną większością zasobów gruntów rolnych i zwierząt (98% ogółu) oraz jednostki odpowiedzialne za *gros* wolumenu produkcji. Nowe zasady doboru jednostek obserwacji ograniczyły jednak możliwości porównywania niektórych danych w czasie, w tym m.in. liczebności zbioru gospodarstw. Warto podkreślić, że w przypadku Polski przeprowadzone zmiany dotyczyły istotnego zmniejszenia badanej populacji, por. [*Farm structure survey...2015*].

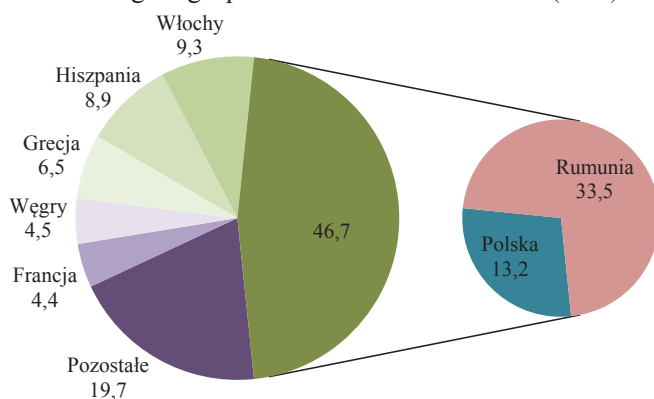
skie (34%) oraz polskie (13%), które łącznie stanowiły niespełną połowę całego rozpa-
trywanego zbioru (Wykres 4.2).

Wykres 4.1. Kształtowanie się liczebności gospodarstw rolnych w UE i w wybranych
państwach członkowskich (w tys.) w latach 2005-2013

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

Wykres 4.2. Udział gospodarstw rolnych z wybranych państw członkowskich wśród
ogółu gospodarstw w UE w 2013 roku (w %)

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

Pod względem wielkości udziału kolejne miejsca zajmowały gospodarstwa z Włoch (9%), Hiszpanii (9%) i Grecji (7%). Według danych Eurostatu w 2013 roku najmniej gospodarstw zlokalizowanych było na terenie Luksemburga, Malty, Estonii, Czech, Słowacji. W sumie w wymienionych sześciu państwach znajdowało się mniej niż 1% całej analizowanej zbiorowości.

W 2013 r. w rolnictwie państw UE zdecydowaną większość stanowiły gospodarstwa rolne, których codzienne prowadzenie (zarządzanie) oraz prawna i ekonomiczna odpowiedzialność były domeną jednej osoby. Na podstawie zgromadzonych informacji można szacować, iż w około 97% spośród 10,8 mln przypadków użytkownik gospodarstwa³⁰ był osobą fizyczną, a najczęściej równocześnie także jego kierownikiem³¹. Z tego względu zdecydowaną większość gospodarstw w UE uznaje się za jednostki rodzinne³².

Polska jest krajem, w którym obok Grecji i Słowenii, użytkowanie gospodarstw przez osoby fizyczne należało do względnie najbardziej rozpowszechnionych (przeszło 97,7% spośród wszystkich jednostek). Odmierna sytuacja miała miejsce w części innych krajów Europy Środkowo-Wschodniej (Estonia, Słowacja i Czechy), gdzie odnotowano relatywnie duży odsetek podmiotów osób prawnych³³, co wiązało się ze specyfiką podziału funkcji kierowniczej i właścicielskiej (jedna dziesiąta wszystkich gospodarstw należała tam do osób prawnych). We wspomnianych krajach proces transformacji ekonomicznej rolnictwa polegał na ograniczonej dekoloktywizacji [Mathijs, Swinnen 1998]. W efekcie dominującą rolę produkcyjną i własnościową odgrywały tam przedsiębiorstwa (spółki) i spółdzielnie rolnicze. Niemniej na poziomie całej UE wśród ogółu znikomy był udział gospodarstw osób prawnych i grupowych (Wykres 4.3)³⁴ (odpowiednio 3 i 1%).

Pierwszy z wymienionych typów podmiotów relatywnie często funkcjonował we Francji (25%), jak również w Belgii (13%). Z kolei przedsięwzięcia grupowe względnie najbardziej charakteryzowały rolnictwo fińskie, francuskie i niemieckie (około 8% tamtejszych gospodarstw miało wymieniony status prawny).

³⁰ Według metodologii Eurostatu użytkownik „(...) jest osobą fizyczną, grupą osób fizycznych lub prawnych, na rzecz których lub w imieniu których gospodarstwo jest prowadzone i które są odpowiedzialne za gospodarstwo prawnie i ekonomicznie, tj. które podejmują ryzyko ekonomiczne związane z gospodarstwem. Użytkownik może być bezpośrednim właścicielem gospodarstwa, może je wydzierżawić, może być długoterminowym dzierżawcą dziedzicznym, użytkownikiem lub powiernikiem”, [Rozporządzenie 1200/2009... 2009].

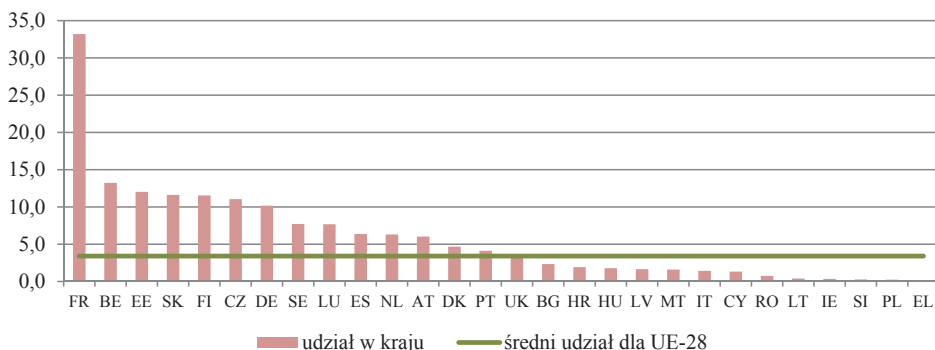
³¹ Według danych Eurostatu użytkownik był jednocześnie kierownikiem w przypadku 92% ogółu gospodarstw funkcjonujących w UE. W tych samych badaniach osoba kierująca gospodarstwem (kierownik) definiowana jest jako „osoba fizyczna odpowiedzialna za normalne, codzienne, rutynowe procedury finansowe i produkcyjne występujące przy prowadzeniu danego gospodarstwa” [Rozporządzenie 1200/2009... 2009].

³² Inną przesłanką uznania większości gospodarstw rolnych w UE za rodzinne jest fakt, że ponad 86% rolniczej siły roboczej w UE pochodziło z podmiotów tego typu [Agriculture, forestry and fishery... 2014].

³³ Za gospodarstwo osoby prawnej w UE uznaje się „podmiot prawny inny niż osoba fizyczna, ale posiadający normalne prawa i obowiązki takiej osoby, takie jak zdolność występowania przed sądem w charakterze powoda lub pozwanego (ogólna zdolność prawna)” [Rozporządzenie 1200/2009... 2009].

³⁴ Gospodarstwo grupowe stanowi gospodarstwo osób fizycznych będących partnerami. Zgodnie z ustawodawstwem unijnym partnerzy „posiadają, dzierżawią lub w inny sposób razem kierują jednym gospodarstwem rolnym, albo też kierują swymi indywidualnymi gospodarstwami, tak jakby to było jedno gospodarstwo. Współpraca taka musi być albo zgodna z prawem, albo odbywać się na podstawie umowy pisemnej” [Rozporządzenie 1200/2009... 2009].

Wykres 4.3. Udział gospodarstw rolnych osób prawnych i grupowych wśród ogółu gospodarstw w państwach członkowskich UE w 2013 roku (w %)

Poszczególnym państwom przyporządkowano następujące oznaczenia: Bułgaria (BG), Czechy (CZ), Dania (DK), Niemcy (DE), Estonia (EE), Irlandia (IE), Grecja (EL), Hiszpania (ES), Francja (FR), Chorwacja (HR), Włochy (IT), Cypr (CY), Łotwa (LV), Litwa (LT), Luksemburg (LU), Węgry (HU), Malta (MT), Holandia (NL), Austria (AT), Polska (PL), Portugalia (PT), Rumunia (RO), Słowenia (SI), Słowacja (SK), Finlandia (FI), Szwecja (SE), Wielka Brytania (UK).

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

Zmiany w sektorach rolnych poszczególnych państw UE uwiadcniają się także w odniesieniu do zasobów pracy. Ocenia się, że w okresie między 2000 a 2012 rokiem łącznie ubyło tam prawie 5 milionów pełnozatrudnionych. Szczególnie dotyczyło to nowych krajów członkowskich [*How many people work...* 2013]. Odływ zatrudnionych w gospodarstwach rolnych odnosił się także do osób pracujących tam w niepełnym wymiarze czasu. Łącznie, w latach 2010-2013 liczba osób pracujących w gospodarstwach zmniejszyła się z 25,5 do 22,2 milionów (czyli o 12,8%). Jak podaje Eurostat, w analizowanym przedziale czasowym w ujęciu względnym skala ubytku rolniczych zasobów pracy w Polsce była relatywnie niewielka i wyniosła 6%³⁵.

4.3. Zasoby gruntów rolnych i ich struktura własnościowa

Zasoby ziemi stanowią podstawę dla różnych aktywności człowieka, a jednocześnie są nieodłącznym elementem ekosystemów, decydującym o poziomie bioróżnorodności, jak również wydatnie oddziałującym na klimat. W większości państw UE ziemia jest szczególnie cenionym dobrem. Wynika to z jej roli w zapewnianiu bezpieczeństwa żywnościowego, jak również znaczenia dla stanu środowiska przyrodniczego. Od dawna w wielu krajach obowiązują regulacje mające na celu ochronę gruntów wykorzystywanych rolniczo i ograniczenie alternatywnych sposobów ich wykorzystania. Restrykcje odnoszą się także nierzadko do obrotu rynkowego. Transakcje kupna-sprzedaży uzależnione są bowiem od zgody organów administracyjnych lub sądowych. W efekcie, niezależnie od presji aglomeracji i rosnącego wykorzystania

³⁵ W liczbach absolutnych ubytek ten był jednak znaczący i dotyczył 244 tys. pracowników.

terenów pod przedsięwzięcia infrastrukturalne i gospodarcze, w przeciwieństwie do procesu dynamicznego ubytku gospodarstw rolnych oraz osób w nich zatrudnionych, wielkość zasobów użytków rolnych³⁶ pozostaje w UE od lat relatywnie stabilna. W sumie obejmują one 174 milionów ha, co stanowiło około dwie piąte całej powierzchni UE. Obszar krajów członkowskich znacząco pokrywały również lasy (dwie piąte obszaru UE). Tereny antropogeniczne (zabudowa miejska, tereny przemysłowe, komunikacyjne, transportowe) zajmują przy tym zdecydowanie mniejszą powierzchnię (jedna dwudziesta) [Martino, Fritz 2008].

Pod względem powierzchni gruntów rolnych Polska odgrywała w UE ważną rolę. Zasoby te, obejmujące ponad 14 milionów ha, stanowiły 8% użytków rolnych należących do wszystkich państw członkowskich (Tabela 4.1).

Tabela 4.1. Zasoby gruntów rolnych i ich użytkowanie w UE w 2013 roku

Nazwa	UR (mln. ha)	Udział w powierzchni ogółem (%)					
		UR	grunty orne	łąki i pastwiska	uprawy trwałe	lasy i grunty leśne*	inne**
UE-28	174,4	40,1	23,9	8,8	2,4	6,7	2,3
UE-15	124,3	38,5	21,4	8,8	2,8	6,3	2,1
UE-13	50,0	44,5	31,2	8,9	1,0	8,0	2,7
Niemcy	16,7	46,8	33,3	12,4	0,6	3,6	0,8
Dania	2,6	60,8	55,6	2,4	0,6	4,1	3,0
Węgry	4,7	50,1	40,9	0,5	1,5	1,7	1,1
Polska	14,4	46,1	34,4	9,5	1,3	3,3	3,3

*Chodzi o lasy i grunty leśne wykorzystywane rolniczo (tereny rolno-leśne).

**Nieużytkowane grunty orne.

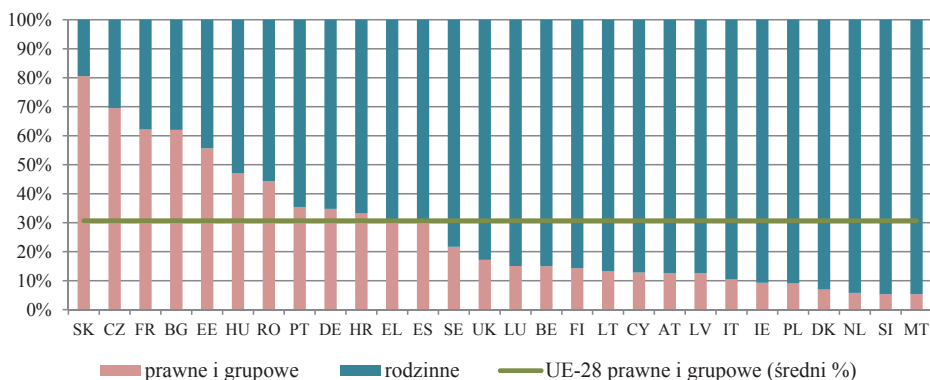
Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

Warunki geograficzne oraz właściwości gleb decydowały w dużej mierze o tym, że na tle rozpatrywanych krajów w Polsce w strukturze powierzchni ogółem zaznaczał się relatywnie większy udział użytków rolnych (46%) (w tym także gruntów ornych – 34%) oraz łąk i pastwisk (9,5%), a względnie mniejszy upraw trwałych (1,3%), jak również lasów i gruntów leśnych (3,3%). W odniesieniu do krajów sąsiadujących, wskazany rozkład użytkowania gruntów był zbliżony do niemieckiego, a wyraźnie odbiegał od węgierskiego i duńskiego. Dotyczyło to zwłaszcza odsetka gruntów ornych oraz łąk i pastwisk. Jeżeli chodzi o pierwszą z wymienionych form pokrycia terenu, to w ogólnej powierzchni Danii i Węgier zaznaczył się jej wyraźnie większy udział niż w przypadku Polski oraz Niemiec i kształtował się on na najwyższym poziomie w UE. Odwrotna sytuacja odnosiła się do łąk i pastwisk, które zajmowały relatywnie większy obszar w Polsce i w Niemczech.

³⁶ Jak podaje Eurostat użytki rolne (lub użytkowane użytki rolne – UR, *utilised agricultural area – UAA*) obejmowały grunty rolne, trwałe użytki zielone, uprawy trwałe oraz ogrody przydomowe [Rozporządzenie...2008].

Dane zgromadzone przez Eurostat dokumentują fakt, że w UE, mimo niewielkiego rozpowszechnienia gospodarstw osób prawnych i grupowych, w wymienionej kategorii podmiotów skoncentrowana była znacząca część użytkowników rolnych (Wykres 4.4).

Wykres 4.4. Struktura własnościowa użytków rolnych w państwach członkowskich UE w 2013 roku (w %)

Oznaczenia państw jak na rysunku 3.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

W 2013 roku zbiorowość ta liczyła 371 tys. jednostek (3% ogółu), a w jej dyspozycji znajdowało się 57 milionów ha tych gruntów (czyli 33% UR w UE). Skupienie dużej części ziemi w posiadaniu niewielkiej liczby gospodarstw osób prawnych i grupowych nie odnosiło się jednak do Polski. Własność wymienionej zbiorowości podmiotów pokrywała mniej niż jedną dziesiątą ogólnego obszaru ziemi rolnej. Sytuacja ta wynikała z silnej pozycji gospodarstw rodzinnych w krajowym ustroju rolnym oraz uwarunkowań historycznych związanych z utrzymaniem się tego sposobu gospodarowania w czasach gospodarki planowej (mimo polityki sprzyjającej upaństwowieniu sektora rolnego).

Odmiennej stan rzeczy ukształtował się w wielu innych państwach Europy Środkowo-Wschodniej. W Bułgarii, Rumunii i na Węgrzech niewielka zbiorowość gospodarstw osób prawnych użytkowała dużą część krajowych zasobów ziemi. Taki stan rzeczy wiązał się z różnymi formami restytucji i redystrybucji uspołecznionej własności gruntowej na rzecz osób fizycznych oraz innych podmiotów³⁷. Z kolei we Francji, Sło-

³⁷ W Bułgarii wraz ze zwrotem ziemi przez państwo byłym właścicielom rozwinęły się nowe formy spółdzielczości rolniczej, co miało swoje podłoże w uwarunkowaniach ekonomicznych i socjo-kulturowych. W rezultacie w dyspozycji spółdzielni znajdowało się około 40% ogółu UR. Dodatkowo 16% gruntów rolnych użytkowana była przez przedsiębiorstwa [Bueno 2007]. Na Węgrzech po zmianach systemowych ziemia została zwrócona byłym właścicielom. Jednak znaczna część tych zasobów z nieustalonymi prawami własności stała się przedmiotem zbiorowego użytkowania. Ponadto rozwinęła się tam dzierżawa dużych arealów przez osoby prawne [Hamza, Misko 2007]. Spolaryzowana struktura użytkowania ziemi wykształciła się w Rumunii, gdzie znaczące obszary pozostają w dyspozycji wielu drobnych właścicieli oraz niewielkiej liczby dużych przedsiębiorstw rolnych [Scrieciuc 2011].

wacji i Czechach okazały udział w całkowitych zasobach ziemi rolnej gospodarstw osób prawnych i grupowych łączył się ze względnie większym niż przeciętnie w UE rozpowszechnieniem wspomnianej grupy podmiotów. Dwie trzecie gruntów, a w przypadku Słowacji nawet cztery piąte, znajdowało się w ich posiadaniu. Niezależnie od dużej liczby gospodarstw osób prawnych, struktura własnościowa ziemi rolnej w Niemczech była zbliżona do przeciętnej unijnej. Z kolei w Danii, podobnie jak w Polsce, jednym z przejawów dominującej pozycji gospodarstw osób fizycznych był fakt, że do tej kategorii gospodarstw należała zdecydowana większość gruntów rolnych (93%).

4.4. Struktura obszarowa gospodarstw rolnych i procesy koncentracji gruntów rolnych

Jedną z istotnych przesłanek konkurencyjności gospodarstw rolnych na poziomie mikro i całego sektora w ujęciu międzynarodowym jest wyposażenie w podstawowy czynnik produkcji rolnej, czyli ziemię³⁸. Niezależnie od postępu technicznego, po stronie kapitału i narastającej substytucji tym czynnikiem zasobów ziemi i pracy, wielkość arealu upraw niezmiennie oddziałuje na skalę i efektywność wytwarzania w rolnictwie. Stąd istotne jest, aby w danym kraju funkcjonowała odpowiednio duża liczba jednostek obejmujących powierzchnię gruntów pozwalającą prowadzić działalność rolniczą w sposób sprawny i opłacalny.

Z danych Eurostatu wynika, że w 2013 roku dwie trzecie ogółu unijnych gospodarstw stanowiły podmioty relatywnie najmniejsze, tj. do 5 ha UR (Tabela 4.2). Gospodarstwa duże i bardzo duże, z arealem wynoszącym od 30 do 50 ha oraz 50 ha i więcej stanowiły zdecydowaną mniejszość. W rolnictwie całej UE była ich jedna dziesiąta. O rozdrobnieniu agrarnym w dużym stopniu decydował kształt struktur rolnych w kilku państwach członkowskich, a zwłaszcza Rumunii, gdzie ponad 90% spośród 3,6 mln gospodarstw cechował areal upraw nie większy niż 5 ha, jak również Polski, Włoch, Hiszpanii. W wymienionych trzech państwach funkcjonowała łącznie podobna liczba gospodarstw jak w Rumunii (3,4 mln). Ponad 50% z nich należała do najmniejszej kategorii obszarowej. Dodatkowo na tle większości krajów członkowskich w Polsce zaobserwowano relatywnie duży udział gospodarstw niewielkich, o obszarze między 5 a 10 ha UR. Takie podmioty stanowiły tam 22% ogółu, czyli niemal dwukrotnie więcej niż przeciętnie w UE. Znaczącemu udziałowi bardzo małych i małych gospodarstw towarzyszyło tam niewielkie rozpowszechnienie jednostek dużych i bardzo dużych obszarowo (ich udział kształtował się na poziomie 5%). Spośród krajów sąsiadujących z Polską, zbliżony rozkład gospodarstw ze względu na wielkość posiadanych zasobów ziemi rolnej zaznaczył na Węgrzech. Przy czym w tym ostatnim kraju zaobserwowano względnie mniejsze odsetki podmiotów małych (5-10 ha) i średnich (10-30 ha), a relatywnie większe jednostek najmniejszych (do 5 ha). Odmienna struktura obszarowa gospodarstw dotyczyła rolnictwa niemieckiego

³⁸ Zasobność w grunty rolne wskazuje na konkurencyjność rolniczej jednostki produkcyjnej, a zarazem też i całego sektora [Nosecka 2011].

i duńskiego, gdzie dominowały podmioty bardzo duże i średnie, które łącznie stanowiły tam ponad 60% ogółu.

Tabela 4.2. Struktura obszarowa gospodarstw rolnych (w ha UR) w państwach członkowskich UE (w %) w 2013 roku

Wyszczególnienie	0-5	5-10	10-30	30-50	50 i więcej
Austria	30,7	17,4	33,5	10,4	8,0
Belgia	14,5	13,2	31,2	18,0	23,1
Bułgaria	86,9	4,3	3,9	1,3	3,6
Cypr	89,9	5,0	3,4	0,8	0,9
Czechy	18,6	18,8	26,6	9,0	27,0
Niemcy	8,6	15,6	30,9	14,9	30,0
Dania	6,7	20,0	27,9	11,2	34,2
Estonia	33,1	20,7	24,7	6,2	15,3
Grecja	76,7	12,2	8,5	1,6	1,0
Hiszpania	52,6	14,6	16,8	5,5	10,5
Finlandia	6,1	11,3	35,4	19,6	27,6
Francja	24,6	8,7	16,2	10,0	40,5
Chorwacja	69,4	15,7	10,5	1,9	2,5
Węgry	84,6	5,2	5,8	1,5	2,9
Irlandia	7,0	11,2	42,1	21,7	18,0
Włochy	58,7	17,1	15,8	3,9	4,5
Litwa	53,2	22,4	15,5	3,2	5,7
Luksemburg	16,3	9,1	13,9	10,1	50,6
Łotwa	42,6	19,7	25,8	5,1	6,8
Malta	96,8	2,7	0,5	0,0	0,0
Holandia	27,4	13,9	25,1	16,3	17,3
Polska	54,4	21,6	19,0	2,8	2,2
Portugalia	72,4	11,8	9,5	2,3	4,0
Rumunia	92,2	5,3	1,7	0,2	0,6
Szwecja	11,5	23,6	30,1	10,9	23,9
Słowenia	59,9	23,8	14,1	1,5	0,7
Słowacja	58,9	12,1	12,7	3,1	13,2
Wielka Brytania	8,5	14,7	24,9	12,6	39,3
UE-28	66,3	11,8	11,6	3,6	6,7

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

Dane Eurostatu wskazują, że w latach 2010-2013, w strukturze obszarowej gospodarstw rolnych państw członkowskich UE zaszły zmiany. W zdecydowanej większości przypadków zaobserwowano zmniejszenie się udziału podmiotów najmniejszych, czyli do 5 ha UR, przy jednoczesnym wzroście odsetka jednostek o największym areale gruntów (50 ha i więcej)³⁹. Poziom tych zmian był zwykle niewielki i zróżnicowany w poszczególnych krajach. W rozpatrywanym okresie w Polsce udział

³⁹ Odsetek gospodarstw o obszarze od 0 do 5 ha UR zmniejszył się w 24 krajach (wyjątek stanowiły Cypr, Czechy, Irlandia i Łotwa). Z kolei udział podmiotów z kategorii 50 ha i więcej zwiększył się w dwóch państwach (Czechy i Irlandia).

gospodarstw do 5 ha oraz z grupy 50 ha i więcej zmienił się również nieznacznie. Odsetek pierwszej z wymienionych kategorii zmniejszył się o 0,8 p.p., a drugiej – wzrósł o 0,4 p.p. (Aneks, Tabela A.2). Warto jednak podkreślić, iż w ujęciu absolutnym skala zmian obszarowych w polskim rolnictwie należała do względnie największych. Liczba jednostek do 5 ha zmalała o 54 tys. (6%), a podmiotów największych wzrosła o 5 tys. (19%) (Aneks, Tabela A.3).

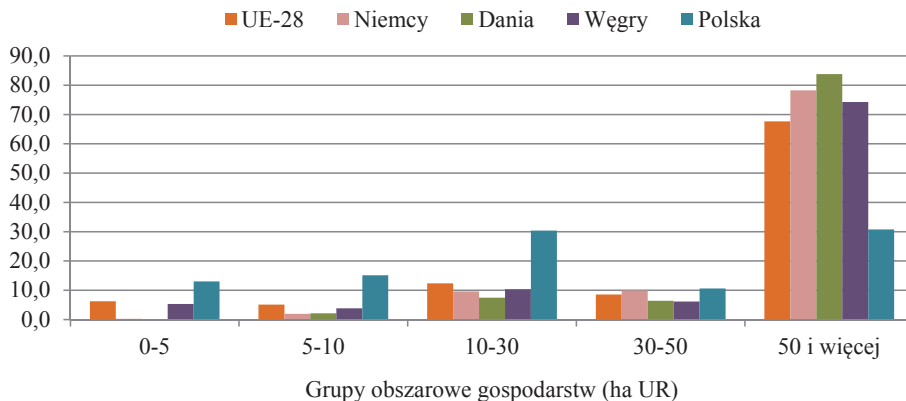
Przeobrażenia te, ze względu na dużą populację gospodarstw oraz znaczące nierównoważenie w ich rozkładzie na poszczególne kategorie obszarowe, a zwłaszcza w odniesieniu do relatywnie najmniejszych grup, nie zaznaczały się wyraźnie w ujęciu względnym na poziomie całej Unii. Podobny do zaobserwowanego w Polsce kierunek zmian, odnoszący się do udziałów podmiotów ze skrajnych grup obszarowych gospodarstw, dotyczył państw sąsiednich, tj. Danii, Niemiec i Węgier. W skali UE względnie najbardziej zmalał odsetek najmniejszych gospodarstw w przypadku Włoch (spadek o 14 p.p.) i Belgii (o 8 p.p.). Z kolei udział podmiotów o areale liczącym 50 ha i więcej relatywnie najbardziej wzrósł w Finlandii (o 5 p.p.) (Aneks, Tabela A.2).

Tendencję, wyrażającą się w ubytku zasobów ziemi w najmniejszych gospodarstwach przy jednoczesnej jej koncentracji w grupie największych jednostek w rolnictwie krajów członkowskich UE, potwierdzają dane odnoszące się do użytkowania ziemi przez podmioty z poszczególnych grup obszarowych UR. W latach 2010-2013, na poziomie całej Unii, powierzchnia UR w dyspozycji rolników z gospodarstw liczących od 0 do 5 ha zmniejszyła się o 10%. Odwrotne zjawisko zaobserwowano jedynie w kategorii użytkowników podmiotów największych (50 ha i więcej). Wielkość areалу pozostająca w użytkowaniu wymienionej zbiorowości zwiększyła się o 1% (Aneks, Tabela A.4)⁴⁰. W efekcie, udział gruntów rolnych mieszczący się w grupie gospodarstw najmniejszych spadł o 0,7 p.p., podczas gdy dla podmiotów z kategorii 50 ha i więcej zwiększył się o 1,3 p.p. (Aneks, Tabela A.5).

W rozpatrywanym okresie kierunek i skala zmian odnoszące się do użytkowania ziemi zaznaczyły się również w polskim rolnictwie. Nie zmienia to faktu, że znacząca część UR skupiona była tam w kategorii jednostek najmniejszych od 0 do 5 i od 5 do 10 ha. W 2013 roku w dyspozycji rolników ze wspomnianej grupy gospodarstw znajdowało się 28% wszystkich gruntów rolnych. Z kolei największe podmioty obejmowały 31% łącznych zasobów ziemi. Przytoczone dane wskazują na to, że struktura użytkowania gruntów w Polsce znacząco różniła się od tej zaobserwowanej w większości państw członkowskich UE, a zwłaszcza wśród krajów o podobnej strukturze asortymentowej rolnictwa i zbliżonych warunkach agro-klimatycznych (Dania, Niemcy czy Węgry). W wymienionych państwach gospodarstwa od 0 do 5 ha i od 5 do 10 ha użytkowaniem obejmowały nie więcej niż 10%, a jednostki o obszarze 50 ha i więcej, nie mniej niż 74% powierzchni UR (Wykres 4.5).

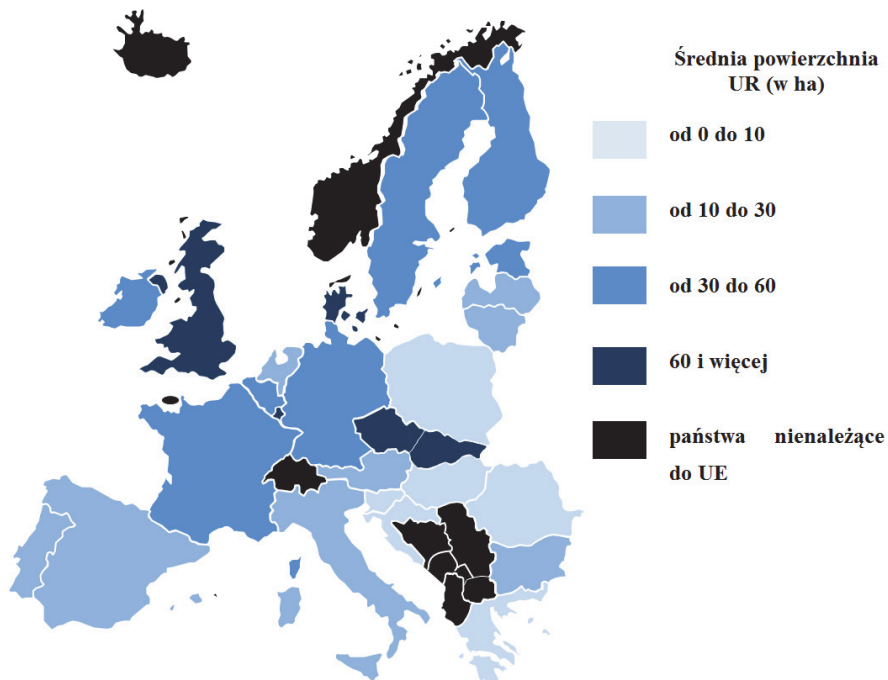
⁴⁰ Na poziomie poszczególnych krajów w latach 2010-2013 powierzchnia UR użytkowana przez gospodarstwa z kategorii obszarowej od 0 do 5 ha wzrosła jedynie w przypadku Irlandii i Czech. Z kolei zwiększenie areалу w gospodarstwach liczących 50 i więcej ha odnotowano w odniesieniu do 17 krajów.

Wykres 4.5. Struktura użytkowania gruntów w gospodarstwach rolnych według grup obszarowych (ha UR) w wybranych państwach UE w 2013 roku

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

Mapa 4.1. Średnia powierzchnia UR gospodarstw rolnych w państwach UE w 2013 roku

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

Uważa się, że znacząco odbiegające od większości krajów UE wyposażenie polskich gospodarstw w ziemię, obok niskiego poziomu zasobów kapitałowych i zbyt dużego zatrudnienia, w istotnym stopniu przesądza o niskiej produktywności krajowego rolnictwa i stanowi jednocześnie poważną barierę w poprawie jego konkurencyjności i poziomu zrównoważenia [Chmieliński i inni 2009]. Dlatego w odniesieniu do polityki rolnej często formułowany jest postulat wspierania procesów koncentracji gruntów rolnych⁴¹.

Wielkość zbioru gospodarstw rolnych oraz rozkład zasobów ziemi między poszczególnymi kategoriami wpływały na wskaźnik średniej wielkości fizycznej gospodarstwa w danym kraju. Dane Eurostatu świadczą o tym, że w 2013 roku w Polsce wyniósł on 10 ha UR należał do najniższych w UE (Mapa 4.1).

Przeciętne gospodarstwo w Polsce było znacznie mniejsze niż średnie gospodarstwo unijne (16 ha UR) i przeszło dwa i pół razy mniejsze od podmiotu z tzw. starej UE (28 ha). Pod względem opisywanego wskaźnika identyczna sytuacja jak w Polsce zaznaczyła się na Węgrzech. Na tym tle znacząco odbiegała średnia wielkość gospodarstwa niemieckiego (59 ha) i duńskiego (68 ha).

4.5. Struktura gospodarstw rolnych według wielkości ekonomicznej

Uważa się, że wyniki produkcyjne wyrażone w przeciętnej wielkości ekonomicznej⁴² trafnie wskazują na możliwości konkurencyjne gospodarstw rolnych [Józwiak, Mirkowska 2007]. W skali całej UE w 2013 roku ponad połowa gospodarstw charakteryzowała się bardzo małą wielkością ekonomiczną (Tabela 4.3). Wartość standardowej produkcji wytwarzana przez te podmioty nie przekraczała 4 tys. euro.

Jednostki średnio-duże, duże i bardzo duże (ze sprzedażą powyżej 50 tys. euro) stanowiły zaledwie jedną dziesiątą ogółu. Gospodarstwa najsilniejsze ekonomicznie relatywnie częściej funkcjonowały w krajach o wysokim poziomie rozwoju rolnictwa (Holandia, Niemcy, Belgia, Francja). Z kolei jednostki najsłabsze były zwykle nadreprezentowane w państwach, gdzie ten sektor borykał się z problemami ekonomicznymi, w tym o charakterze strukturalnym (niektóre kraje Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej).

Na tle wszystkich krajów członkowskich zbiorowość gospodarstw rolnych w Polsce cechowała się nieznacznie mniejszym udziałem podmiotów o największej i najmniejszej wielkości ekonomicznej (odpowiednio do 4 tys. euro i 50 tys. euro i więcej). Odsetek jednostek małych (4-8, 8-15, 15-25 tys. euro) i średnich (25-50 tys.

⁴¹ Dotyczy to m.in. powiększenia areалу gospodarstw aktywnych na rynku (o powierzchni od 10 do 15 UR), które dysponują ograniczonymi środkami na zwiększenie skali produkcji oraz odnowienie potencjału produkcyjnego, por. [Michna 2007].

⁴² Wielkość ekonomiczna gospodarstwa rolnego stanowi jego całkowita standardowa produkcja w euro. Na podstawie osiągniętych określonych wartości standardowej produkcji gospodarstwa przyporządkowuje się do klas wielkości ekonomicznej. Złożona i szczegółowa metodyka tworzenia wskaźnika wielkości ekonomicznej gospodarstwa rolnego na poziomie UE sprawia, iż odzwierciedla on sytuację w rolnictwie poszczególnych państw i umożliwia przeprowadzanie porównań międzynarodowych [Goraj i inni 2011].

euro) był wyższy niż przeciętnie w UE. W odniesieniu do krajów sąsiednich, struktura gospodarstw ze względu na wielkość ekonomiczną w Polsce należała do relatywnie korzystniejszych niż na Węgrzech (w drugim z wymienionych państw zaznaczył się wyższy udział gospodarstw o wielkości ekonomicznej do 4 tys. euro i mniejszy odsetek podmiotów z kategorii 25-50 tys. euro oraz 50 tys. euro i więcej). Z drugiej strony odbiegała ona na niekorzyść od duńskiej czy niemieckiej, gdzie dominowały jednostki najsilniejsze ekonomicznie (50 tys. euro i więcej).

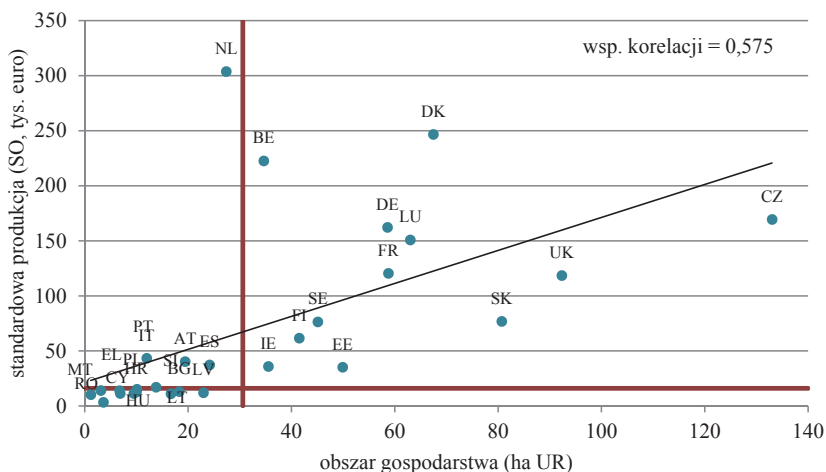
Tabela 4.3. Struktura gospodarstw rolnych w państwach członkowskich UE w 2013 roku (w %) według wielkości ekonomicznej

Wyszczególnienie	Kategorie wielkości ekonomicznej – standardowa produkcja (tys. euro)					
	do 4	4-8	8-15	15-25	25-50	50 i więcej
Austria	20,0	14,2	14,0	11,0	16,6	24,2
Belgia	2,6	4,2	7,5	7,3	11,7	66,7
Bułgaria	75,3	10,8	5,4	2,8	2,4	3,3
Cypr	70,4	12,0	6,8	3,2	3,0	4,6
Czechy	15,7	17,7	17,2	11,5	10,9	27,0
Niemcy	2,7	7,9	11,9	10,2	13,8	53,5
Dania	7,3	6,2	13,4	11,9	15,8	45,4
Estonia	60,4	11,4	8,6	5,3	5,1	9,2
Grecja	50,0	17,7	12,9	8,1	7,6	3,7
Hiszpania	39,2	15,8	13,2	8,5	8,8	14,5
Finlandia	9,3	15,4	17,3	13,1	14,7	30,2
Francja	11,7	7,4	7,5	6,7	12,2	54,5
Chorwacja	48,3	21,2	14,5	6,7	5,6	3,7
Węgry	79,0	7,7	5,1	2,9	2,5	2,8
Irlandia	21,0	16,5	18,7	13,9	12,7	17,2
Włochy	29,6	17,3	15,3	10,2	11,4	16,2
Litwa	64,1	17,3	8,8	3,2	3,3	3,3
Luksemburg	4,3	6,3	6,7	6,3	11,5	64,9
Łotwa	69,8	13,0	6,8	3,8	3,1	3,5
Malta	70,1	11,2	6,4	4,4	4,0	3,9
Holandia	1,1	9,0	9,3	7,2	9,4	64,0
Polska	48,0	18,3	12,8	7,9	7,6	5,4
Portugalia	61,6	15,0	8,7	4,4	4,0	6,3
Rumunia	84,7	10,3	3,1	0,9	0,5	0,5
Szwecja	22,1	19,0	15,5	10,1	10,8	22,5
Słowenia	38,1	26,6	15,8	8,1	6,5	4,9
Słowacja	52,6	18,7	8,9	4,2	4,2	11,4
Wielka Brytania	16,1	10,8	11,8	10,0	12,7	38,6
UE-28	55,8	13,4	8,9	5,5	5,8	10,6

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

Z danych Eurostatu wynika ponadto, że w latach 2010-2013 w większości państw członkowskich malały przede wszystkim udziały kategorii gospodarstw o relatywnie najmniejszej wielkości ekonomicznej (do 4 tys. euro), a rosły odsetki podmiotów z kategorii o względnie wyższych wartościach standardowej produkcji, w tym zwłaszcza jednostek najsilniejszych (50 tys. euro i więcej). W Polsce zaobserwowano podobną tendencję, z tym że skala ubytku gospodarstw najsłabszych ekonomicznie była nieznacznie niższa, a podmiotów najsilniejszych (z wartością standardowej produkcji wynoszącą co najmniej 50 tys. euro) nieco wyższa niż przeciętnie w UE (Aneks, Tabela A.6).

Wykres 4.6. Obszar* a siła ekonomiczna** gospodarstw rolnych w państwach członkowskich UE

*Wartości przeciętne obszaru gospodarstwa rolnego w poszczególnych krajach (ha UR).

**Wartości przeciętne siły ekonomicznej gospodarstwa rolnego w poszczególnych krajach (standardowa produkcja w tys. euro).

Oznaczenia państw jak na wykresie 4.3. Czerwone linie pionowe i poziome oznaczają wartości średnie standardowej produkcji i obszaru gospodarstwa.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

Niezależnie od zmian w strukturze gospodarstw rolnych ze względu na wielkość ekonomiczną, trzeba podkreślić, iż prowadzenie dochodowej produkcji rolnej uzależnione jest od wielu determinant. Dużą rolę w tym procesie odgrywa zarówno odpowiednia organizacja i zarządzanie działalnością, relacje między zaangażowanymi czynnikami produkcji, jak i odpowiedni poziom wyposażenia w majątek trwałe, w tym w ziemię rolną. Z danych Eurostatu wynika, że na poziomie UE wielkość ekonomiczna gospodarstw była powiązana z przeciętnym obszarem użytkowanych gruntów (Wykres 3.6). W 2013 roku dla ogółu państw członkowskich odnotowano istnienie dodatniej zależności między przeciętną standardową produkcją a średnią powierzchnią UR. Innymi słowy, im wyższa była przeciętna powierzchnia gospodarstwa w danym kraju, tym większa była jego średnia siła ekonomiczna. Rozpatrywane cechy charakte-

ryzował dość wysoki poziomem współzależności. Współczynnik korelacji liniowej Pearsona wyniósł bowiem 0,575⁴³.

Wysoką średnią wartość wielkości ekonomicznej gospodarstwa rolnego wiążącą się z ponadprzeciętnym arealem ziemi odnotowano dla Danii, Czech, Wielkiej Brytanii. Dominowały tam jednostki o znaczącym areale upraw i produkujące na dużą skalę. Z kolei niewielki przeciętny rozmiar fizyczny powiązany małą średnią wielkością ekonomiczną gospodarstwa zaobserwowano w wielu krajach UE, w tym przede wszystkim w Europie Środkowo-Wschodniej i Południowej. Większość gospodarstw ze wspomnianych regionów charakteryzowała bardzo mała wielkość ekonomiczna i niewielka powierzchnia UR.

4.6. Podsumowanie

Polska zajmuje w strukturach rolnictwa UE istotne miejsce. Dotyczy to zwłaszcza udziału w ogólnej liczbie gospodarstw, osób zatrudnionych, jak również powierzchni ziemi rolnej. W 2013 roku na terenie Polski funkcjonowało 13% gospodarstw rolnych UE, obejmujących swoim użytkowaniem 8% powierzchni gruntów rolnych wszystkich państw członkowskich. Zatrudnionych w gospodarstwach zlokalizowanych na terenie Polski było 16% zasobów pracy rolnictwa UE. W obu przypadkach miejscem aktywności zawodowej dla tej ludności były drobne podmioty rodzinne.

Wielkość zasobów polskiego rolnictwa i jego charakterystyki oddziaływały na kształt podstawowych struktur tego sektora w UE. W tym aspekcie podobne znaczenie miało rolnictwo z państw Europy zachodniej (Niemcy, Francja), południowej (Włochy, Hiszpania) czy wschodniej (Rumunia). Jednakże, w przeciwieństwie do większości państw członkowskich w Polsce oraz w kilku innych krajach (np. w Rumunii), charakterystyki struktur rolnych, a zwłaszcza struktury obszarowej, uznawane są za mniej korzystne. Dominowały tam bowiem podmioty o niewielkim areale upraw, w których skupiona była istotna część całości gruntów rolnych. Z racji skromnego wyposażenia w ziemię, drobne gospodarstwa nie stanowiły zwykle głównego źródła utrzymania dla swoich użytkowników. Pełniły one często funkcje socjalne, siedliskowe czy samozaopatrzeniowe.

W Polsce trudności w rozwoju działalności oraz w utrzymaniu pozycji konkurencyjnej w strukturach agrobiznesu napotykała relatywnie niewielka liczba gospodarstw zorientowanych przede wszystkim na rynek. Jedną z ważniejszych przeszkód w usprawnieniu funkcjonowania, a zwłaszcza poprawie efektywności wytwarzania był właśnie deficyt ziemi rolnej. Trzeba podkreślić, że sytuacja rozdrobnienia agrarnego nie dotyczyła regionów Europy zachodniej i północnej (Holandia, Francja, Belgia, Wielka Brytania), w tym również krajów zlokalizowanych w sąsiedztwie Polski, o zbliżonej strukturze asortymentowej rolnictwa oraz podobnych warunkach agroklimatycznych (Niemcy, Dania, Czechy Słowacja, Węgry). W wymienionych państwach *gros* zasobów ziemi, a jednocześnie produkcji, wytwarzana była przez podmioty o znaczącym areale upraw (Aneks, Tabela A.7), gdzie wypracowywana nadwyżka

⁴³ Zbliżoną wartość statystyki współzależności odnotowano również dla danych Eurostatu z 2010 roku, przy czym siła związku między obszarem średniego gospodarstwa a jego wielkością ekonomiczną w UE była wtedy relatywnie wyższa i wynosiła 0,599.

pozwalala na wynagrodzenie zatrudnionych tam osób na poziomie zbliżonym do wartości przeciętnych w całej gospodarce.

Zróżnicowana postać rolniczych struktur produkcyjnych w rolnictwie UE nie oznaczała jednak, że w ramach tych układów nie zachodziły przeobrażenia. Przeciwnie, jak wynika z przeprowadzonych analiz, zarówno liczba gospodarstw rolnych, jak i osób tam zatrudnionych dynamicznie spadała. Jednocześnie powierzchnia ziemi wykorzystywanej rolniczo nie uległa znaczącemu zmniejszeniu. Oznacza to, że w rolnictwie europejskim, niezależnie od poziomu rozwoju tego sektora w poszczególnych krajach, zaznaczają się procesy koncentracji. Zróżnicowane regionalnie są jednak ich tempo i skala. Zjawiska te dotyczyły także Polski. W ujęciu względnym następowały one w skali zbliżonej do przeciętnie odnotowanej w UE.

Rozdział 5.

Przeobrażenia w zasobach i strukturze użytkowania gruntów rolnych w Polsce

5.1. Wprowadzenie

Rozwój ekonomiczny wiąże się nieodłącznie z malejącym znaczeniem rolnictwa w gospodarce, co znajduje odzwierciedlenie w ciągłym spadku znaczenia tego sektora w tworzeniu Produktu Krajowego Brutto (PKB) poszczególnych krajów [Skodlarski, Materna 2005]. Ta tendencja jest uniwersalną prawidłowością, uwarunkowaną ekonomicznymi procesami rozwojowymi [Tomczak 2004]. Przy czym „ekonomiczne kurczenie się znaczenia” rolnictwa nie oznacza automatycznie jego marginalizacji gospodarczej [Woś 1999]. Chociaż wielkość istniejących zasobów produkcyjnych w sektorze rolnym systematycznie się zmniejsza i będzie nadal stopniowo maleć, to jednocześnie zachodzące przeobrażenia strukturalne powinny nieustannie poprawiać efektywność ich wykorzystania. Można sądzić, że ta sytuacja powinna skutkować wzrostem produkcji rolniczej i sprawności funkcjonowania rolnictwa jako działu gospodarki [Woś 1999].

Położenie rolnictwa w makrostrukturach ekonomicznych jest specyficzne i jest uwarunkowane w głównej mierze znaczeniem tego sektora w zaspokajaniu podstawowych potrzeb konsumpcyjnych człowieka. Z tego względu poszczególne kraje dążą do zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego swoich mieszkańców. Spełnienie tego warunku determinuje konieczność prowadzenia działalności rolniczej, która zapewni uzyskanie takiej ilości i jakości produkcji rolniczej, która umożliwiłaby zaspokojenie potrzeb w zakresie wyżywienia narodowego przynajmniej na podstawowym poziomie, przy zachowaniu równowagi w handlu artykułami żywnościowymi. Ponadto w ostatnim okresie coraz częściej podkreślane jest węzłowe znaczenie rolnictwa w płaszczyźnie świadczenia dóbr publicznych, zwłaszcza w ochronie środowiska i zachowaniu naturalnych walorów krajobrazu, a także znaczący wkład tego segmentu aktywności ekonomicznej ludności w żywotność obszarów wiejskich [Zegar 2005].

Pod względem zdolności rolnictwa do kreowania wielkości PKB sytuacja w Polsce jest zgodna z tendencjami światowymi. Jednocześnie ekonomiczne ograniczanie znaczenia tego sektora nie wiąże się ze zmniejszaniem jego oddziaływania na sytuację ogólnogospodarczą państwa [Tomczak 2004]. Gospodarka Polski, pomimo postępującej dezagraryzacji, nadal cechuje się relatywnie istotnym znaczeniem rolnictwa w określaniu warunków społeczno-ekonomicznych państwa. Ta sytuacja jest w głównej mierze kształtowana poprzez relatywnie duże znaczenie działalności rolniczej w zatrudnieniu [Karwat-Woźniak 2015] i kreowaniu dochodów ludności [Sikorska 2006].

Poprawa wykorzystania potencjału produkcyjnego rolnictwa (zwłaszcza zasobów ziemi i pracy) wiąże się z dywersyfikacją aktywności ekonomicznej, która w konsekwencji przyczynia się do wzrostu dochodów, poprawy konkurencyjności sektora rolnego i prowadzi do wdrażania wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa (obszarów wiejskich) z uwzględnianiem kwestii odpowiedniej ilości i jakości wytwarzanych surowców rolniczych oraz wymogów ochrony środowiska i zachowania naturalnych walorów krajobrazu.

Te uwarunkowania determinują konieczność utrzymania działalności rolniczej na obszarze wszystkich krajów Wspólnoty, z równoczesnym zapewnieniem rolnikom satysfakcjonujących dochodów. Z tego względu kwestią zasadniczą staje się miejsce, jakie zajmuje (będzie zajmować) polskie rolnictwo (gospodarstwa rolne) w rolnictwie europejskim.

Postępująca liberalizacja stosunków gospodarczych w coraz większym stopniu zaznacza się również w rolnictwie. Z tego względu sprostanie narastającej rywalizacji, którą w coraz większym zakresie kształtują uwarunkowania o charakterze globalnym, w przypadku polskich gospodarstw wiązać należy z poprawą ich zdolności konkurencyjnej, głównie w płaszczyźnie zasobowej. Spełnienie tego warunku łączy się ściśle ze zdynamizowaniem przeobrażeń strukturalnych w rolnictwie, zwłaszcza procesów koncentracji rolniczego potencjału produkcyjnego w gospodarstwach, w głównej mierze decydujących o sytuacji na rynku produktów rolnych.

Przemiany w rolnictwie w ogromnym zakresie są warunkowane przez poziom i dynamikę rozwoju ogólnogospodarczego kraju [Tomczak 2005]. Jednak normą niezastąpioną jest zasada suwerenności rolników w podejmowaniu decyzji gospodarczych, a zwłaszcza poziomu i struktury materialnych czynników produkcji, wielkości zatrudnienia, rozmiarów, struktury i intensywności produkcji. Ta prawidłowość zapewnia warunki dla sprawnego funkcjonowania w ramach wolnego rynku. Równocześnie stwarza sprzyjające okoliczności do podejmowania różnorodnych przedsięwzięć rozwojowych, związanych głównie z unowocześnianiem środków technicznych i wzrostem wydajności pracy w działalności rolniczej, a w rezultacie powiększaniem dobrobytu własnego i ogólnego. Wymaga to podejmowania wielu działań związanych z odpowiednim doborem i rozplanowaniem czynników produkcji będących w dyspozycji rolnika w oparciu o rachunek ekonomiczny, w harmonii z otoczeniem rynkowym i środowiskowym.

Uzyskanie najkorzystniejszych efektów z gospodarstwa wiąże się nie tylko z pełnym wykorzystaniem posiadanego majątku wytwórczego. W pewnych sytuacjach korzystniejsza jest zmiana struktury, zmniejszenie, a nawet zaniechanie produkcji rolniczej połączone z realokacją bądź zmniejszeniem zasobów wytwórczych gospodarstwa i przesunięciem zasobów (przede wszystkim ziemi) do innych gospodarstw rolnych bądź do pozarolniczych działów gospodarki (głównie siły roboczej). Dywesticje stanowią jeden z ważnych sposobów restrukturyzacji specyficznego podmiotu gospodarczego, jakim jest indywidualne gospodarstwo rolne [Wojewodziec 2010].

Efekty podejmowanych przez rolników zróżnicowanych decyzji gospodarczych, w odniesieniu do użytkowanego gospodarstwa rolnego, znajdują odzwierciedlenie nie tylko w przeobrażeniach w wielkości i strukturze majątku produkcyjnego, ale również skali rolniczej produkcji, zwłaszcza towarowej. Tym samym w zwiększającym się różnicowaniu pozycji poszczególnych gospodarstw na rynku produktów rolnych, a w konsekwencji także ich kondycji ekonomicznej.

5.2. Materiał źródłowy, założenia metodologiczne i cel opracowania

Przy realizacji niniejszego rozdziału wykorzystano z wielu źródeł empirycznych. Zasadniczy materiał stanowiły dane statystyki powszechnej, które zostały uzupełnione o wyniki badań terenowych przeprowadzanych cyklicznie (co 4-6 lat) przez Instytut Eko-

nomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej - Państwowy Instytut Badawczy (IERiGŻ-PIB), głównie z lat 2000, 2005 i 2011. Badaniem objęte były wszystkie gospodarstwa rolne o obszarze powyżej 1 ha użytków rolnych (UR)⁴⁴, będące w dyspozycji osób fizycznych⁴⁵, tj. indywidualne gospodarstwa rolne, będące *de facto* gospodarstwami rodzinnymi [Sikorska 2014]. Badane podmioty⁴⁶ położone były w tych samych 76 wsiach z różnych regionów kraju. Miejscowości były dobrane celowo tak, by wielkość badanych gospodarstw była proporcjonalna do rzeczywistej struktury obszarowej indywidualnych gospodarstw rolnych, zarówno w skali kraju, jak i ujęciu makroregionalnym [Sikorska 2001]. Ze względu na fakt, że w polskim rolnictwie, nadal areał gospodarstwa jest znacząco powiązany z pozostałymi cechami gospodarstwa [Zegar 2009, Dudek 2010, Karwat-Woźniak 2011], a nawet poziomem zrównoważenia środowiskowego [Zegar 2009] można uznać, że badana zbiorowość posiada walor reprezentatywności.

Za każdym razem badane podmioty stanowiły ok. 0,2% rzeczywistej liczby indywidualnych gospodarstw rolnych, a ich liczba w ostatnim badaniu (2011 roku) wynosiła ponad 3,3 tys. i praktycznie wszystkie (99,7%) prowadziły działalność rolniczą. Zbliżony poziom odwzorowania uzyskano również w przekroju wyodrębnionych do badań pięciu makroregionów. Wykorzystywane w analizie dane empiryczne z badań terenowych każdorazowo dotyczyły roku gospodarczego lub stanu na jego koniec, co w pracy skrótowo określono np. 2011. Należy również zaznaczyć, że informacje dotyczące zwiększeń obszarowych i działalności inwestycyjnej obejmowały transakcje zrealizowane pomiędzy badaniami.

Celem tej części pracy jest określenie zmian w zasobach gruntów rolniczych i ich wykorzystaniu oraz ocena przeobrażeń w struktury agrarnej polskiego rolnictwa, zaawansowania procesów koncentracji gruntów rolnych. W celu dokładniejszego określenia przeobrażeń w strukturze agrarnej kryteria obszarowe i własnościowe uzupełniono cechami określającymi siłę ekonomiczną gospodarstw, tj. standardową produkcją oraz charakteru związków z rynkiem.

Przy rozpatrywaniu związku gospodarstwa rolnego z rynkiem, a tym samym określaniu jego typu, można posługiwać się wieloma kryteriami, również kryterium rozmiarów (wartości) produkcji towarowej⁴⁷, której wartość ustalano arbitralnie w wielkościach bezwzględnych [*Cele produkcyjne...2004, Economic Report...2006*], bądź miernikami względnymi, ustalonymi w oparciu o relacje wartości produkcji towarowej poszczególnych podmiotów w odniesieniu do średniego poziomu produkcji lokowanej na rynku przez ogół badanej zbiorowości [Szemberg 1991, Karwat-Woźniak 2006] bądź do wartości produkcji końcowej [*Aktywność rynkowa...2013*] lub globalnej [Rychlik, Kosieradzki 1981].

⁴⁴Zgodnie z Ustawą o kształtowaniu ustroju rolnego (Dz.U. 2003 nr 64, poz. 592), gospodarstwo rolne powinno posiadać co najmniej 1 ha UR.

⁴⁵ Mimo pewnych różnic pojęciowych, zamiennie używane są nazwy gospodarstwo (rolnictwo) rodzinne i indywidualne.

⁴⁶ W tekście pracy stosuje się zamiennie określenia: gospodarstwo rolne i podmiot.

⁴⁷ Kryterium produkcji towarowej stosowane jest również przy grupowaniu gospodarstw według celu prowadzonej działalności rolniczej lub ich aktywności rynkowej.

W niniejszej pracy do określenia natężenia związku z rynkiem poszczególnych gospodarstw posłużono się kryterium rolniczej towarowej produkcji (wartości produkcji rolniczej sprzedanej w roku gospodarczym). Biorąc za główne kryterium podziału wielkość sprzedaży produkcji z poszczególnych gospodarstw, która jest jednocześnie jednym z najważniejszych wyznaczników ich siły ekonomicznej [Woś 1998], ogólnego rozwoju ekonomicznego i pozycji rynkowej [Adamowski 1998], wyodrębniono dwa podstawowe segmenty indywidualnych gospodarstw rolnych:

- **bez kontaktów** (związków) **z rynkiem** produktów rolnych, które stanowiły podmioty produkujące wyłącznie na potrzeby własne (samozaopatrzeniowe), tj. prowadzące działalność rolniczą, a jednocześnie niewykazujące sprzedaży produkcji.
- **kontaktujące się z rynkiem produktów rolniczych**, którą tworzyły gospodarstwa ze sprzedażą artykułów rolniczych. Wśród tych gospodarstw wyodrębniono dwie podgrupy: **produkujące głównie na samozaopatrzenie (potrzeby własne) i produkujące głównie na sprzedaż (na rynek), czyli towarowe**. Przy wyznaczaniu granicznych wielkości produkcji towarowej, określającej przynależność do jednej z powyżej wymienionych podgrup, kierowano się relacją wartości rolniczej produkcji towarowej danego podmiotu do średniej wartości produkcji sprzedanej w przeliczeniu na 1 gospodarstwo lokujące na rynku swoją produkcję w całej badanej próbie w danym roku. Średnia wartość produkcji towarowej wynosiła 25,0 tys. zł w 2000 roku, w 2005 roku – 36,4 tys. zł, a 2011 roku – 51,0 tys.

Uznano, że podmioty, których wartość produkcji towarowej nie osiągnęła 20% wielkości średniej dla poszczególnych okresów, zaliczyć należy do podgrupy gospodarstw **głównie samozaopatrzeniowych**, zatem nieukierunkowanych rynkowo. Natomiast podmioty realizujące sprzedaż na poziomie co najmniej równym wartości granicznej zakwalifikowano do podgrupy **towarowych**⁴⁸, czyli prorynkowych. Ponadto w ramach grupy gospodarstw towarowych wyróżniono podmioty, których rozmiary rolniczej produkcji towarowej umożliwiały uzyskanie dochodu z pracy w rodzinnym gospodarstwie, w przeliczeniu na 1 osobę w pełni zatrudnioną⁴⁹, na poziomie co najmniej równym średnim zarobkom poza rolnictwem. Tak określona wielkość produkcji towarowej stanowiła przynajmniej dwukrotność średniej wartości sprzedaży z gospodarstwa w danym czasie, a podmioty spełniające to kryterium nazwano **wysokotowarowymi**. Te gospodarstwa, ze względu na osiągnięte dochody i sprawność gospodarowania, posiadały zdolności konkurencyjne.

W rezultacie wyodrębniono 4 typy (rodzaje, kategorie) gospodarstw, tj. /1/ **wyłącznie** i /2/ **głównie samozaopatrzeniowe**, /3/ **towarowe** oraz /4/ **wysokotowarowe**.

⁴⁸ Zgodnie z przyjętymi założeniami, w 2011 r. gospodarstwo towarowe lokowało na rynku produkcję o wartości powyżej 10 tys. zł.

⁴⁹ Zatrudnienie w gospodarstwie zostało wyrażone w ekwiwalencji pełnego etatu, tj. w liczbie pełnozatrudnionych, co jest tożsame z sytuacją, gdy 1 osoba w pełni zatrudniona pracuje w gospodarstwie rolnym 2120 godzin w ciągu roku, tj. 265 dni roboczych po 8 godzin dziennie, co odpowiada 1 jednostce przeliczeniowej pracy (AWU).

Dodatkowo, ze względu na zmianę definicji gospodarstwa rolnego⁵⁰ będącą konsekwencją wprowadzania od 2010 roku stopniowych zmian metodologii badań rolniczych, mających na celu dostosowanie do standardów unijnych oraz uwzględnienie przemian dokonujących się w polskim rolnictwie, wyodrębniono grupę **gospodarstw nieprowadzących działalności rolniczej**. Takie podejście było podyktowane chęcią całościowego pokazania wpływu Wspólnej Polityki Rolnej na postawy wobec posiadanej nieruchomości rolnej.

W realizacji pracy posłużono się metodami analizy statystyczno-porównawczej z wykorzystaniem podstawowych statystyk, takich jak miary położenia, wskaźniki struktury i dynamiki.

Podstawowy okres analizy obejmuje w zasadzie lata funkcjonowania polskiego rolnictwa w ramach WPR, dla których są stosowne dane. W niektórych przypadkach czas obserwacji rozszerzono o lata przed przystąpieniem Polski do jednolitych struktur europejskich. Było to podyktowane dostępnym materiałem empirycznym wykorzystywanym przy realizacji tego opracowania oraz faktem, że na początku XXI wieku nastąpiła zmiana warunków funkcjonowania związanych z integracją z rynkiem UE, która zmieniła równowagę ekonomiczną gospodarstw rolnych rysującą się po zmianach ustrojowych w Polsce, odnotowaną w połowie lat 90. ub. wieku. [Józwiak 2013].

5.3. Zasoby gruntów rolnych i ich rozmieszczenie

Grunty rolnicze stanowią w działalności rolniczej podstawowy środek wytwórczy, spełniający podwójne funkcje w procesie produkcyjnym. Z jednej strony ziemia tworzy obszar, na którym jest prowadzone gospodarstwo rolne, z drugiej zaś bierze aktywny udział w procesie wytwarzania surowców rolniczych. Ponadto jest to czynnik produkcji szczególnego rodzaju, albowiem posiada własny potencjał produkcyjny, którego wielkość przy właściwym wykorzystywaniu nie ulega zmniejszeniu, ale może on nawet wzrosnąć [Kowalski 1998]. Równocześnie w przeciwieństwie do innych dóbr wykorzystywanych w procesie produkcji rolniczej, nie podlega procesowi przemieszczania, pomnażania, fizycznego zużycia [Zegar 1998]. Albowiem w procesie wytwórczym bierze udział nie ziemia jako obszar, a tylko jej wierzchnia warstwa, czyli gleba.

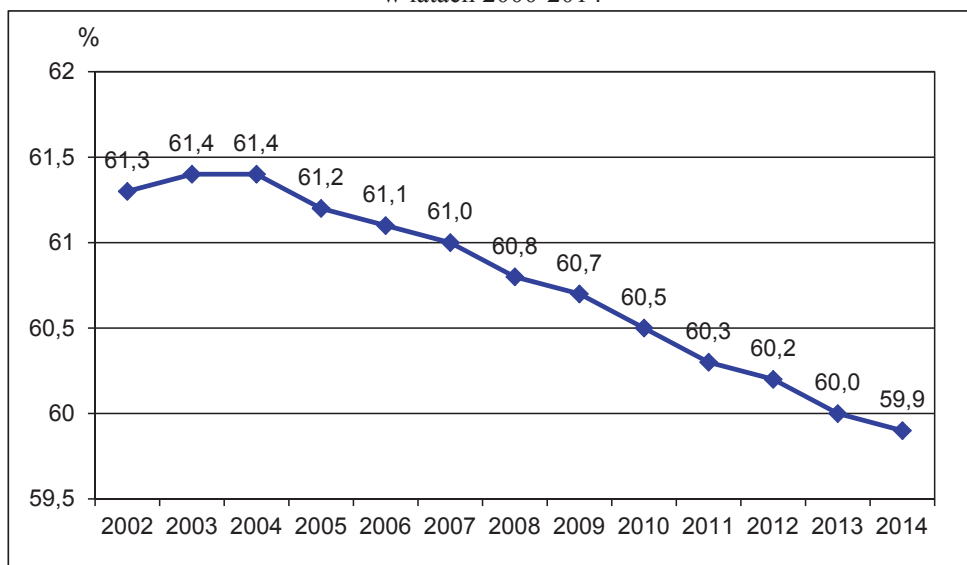
Z rozwojem gospodarczym nieodłączny jest proces zmniejszania powierzchni gruntów rolniczych. W Polsce ma on charakter ciągły, ale występujący z różnym natężeniem w poszczególnych okresach. Jest on kształtowany pod wpływem różnorodnych uwarunkowań (politycznych, społecznych, środowiskowych, gospodarczych itp.) [Kłuba 2013]. Ponadto w przeciwieństwie do równomiernego spadku powierzchni gruntów rolniczych w latach 90. ubiegłego wieku [Bański 2003], w XXI wieku proces wyłączania gruntów z rolniczego użytkowania uległ intensyfikacji [Sikorska 2008]. Wzmocnienie zmian w zagospodarowaniu gruntów rolnych oraz pozarolniczych (dynamiczny rozwój sektorów nierolniczych, budownictwa mieszkaniowego, tereny komunikacyjne, lasy itp.), w dużym zakresie było spowodowane nowymi możliwościami

⁵⁰ Zgodnie z obowiązującą definicją, gospodarstwa rolne nie obejmują posiadaczy co najmniej 1 ha UR nieprowadzących działalności rolniczej oraz posiadaczy UR poniżej 1 ha prowadzących działalność rolniczą na małą skalę [Rocznik Statystyczny...2014].

mi, jakie dawała Wspólna Polityka Rolna UE. Absorpcja funduszy unijnych znacząco przyczyniła się do zmian w płaszczyźnie krajobrazowej (przestrzennej) i funkcjonalnej, zwłaszcza na wsi. W rezultacie obszar gruntów nienadających się do rolniczego wykorzystania staje się coraz mniejszy. Na proces ten wpływa głównie nasilająca się urbanizacja, a nie możliwość pobierania dopłat.

W latach 2002-2014 zasoby gruntów rolniczych w Polsce zmniejszyły się z 19,2 do 18,7 mln ha, czyli o blisko 2,6%. Tym samym ich udział w całkowitej powierzchni kraju obniżył się z 61,3 do 59,9%. W ujęciu krajowym proces wyłączenia gruntów, które mogą być wykorzystywane na cele rolnicze miał relatywnie równomierny przebieg w latach 2002-2014 (Wykres 5.1).

Wykres 5.1. Zmiany w udziale gruntów rolnych w powierzchni geodezyjnej Polski w latach 2000-2014

Źródło: opracowano na podstawie danych z Krajowego wykazu gruntów za odpowiednie lata. Stan na 1 stycznia danego roku.

Procesy konwersji ziemi rolnej wprawdzie zaznaczyły się na terenie całego kraju, ale jego nasilenie było zróżnicowane regionalnie (Tabela 5.1). Pomimo to różne natężenie transferu gruntów rolniczych do innych działów gospodarki nie spowodowało niwelowania, utrzymujących się trwale, przestrzennych różnic w udziale gruntów rolniczych w powierzchni geodezyjnej Polski. Te różnice były uwarunkowane stopniem lesistości, poziomem zurbanizowania, a także ukształtowaniem terenu.

Z porównania udziału gruntów rolnych w całkowitej powierzchni poszczególnych makroregionów wynika, że niezmiennie najwyższą wartość tego wskaźnika odnotowano w nizinnym makroregionie środkowowschodnim (67,3%). Na drugim biegunie znajdował się makroregion północny (51,3%), który stanowiły województwa mające relatywnie duży wskaźnik lesistości i udziału gruntów pod naturalnymi zbiornikami wodnymi.

Tabela 5.1. Zmiany w zasobach gruntów rolnych i ich udziale w powierzchni geodezyjnej według makroregionów

Makroregiony*	Obszar gruntów rolnych (w tys. ha)		Dynamika zmian (2002 = 100)	Udział gruntów rolnych w obszarze kraju	
	2003	2014		2003	2014
Polska	19 184,9	18 716,5	97,6	61,4	59,9
środkowozachodni	3 172,5	3 101,3	97,8	66,3	64,9
środkowowschodni	6 850,1	6 666,0	98,0	69,1	67,3
południowo-wschodni	3 372,4	3 242,0	96,1	59,1	56,8
południowo-zachodni	2 395,2	2 355,9	98,4	55,3	54,3
północny	3 394,7	3 351,3	98,7	51,9	51,3

*Wydzielone makroregiony obejmują następujące województwa: **środkowozachodni (I)** – kujawsko-pomorskie, wielkopolskie; **środkowowschodni (II)** – łódzkie, mazowieckie, lubelskie, podlaskie; **południowo-wschodni (III)** – świętokrzyskie, małopolskie, podkarpackie, śląskie; **południowo-zachodni (IV)** – opolskie, lubuskie, dolnośląskie; **północny (V)** – zachodniopomorskie, pomorskie, warmińsko-mazurskie.

Źródło: opracowano na podstawie *Rocznik Statystyczny Województw 2003, GUS, Warszawa 2003, tab. 2, s. 2, Rocznik Statystyczny Województw 2014, GUS, Warszawa 2015, tab. 2, s. 178.*

5.4. Rolnicze użytkowanie gruntów rolnych

Zazwyczaj, rolniczo⁵¹ nie jest wykorzystywana cała powierzchnia gruntów rolnych, ale tylko jej część. Według wyników PSR 2010 na cele rolnicze przeznaczono 82,1% ogólnego obszaru gruntów rolnych w kraju, czyli 15 534,0 tys. ha. Był to obszar o 8,1% mniejszy niż w 2002 roku. W konsekwencji udział powierzchni UR wykorzystywanych rolniczo w całkowitej powierzchni kraju zmniejszył się z 54,1 do 49,7%.

Powierzchnia użytków rolnych wykorzystywanych do działalności rolniczej jest *de facto* jeszcze mniejsza niż powyżej przytoczone wartości, albowiem pewna część ziemi tworzy podmioty, w których nie jest prowadzona tego rodzaju aktywność gospodarcza, bądź jest prowadzona na bardzo małą skalę. Ta sytuacja oraz konieczność dostosowania definicyjnego do wymogów Eurostatu skutkowałą zmianą definicji gospodarstwa rolnego, a w konsekwencji i arealu gruntu wykorzystywanego rolniczego, zatem powierzchni użytków rolnych.

Zgodnie z aktualnie obowiązującą definicją gospodarstwa rolnego, nie obejmuje ona posiadaczy co najmniej 1 ha UR nieprowadzących działalności rolniczej oraz posiadaczy UR poniżej 1 ha prowadzących działalność rolniczą na małą skalę [Rocznik Statystyczny...2014]. Tym samym grunty wykorzystywane rolniczo stanowią użytki rolne będące w gospodarstwach posiadających co najmniej 1 ha UR i prowadzących działalność rolniczą⁵², a ich obszar w 2010 roku wyniósł 14 860 tys. ha (Tabela 5.2).

⁵¹ Za grunty rolne wykorzystywane rolniczo uznaje się ziemię rolną stanowiącą gospodarstwa rolne i określono je pojęciem użytki rolne (UR).

⁵² Pojęcie działalność rolnicza nie jest jednoznacznie określone, nie tylko w literaturze przedmiotu, ale i w ustawodawstwie. Ustawodawca posługuje się różnymi wyrażeniami dla określenia procesu wytwórczego w rolnictwie (produkcja rolnicza, działalność rolnicza, działalność wytwórcza w rolnictwie) [Bieluk 2008]. Tym samym funkcjonuje wiele autonomicz-

Tabela 5.2. Zmiany w powierzchni użytków rolnych i kierunkach ich użytkowania

Rok	Obszar UR (tys. ha)	Udział UR		Obszar UR w dobrej kulturze (w tys. ha)	Udział gruntów rolnych w dobrej kulturze w cał- kowitym obszarze UR
		całkowitej powierzchni			
		kraju	gruntów rolnych		
2010	14 860	47,5	78,5	14 448	97,2
2011	15 134	48,4	80,2	14 780	97,7
2012	14 969	47,9	79,7	14 529	97,1
2013	14 609	46,7	77,8	14 410	98,6
2014	14 558	46,6	77,8	14 424	99,1

Źródło: opracowano na podstawie Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2014, GUS, Warszawa 2014, tab. 7, s. 84 oraz tab. 8, s. 86; Mały Rocznik Statystyczny 2015, GUS, Warszawa 2015, tab. 5 (181), s. 268.

Oznacza to, że w tym czasie wykorzystywano rolniczo faktycznie 78,5% krajowych zasobów gruntów rolniczych i 47,5% całkowitej powierzchni geodezyjnej kraju. W następnym roku, powierzchnia użytków rolnych służących działalności rolniczej wzrosła i stanowiła 15 134 tys. ha. Ten niewielki wzrost (o 274 tys. ha UR, tj. o 1,8%) był konsekwencją zmniejszania zasobów gruntów rolnych w gospodarstwach odłogujących cały posiadany areal. W kolejnych latach areal użytków rolnych stanowiących gospodarstwa rolne ulegał zmniejszeniu. W 2014 roku użytki rolne wchodzące w skład gospodarstw rolnych obejmowały 14 558 tys. ha i była to powierzchnia o 576 tys. ha (o 3,8%) mniejsza niż w 2011 roku. W konsekwencji, w latach 2011-2014 udział powierzchni UR wykorzystywanych rolniczo w ogólnym obszarze gruntów rolnych zmniejszył się z 80,2 do 77,8%, a w powierzchni geodezyjnej Polski z 48,4 do 46,6%.

Proces zmian w obszarze użytków rolnych stanowiących gospodarstwa rolne z różnym nasileniem zaznaczył się na poszczególnych terenach kraju. Chociaż w latach 2010-2013, podobnie jak w latach wcześniejszych przeważały tendencje do wypadania ziemi z rolniczego użytkowania, to odnotowano również odwrotne trendy, tj. zwiększenie tej powierzchni (Tabela 5.3). Takie zjawisko odnotowano na terenach pięciu województw (mazowieckie, podlaskie, dolnośląskie, opolskie i warmińsko-mazurskie) o relatywnie dużym znaczeniu działalności rolniczej w wiejskiej gospodarce i intensyfikacji procesów dostosowywania się do sprawnego funkcjonowania gospodarstw w warunkach konkurencji i formowania się grupy podmiotów zdolnych do skutecznej konkurencji na globalizującym się rynku produktów rolniczych. Ten nie-

nych definicji, albowiem zostały one stworzone na użytek danej konkretnej sytuacji (art. 2 ust. 3 ustawy z 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego, Dz.U. poz. 592 nr 64 z późn. zm.; art. 2 ust. 2 ustawy z 15 listopada 1984 r. o podatku rolnym, tekst jednolity Dz.U. z 2013 r. nr 222, poz. 138; art. 6 pkt. 3 ustawy z 20 grudnia 1990 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników, tekst jednolity Dz.U. z 2015 r. poz. 704; art. 2 ust. 2 ustawy z dnia 26 lipca 1991 r. o podatku dochodowym od osób fizycznych, Dz.U. z 1991 r. Nr 80 poz. 350 z późn. zm.). W statystyce publicznej też istnieje szereg definicji działalności rolniczej. Aktualnie GUS do działalności rolniczej zalicza nie tylko aktywność związaną z uprawą roślin oraz chowem i hodowlą zwierząt, ale także utrzymywanie gruntów w dobrej kulturze rolnej zgodnie z ochroną środowiska [Rocznik Statystyczny... 2014].

znaczny (o 0,3-2,0%) wzrost powierzchni gruntów rolnych w dyspozycji gospodarstw rolnych był w głównej mierze konsekwencją przepływu ziemi rolnej z podmiotów nieprowadzących działalności rolniczej do gospodarstw wytwarzających produkty rolnicze, zwłaszcza na rynek. W konsekwencji konwersja użytków rolnych w makroregionach środkowowschodnim i południowo-zachodnim była około dwukrotnie mniejsza niż przeciętnie w skali kraju (0,6-0,9% wobec 1,7% w latach 2010-2013).

Tabela 5.3. Zmiany w zasobach gruntów rolnych w gospodarstwach rolnych według makroregionów

Makroregiony*	Obszar UR w gospodarstwach (w tys. ha)		Dynamika zmian (2010 = 100)	Udział UR w gospodarstwach w całkowitej powierzchni	
	2010	2013		gruntów rolnych	geodezyjnej kraju
Polska	14859,7	14609,2	98,3	77,8	46,7
Środkowozachodni	2852,3	2800,4	98,2	90,0	58,6
Środkowowschodni	5364,0	5334,1	99,4	79,8	53,8
Południowo-wschodni	2112,1	2024,4	95,8	62,2	35,5
Południowo-zachodni	1870,3	1854,0	99,1	78,6	42,8
Północny	2661,0	2596,1	97,6	77,3	39,7

*Oznaczenia makroregionów i województwa, jakie obejmują (Tabela 5.1).

Źródło: opracowano na podstawie: *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2014*, GUS, Warszawa 2014, tab. 7, s. 84 oraz tab. 8, s. 86; *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2011*, GUS, Warszawa 2011, tab. 7, s. 72.

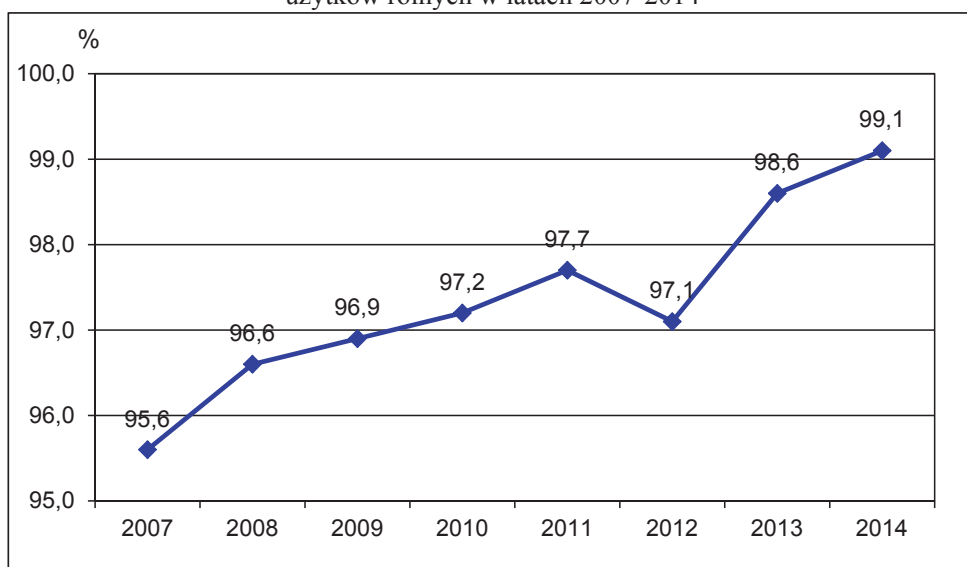
Proces wypadania użytków rolnych z gospodarstw rolnych zdecydowanie najsilniej zaznaczył się na terenie makroregionu południowo-wschodniego (pomiędzy 2010 a 2013 rokiem spadek powierzchni UR wyniósł 4,2%). Na podkreślenie zasługuje również stosunkowo wysokie natężenie procesu wypadania użytków rolnych z rolniczego wykorzystywania w makroregionie północnym, cechującym się wysokim udziałem dużych obszarowo podmiotów, gdzie w wymienionym okresie obszar ten zmniejszył się o 2,4%. Wyższa niż przeciętnie w kraju skala konwersji użytków w makroregionie północnym wystąpiła pomimo tego, że na niektórych terenach (województwo warmińsko-mazurskie) obszar użytków rolnych zwiększył się. Ta sytuacja była w głównej mierze konsekwencją intensywnych procesów urbanizacyjnych w okolicach dużych miast i na atrakcyjnych krajobrazowo terenach, zwłaszcza w strefie podmiejskiej Szczecina i Trójmiasta, które przedłużały się aż po najciekawsze krajobrazowo okolice Kościerzyny [Głębocki 2014a].

Niezależnie od opisywanych powyżej różnic w tempie wypadania gruntów rolnych z rolniczego użytkowania na poszczególnych terenach kraju i zmniejszania się udziału użytków rolnych w całkowitym zasobie gruntów rolnych i powierzchni geodezyjnej Polski, w 2013 roku, podobnie jak i wcześniej, najbardziej rolniczy był makroregion środkowozachodni, który cechuje się relatywnie korzystnymi warunkami przyrodniczymi do prowadzenia produkcji rolniczej, wysokim poziomem rozwoju rolnictwa i dużą liczbą gospodarstw rolnych nastawianych prorynkowo [Karwat-Woźniak 2012].

W tym makroregionie użytki rolne stanowiły 90,0% ogólnego zasobu gruntów rolnych i 58,6% całkowitej powierzchni geodezyjnej.

Na drugim biegunie znajdowały się górzyste i lesiste tereny makroregionu południowo-wschodniego, gdzie gospodarstwa rolne nastawione są głównie na produkcję artykułów rolniczych na potrzeby samozaopatrzeniowe. Na terenie tego makroregionu użytki rolne stanowią 62,2% wszystkich zasobów gruntów rolnych i 35,5% jego powierzchni geodezyjnej. Niezależnie od zmian w powierzchni użytków rolnych, wzrastał udział gruntów rolnych wchodzących w skład gospodarstw utrzymywanych w dobrej kulturze rolnej⁵³, przy zachowaniu wymogów ochrony środowiska, zgodnie z normami⁵⁴ (Wykres 5.2).

Wykres 5.2. Zmiany w udziale gruntów rolnych w dobrej kulturze w powierzchni użytków rolnych w latach 2007-2014

Źródło: opracowano na podstawie: *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2010*, GUS, Warszawa 2010, tab. 10, s. 76. *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2014*, GUS, Warszawa 2014, tab. 7, s. 84 oraz tab. 8, s. 86; *Mały Rocznik Statystyczny 2015*, GUS, Warszawa 2015, tab. 5 (181), s. 268.

W 2014 roku grunty rolne utrzymywane w dobrej kulturze stanowiły w całkowitej powierzchni użytków rolnych 99,1%, gdy w 2010 roku analogiczny wskaźnik wynosił 97,2%. W 2007 roku był jeszcze niższy, gdyż wynosił 95,6%⁵⁵. Zmiany te

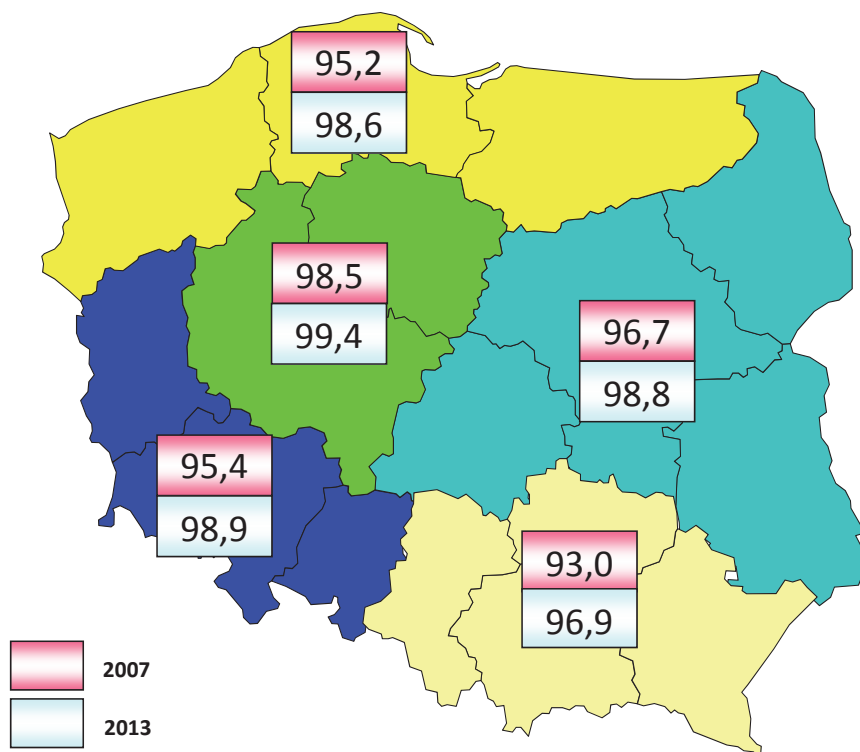
⁵³ Pojęcie dobrej kultury rolnej zostało wprowadzone w 2004 roku rozporządzeniem Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 7 kwietnia 2004 roku (Dz.U. z 2004 r. nr 65, poz. 600).

⁵⁴ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 12 marca 2007 r. w sprawie minimalnych norm (Dz.U. Nr 46, poz. 36 z późn. zm.).

⁵⁵ Dane za lata 2007-2009 obejmują użytki rolne w dobrej kulturze w gospodarstwach o obszarze co najmniej 1 ha UR prowadzących działalność rolniczą. Przyjęcie tego kryterium było podyktowane zmianą definicji gospodarstwa rolnego w badaniach społeczno-ekonomicznych

wskazują na zwiększającą się skłonność rolników do utrzymywania użytków rolnych w dobrej kulturze przy zachowaniu wymogów ochrony środowiska. Ta sytuacja ma związek z warunkami uzyskania oraz wysokością otrzymanego wsparcia z Unii Europejskiej dla użytkowników gospodarstw rolnych [Duer 2009, Staniewska 2011]. Nie przestrzeganie reguł określonych w Rozporządzeniu Rady (WE) nr 73/2009 z dnia 19 stycznia 2009 roku ustanawiającym wspólne zasady dla systemów wsparcia bezpośredniego w ramach WPR, może w skrajnych przypadkach stanowić podstawę do wykluczenia z udzielania pomocy, bądź wystąpienia Komisji Europejskiej o zwrot przez państwo członkowskie nienależnie przyznanych środków [Kalbarczyk 2014].

Mapa 5.1. Przestrzenne* zróżnicowanie w udziale gruntów rolnych w dobrej kulturze w ogólnej powierzchni użytków rolnych

*Oznaczenia makroregionów i województwa, jakie obejmują (Tabela 5.1).

Źródło: opracowano na podstawie Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2008, GUS, Warszawa; Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2014, GUS, Warszawa 2014, tab. 33, s. 118-119.

i umożliwiło porównywanie z danymi podawanymi przez GUS od 2010 roku. Takie podejście, o ile nie będzie podane inaczej, stosuje się w dalszej części rozdziału.

Wzrost powierzchni użytków rolnych utrzymywanych w dobrej kulturze miał charakter powszechny. Proces ten zaznaczył się bez względu na wielkość obszarową gospodarstwa i jego przestrzenne położenie, chociaż jego nasilenie było zróżnicowane. Zwiększenie skali rozpowszechnienia użytków rolnych w dobrej kulturze zaznaczyło się głównie na południowych terenach Polski, zwłaszcza w makroregionie południowo-wschodnim cechującym się rozdrobioną strukturą obszarową i dużym udziałem gospodarstw spełniających głównie funkcje samozaopatrzeniowe⁵⁶.

Pomimo wyraźnego zmniejszania się makroregionalnych dysproporcji w udziale użytków rolnych utrzymywanych w dobrej kulturze w ogólnej powierzchni gruntów rolnych wykorzystywanych, nadal utrzymały się różnice w skali tego zjawiska (Mapa 5.1). Przyczyn tej sytuacji należy upatrywać nie tylko w uwarunkowaniach krajobrazowych i klimatyczno-przyrodniczych, ale przede wszystkim w zróżnicowanym poziomie rozwoju rolnictwa i kultury rolnej oraz znaczeniu działalności rolniczej w utrzymaniu posiadacza gospodarstwa rolnego oraz członków jego rodziny. Oznacza to, że w 2013 roku podobnie jak i w latach wcześniejszych, najbardziej o użytki rolne w swoich gospodarstwach dbali rolnicy z makroregionu środkowozachodniego. Z kolei najrzadziej wymogi dobrej kultury stosowali użytkownicy gospodarstw z południowych terenów kraju, zwłaszcza z makroregionu południowo-wschodniego.

Tabela 5.4. Zasoby gruntów rolnych w dobrej kulturze według kierunków użytkowania

Rok	Struktura użytków rolnych w dobrej kulturze (ogólny obszar UR w dobrej kulturze = 100)						
	grunty orne	w tym	uprawy trwałe	w tym	trwałe użytki zielone	w tym	ogrody przydomowe
		ugory		sady		łąki	
2007	76,0	2,8	2,4	2,2	21,2	16,1	0,4
2010	74,8	3,0	2,7	2,5	22,3	17,8	0,2
2011	74,7	3,2	2,6	brd.	22,3	17,5	0,4
2012	74,8	3,0	2,7	brd.	22,1	17,4	0,4
2013	74,6	3,1	2,9	2,5	22,3	17,8	0,2
2014	75,5	3,3	2,6	2,4	21,6	18,3	0,2

Źródło: opracowano na podstawie *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r.*, GUS, Warszawa 2008, tab. 10, s. 290; *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2010*, GUS, Warszawa 2010, tab. 10, s. 76. *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2014*, GUS, Warszawa 2014, tab. 7, s. 84 oraz tab. 8, s. 86; *Mały Rocznik Statystyczny 2015*, GUS, Warszawa 2015, tab. 5 (181), s. 268.

Niezależnie od tendencji zmian w obszarze gruntów wykorzystywanych rolniczo, niezmiennie wśród użytków rolnych utrzymywanych w dobrej kulturze dominowały grunty orne (GO). W 2014 roku grunty orne zajmowały 10 895 tys. ha i stanowiły 75,5% całkowitej powierzchni użytków rolnych w dobrej kulturze, a trwałe użytki

⁵⁶ Z analizy danych GUS za lata 2007-2013 wynika, że od 2010 roku na terenie makroregionu południowo-wschodniego wzrost udziału gruntów w dobrej kulturze był najwyższy ze wszystkich wyodrębnionych do badań makroregionów; dwukrotnie większy niż przeciętnie w skali całego kraju. Jednocześnie tempo tego procesu w makroregionie południowo-wschodnim było czterokrotnie wyższe niż w makroregionie środkowozachodnim, gdzie było najniższe ze wszystkich terenów.

zielone – 2 961 tys. ha (21,6%). Z kolei uprawy trwałe obejmowały 365 tys. ha (2,6%), ogrody przydomowe 33 tys. ha (0,2%).

Z porównania struktury użytków rolnych w dobrej kulturze według kierunków ich wykorzystywania w poszczególnych latach wynika, że jest ona zbliżona. Ta sytuacja wynika z faktu, że sposób rolniczego wykorzystania gruntów rolnych jest w głównej mierze uwarunkowany czynnikami przyrodniczymi, które cechują się znaczną stabilnością.

Wśród czynników innych niż wyżej wymienione, na strukturę użytkowania gruntów rolnych pewien wpływ miała akcesja Polski do UE, a właściwie możliwości uzyskania dopłat na różne działania, zwłaszcza kryteria określające przyznawanie dopłat. Ta sytuacja wpływała na wzrost areалу użytków rolnych zajętych przez łąki oraz zmniejszenie areалу pastwisk. Przykładowo w latach 2007-2014 powierzchnia łąk zwiększyła się z 2 497 do 2 634 tys. ha, zatem o 5,4%, a ich udział w użytkach rolnych w dobrej kulturze z 16 do 18%. Jednocześnie znacząco zmniejszył się obszar pastwisk, z których część została zalesiona. W latach 2007-2014 areal pastwisk spadł o około 288 tys. ha (z prawie 774 do 486 tys. ha), czyli o 37,1%, a ich udział z obniżył się 5,2 do 3,3%. Możliwość uzyskania dopłat unijnych do pewnych kierunków działalności rolniczej, np. do uprawy orzechów włoskich przyczyniły się incydentalnego wzrostu areалу sadów [Głębocki 2014b].

Funkcjonowanie rolnictwa w Polsce w ramach Wspólnoty Europejskiej wpłynęło w pewnym stopniu również na sposób użytkowania gruntów ornych. Możliwość uzyskania dopłat za grunty orne nieobsiane, ale na których wykonano minimum zabiegów uprawowych, spowodowała wzrost powierzchni ugorów. W latach 2007-2014 obszar ziemi ugorowanej zwiększył się z 441 do 475 tys. ha, tj. o 7,7%. W konsekwencji ich udział w całkowitej powierzchni użytków rolnych zwiększył się z 2,8 do 3,3% gruntów ornych. Ugorowanie dotyczy gruntów ornych, dlatego w tej sytuacji właściwsze wydaje się odniesienie powierzchni ugorów do całkowitego areалу gruntów ornych. Wartość tego wskaźnika wzrosła z 3,7% w 2007 roku do 4,4% w roku 2014.

Wzrastająca skala ugorowania wskazuje na to, że coraz większa powierzchnia gruntów ornych jest wyłączana z produkcji rolniczej. Wprawdzie ugorowanie nie prowadzi bezpośrednio do szybkiej degradacji produkcyjnej gleby, a może nawet poprawić jej żyzność i właściwości fitosanitarne. Jednak ugory można uznać za formę przejściową, która często poprzedza zmianę użytkowania gruntów uprawnych. Wskazuje na to relatywnie wysoki ich udział na terenach cechujących się intensywnym przebiegiem procesów urbanizacji, charakteryzujących się dużymi walorami krajobrazowymi i silnym rozdrobnieniem gospodarstw, co uwarunkowane jest między innymi tradycją ich dzielenia (Tabela 5.5 i Mapa 5.2).

Jak już wcześniej wspomniano, podstawowe uwarunkowania, które determinują sposób wykorzystania ziemi rolniczej są to przede wszystkim warunki przyrodnicze. Ukształtowanie terenu, warunki atmosferyczne (temperatura, wielkość opadów, nasłonecznienie, długość okresu wegetacji, poziom wód gruntowych) oraz jakość, żyzność i przydatność gleb do danego rodzaju produkcji rolniczej, są zróżnicowane terytorialnie. Pewne znaczenie w dyslokacji poszczególnych form użytkowania rolniczego gruntów rolnych odgrywają również pozapryrodnicze cechy danego obszaru, takie

jak struktura rynku pracy, zasoby pracy, technika i technologia produkcji, struktura obszarowa gospodarstw, właściwości głównych rynków zbytu produktów rolnych itp.

Tabela 5.5. Zasoby użytków rolnych w dobrej kulturze według kierunków użytkowania i przestrzennego położenia

Makroregiony	Struktura użytków rolnych w dobrej kulturze (ogólny obszar UR w dobrej kulturze = 100)						
	grunty orne	w tym ugory	uprawy trwałe	w tym sady	trwałe użytki zielone	w tym łąki	ogrody przydomowe
Ogółem							
2007	76,0	2,8	2,4	2,2	21,2	16,1	0,4
2013	74,6	3,1	2,9	2,5	22,3	17,8	0,2
Środkowozachodni							
2007	86,2	0,8	1,2		12,3	10,4	0,3
2013	85,5	2,0	1,2	0,9	13,2	11,3	0,1
Środkowowschodni							
2007	72,3	2,6	3,9		23,4	17,9	0,4
2013	70,3	2,6	4,6	4,4	24,9	20,4	0,2
Południowo-wschodni							
2007	65,8	4,2	3,1		30,0	24,9	1,1
2013	64,0	3,5	3,7	3,2	31,7	27,8	0,6
Południowo-zachodni							
2007	82,8	4,4	0,8		16,0	12,3	0,4
2013	83,4	3,1	1,0	0,6	15,4	12,6	0,2
Północny							
2007	77,3	3,3	1,0		21,5	13,2	0,2
2013	73,8	5,2	1,7	1,3	24,4	15,6	0,1

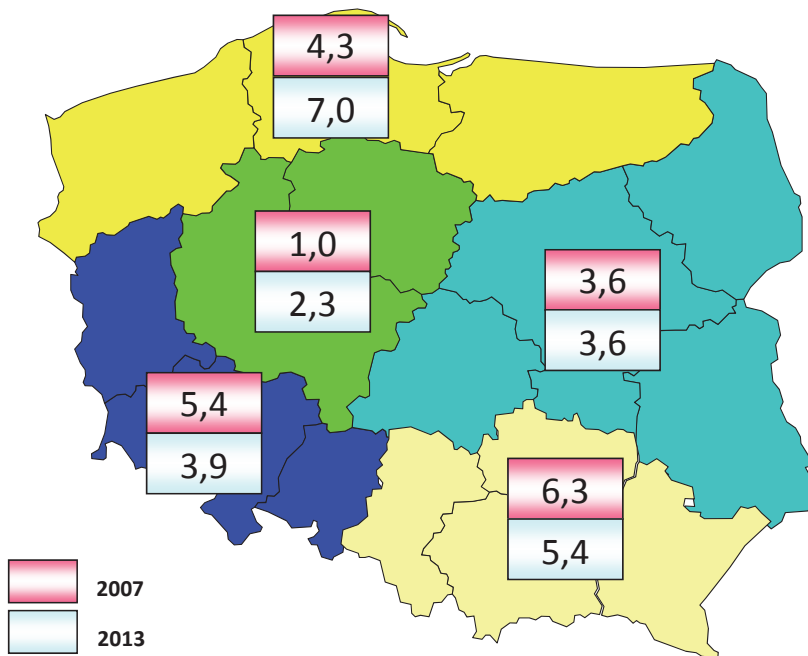
* Oznaczenia makroregionów i województwa, jakie obejmują (Tabela 5.1).

Źródło: opracowano na podstawie *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 roku*, GUS, Warszawa 2008, tab. 24, s. 352-353; *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2014*, GUS, Warszawa 2014, tab. 33, s. 118-119.

Z porównania zasobów ziemi rolniczej w dobrej kulturze według kierunków ich rolniczego wykorzystania i przestrzennego ich rozmieszczenia wynika, że dominacja gruntów ornych zaznaczyła się we wszystkich regionach (Tabela 5.5). Przy czym najbardziej ta przewaga zaznaczyła się na terenach o długim okresie wegetacji i dysponujących relatywnie dobrymi glebami o korzystnym ukształtowaniu powierzchni, a także w regionach cechujących się wprawdzie mniej korzystnymi warunkami przyrodniczymi, ale wyróżniających się od pokoleń wysokim poziomem kultury rolnej. Takie uwarunkowania zaznaczyły się głównie na równinnych obszarach kraju, szczególnie w makroregionie środkowozachodnim, gdzie w 2013 roku grunty orne zajmowały 85,5% użytków rolnych w dobrej kulturze. Ma to związek również z relatywnie dobrą strukturą obszarową gospodarstw, które w większości specjalizują się w chowie zwierząt ziarnożernych, głównie trzody chlewnej. Ten kierunek rolniczej specjalizacji produkcyjnej w makroregionie środkowozachodnim wpłynął również na fakt, że na tym

terenie najmniej w porównaniu do pozostałych makroregionów było upraw trwałych (1,2%) i trwałych użytków zielonych (13,2%).

Mapa 5.2. Udział ugorów w ogólnej powierzchni gruntów ornych według makroregionów*

* Oznaczenia makroregionów i województwa, jakie obejmują (Tabela 5.1).

Źródło: opracowano na podstawie *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r.*, GUS, Warszawa 2008, tab. 24, s. 352-353; *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2014*, GUS, Warszawa 2014, tab. 33, s. 118-119.

Zarówno w 2013 roku, jak i wcześniej najmniej gruntów ornych (64,0%) było w makroregionie południowo-wschodnim, gdzie obok względnie słabych gleb, uprawę polową utrudnia ukształtowanie terenu i niesprzyjający produkcji większości gatunków roślin, relatywnie krótki okres wegetacji. Jednocześnie te niekorzystne dla upraw polowych warunki klimatyczno-przyrodnicze determinowały relatywnie największe (31,7%) rozpowszechnienie trwałych użytków zielonych. Przyczyny stosunkowo dużego udziału trwałych użytków zielonych, a przede wszystkim ich wzrostu w makroregionie środkowo-wschodnim i północnym należy przede wszystkim wiązać z dalszym rozwojem chowu zwierząt trawozernych, głównie bydła na Podlasiu oraz Warmii i Mazurach.

W 2013 roku, podobnie jak wcześniej, relatywnie dużym udziałem upraw trwałych, wśród których, mimo pewnych zmian, niezmiennie dominowały sady⁵⁷, wyróżniały się środkowe i wschodnie tereny Polski. Szczególnie dużym udziałem upraw trwałych charakteryzował się makroregion środkowowschodni, gdzie na blisko 5% użytków rolnych w dobrej kulturze było prowadzone sadownictwo. Przyczyny tego stanu rzeczy to przede wszystkim uwarunkowania społeczno-ekonomiczne, takie jak tradycje produkcyjne, bliskość chłonnych rynków zbytu, poziom rozwoju bazy przetwórczej i przechowalniczej itp.

Na podkreślenie zasługuje terytorialne zróżnicowanie wysokości odsetka gruntów ugorowanych (Mapa 5.2). Z danych GUS wynika, że w 2013 roku podobnie jak i wcześniej najniższą skalą ugorowania gruntów ornych charakteryzowały się gospodarstwa rolne makroregionu środkowozachodniego (2,3%). Z kolei największe rozmiary tego zjawiska były w makroregionie północnym (7,0%). Przyczyn wielkości tych różnic należy przede wszystkim upatrywać w odmiennościach w poziomie rozwoju rolnictwa i kultury rolnej oraz możliwościach zakupu ziemi z Zasobu Skarbu Państwa, która zdążyła się, że stawała się własnością osób niezainteresowanych produkcją rolniczą.

5.5. Zmiany w strukturze agrarnej polskiego rolnictwa w okresie integracji europejskiej

Końcowy okres przygotowawczy i lata uczestnictwa naszego kraju w strukturach Unii Europejskiej skutkowały między innymi znaczącym zdynamizowaniem, zapoczątkowanych zmianą systemu społeczno-gospodarczego, przemian strukturalnych w rolnictwie. Ta sytuacja była uwarunkowana przez wiele różnorodnych czynników, które generalnie można podzielić na dwie grupy, tj. oddziałujących bezpośrednio na tempo i charakter przeobrażeń w rolnictwie (np. dopłaty bezpośrednie i inne związane z działaniami modernizującymi gospodarstwa rolne, dywersyfikacją aktywności zawodowej ludności rolniczej, itp.) oraz pośrednio (koniunktura ogólnogospodarcza, sytuacja na pozarolniczym rynku pracy).

Kierowane na wieś i do rolnictwa programy nie tylko wpływają na przyspieszenie procesów rozwojowych, ale również wyznaczają zasięg i rodzaj spodziewanych korzyści. Jednak zachodzące przeobrażenia były różnokierunkowe, a ich charakter i dynamika były nie tylko zróżnicowane w czasie, ale przede wszystkim przestrzennie. Albowiem ostateczne efekty zmian były wypadkową działania wielu czynników, wśród których obok sytuacji przyrodniczej, nadal znaczącą rolę odgrywają uwarunkowania historyczne. Funkcjonowanie współczesnych obszarów Polski w trzech różnych zaborach, ukształtowało nie tylko znaczące różnice o charakterze gospodarczym, ale również mentalnym ludności, zwłaszcza mieszkańców wsi. Nadal utrzymują się one i warunkują nierówności w procesach rozwojowych na obszarach wiejskich i w rolnictwie, mimo że od uzyskania przez Polskę niepodległości upłynął już prawie wiek [Sikorska 2013].

⁵⁷ Według danych GUS, w 2007 roku sady stanowiły 89,8% powierzchni upraw trwałych, w 2013 roku analogiczny wskaźnik wynosił 87,9%.

5.5.1. Zmiany stosunków własnościowych w rolnictwie

Rozwój rolnictwa w dużej mierze związany jest ze zmianą stosunków własnościowych w obrębie podstawowego czynnika produkcji rolniczej, jaki stanowią grunty rolne, a zwłaszcza prywatyzacja nieruchomości rolnych. Ten proces ma pierwszoplanowe znaczenie dla przeobrażeń strukturalnych w rolnictwie.

W wyniku transformacji ustrojowej oraz likwidacji państwowych i spółdzielczych gospodarstw rolnych w polskim rolnictwie coraz silniej zaznaczyła się dominacja sektora prywatnego, zwłaszcza gospodarstw użytkowanych przez osoby fizyczne, tj. gospodarstw indywidualnych, będących *de facto* gospodarstwami rodzinnymi [Zegar 2008]. Znaczenie rodzinnego modelu gospodarowania w sektorze rolnym podkreślane jest zarówno w kontekście stabilizacji społecznej i politycznej państwa, jak również sprawiedliwości ekonomicznej. Z tego względu, w polityce strukturalnej wielu państw, rodzinne gospodarstwa rolne postrzegane są jako sprawne społeczno-produkcyjne podmioty, a prawo konstruowane jest w taki sposób, aby umacniać ich pozycję [Cramer, Jansen, Southgate 2001, Billikopf 2003]. Takie zapatrywanie jest zgodne również z polską ustawą zasadniczą, która sankcjonuje dominację i trwałość rodzinnej formy gospodarowania w rolnictwie.

Zapoczątkowane w latach 90. zmiany w strukturze własności ziemi rolnej były kontynuowane również w XXI wieku. Chociaż ich dynamika, wraz z zaawansowaniem procesu prywatyzacji była mniejsza, to zachodzące zmiany utrwaliły dominującą pozycję podmiotów prywatnych⁵⁸, a zwłaszcza gospodarstw indywidualnych w polskim rolnictwie.

Tabela 5.6. Grunty rolne w użytkowaniu sektora prywatnego

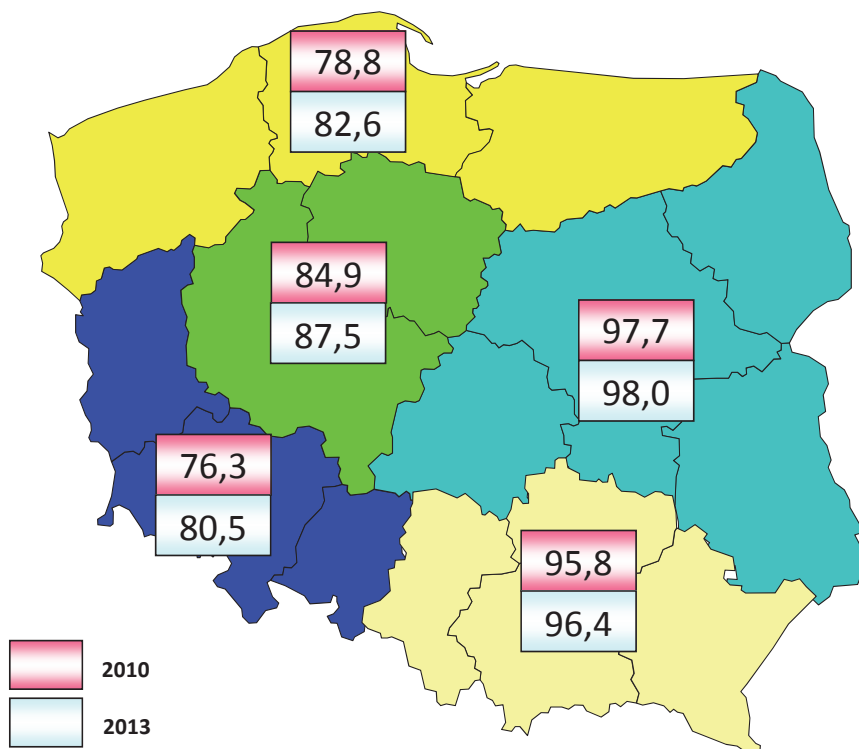
Rok	Odsetek UR we władaniu		Procent gruntów w dyspozycji gospodarstw indywidualnych według kierunków wykorzystania			
	sektora prywatnego	w tym	grunty orne	upraw trwałych	trwale użytki zielone	pozostałe
		gospodarstw indywidualnych				
Ogółem w danej grupie = 100						
2002	94,5	87,9	87,9	97,4	87,3	-
2005	95,8	88,1	87,4	97,7	89,5	-
2007	96,5	89,1	89,2	97,9	94,0	55,2
2010	96,3	88,1	89,8	97,7	93,9	54,4
2011	brd.	90,0	98,5	97,9	94,7	69,2
2012	96,5	89,3	89,6	98,2	94,8	61,6
2013	96,5	90,8	89,5	96,6	94,8	81,6
2014	98,2	90,9	89,7	98,2	94,9	78,4

Źródło: obliczenia własne na podstawie: PSR 2002 i 2010; Mały Rocznik Statystyczny Polski za odpowiednie lata.

⁵⁸ Jeszcze w 1989 roku sektor prywatny użytkował około 76% powierzchni gruntów rolnych, a w 1996 roku było to już 93%.

Z danych PSR 2002 wynika, że w tym czasie gospodarstwa rolne sektora prywatnego posiadały 94,5% użytków rolnych, natomiast podmioty sektora publicznego – 5,5%. W sektorze prywatnym dominowały gospodarstwa indywidualne i dysponowały 87,9% całkowitej powierzchni gruntów rolniczych. Kolejne dane GUS potwierdzają umacnianie dominacji rolnictwa indywidualnego. W 2014 roku w dyspozycji gospodarstw indywidualnych znajdowało się 90,9% ogółu UR wykorzystywanych rolniczo (tab. 5.6). Dominujący udział rolnictwa rodzinnego w użytkowaniu gruntów rolnych miał charakter powszechny. Jednak ich udział w dysponowaniu użytkami rolnymi był różny na poszczególnych terenach kraju (Mapa 5.3).

Mapa 5.3. Udział gruntów rolnych gospodarstw indywidualnych w ogólnej powierzchni użytków rolnych według makroregionów*

* Oznaczenia makroregionów i województwa, jakie obejmują (Tabela 5.1).

Źródło: opracowano na podstawie: *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2014*, GUS, Warszawa 2014, tab. 33, s. 118-119.

Przyczyny występowania tych różnic i ich wielkości należy przede wszystkim upatrywać w rozkładzie zasobów własności Skarbu Państwa, o którym zadecydowały głównie względy historyczne (sytuacja społeczno-własnościowa po zakończeniu II wojny światowej oraz prowadzona w okresie gospodarki centralnie planowanej polityka rolna). Tym samym grunty rolne stanowiące własność Skarbu Państwa koncentro-

wały się głównie na północnych i zachodnich terenach Polski. W konsekwencji na tych terenach w dyspozycji rolników indywidualnych było mniej użytków rolnych niż przeciętnie w skali kraju.

Jednak najmniejsze zaawansowanie procesu przepływu ziemi do rolnictwa indywidualnego było w makroregionie południowo-zachodnim, gdzie tylko 80,5% wszystkich użytków rolnych uprawiali rolnicy indywidualni. Najbardziej przewaga rolnictwa rodzinnego zaznaczała się w makroregionie środkowowschodnim, gdzie 98,0% użytków rolnych było w dyspozycji rolników indywidualnych.

5.5.2. Zmiany w strukturze obszarowej i procesy koncentracji ziemi rolniczej

Współcześnie areal gospodarstwa w coraz mniejszym zakresie wyznacza jego potencjał produkcyjny oraz uzyskiwane efekty gospodarcze z prowadzonej działalności rolniczej, gdyż ziemia w coraz większym stopniu z czynnika wytwórczego staje się środowiskiem i przestrzenią produkcji rolniczej [Sikorska 2013]. Jednak w polskim rolnictwie, nadal areal gospodarstwa jest znacznie powiązany z pozostałymi jego ekonomicznymi cechami [Zegar 2009], a przede wszystkim z poziomem wyposażenia w techniczne środki produkcji [Karwat-Woźniak 2011], osiąganymi wynikami produkcyjnymi, a także cechami społeczno-demograficznymi rolników [Dudek 2010], głównymi celami prowadzonej działalności rolniczej, a nawet poziomem zrównoważenia środowiskowego [Zegar 2009]. Obszar ziemi rolniczej tworzy jeden z najważniejszych zasobów gospodarstwa rolnego i najbardziej stały nakład w procesie wytwarzania surowców rolniczych [Kowalski 1998]. Ponadto inne rodzaje nakładów produkcyjnych są z reguły dostosowywane do arealu i jakości posiadanych gruntów rolnych oraz ich położenia [Rudnicki 2005], a efekty gospodarowania zazwyczaj odnoszone są do tego czynnika [Harasim 2006]. Tym samym areal ziemi w gospodarstwie w istotnym zakresie wyznacza sposób gospodarowania oraz asortyment, a przede wszystkim skalę produkcji, co w konsekwencji przekłada się na efektywność prowadzonej działalności rolniczej i konkurencyjność sektora rolnego.

Wraz z rozwojem gospodarczym postępuje proces substytuowania poszczególnych czynników produkcji rolniczej, przy czym szczególnego znaczenia nabiera zastępowanie ziemi przez inne czynniki produkcji, przede wszystkim kapitałem [Johnson 2002]. Jednak w warunkach polskiego rolnictwa, zwłaszcza z perspektywy poszczególnych producentów rolnych, powierzchnia UR nadal w znacznym stopniu określa zarówno skalę, jak i dochody uzyskiwane z działalności rolniczej. Oznacza to, że w sytuacji dużego rozdrobnienia obszarowego gospodarstw, wzrost ich arealu może znacząco wpłynąć na poprawę ich pozycji ekonomicznej i konkurencyjnej. Z badań wynika, że zwiększenie powierzchni uprawianej ziemi o 1 ha zwiększa o 3-4% szansę gospodarstwa przejścia do wyższej grupy produkcji [Karwat-Woźniak, Gospodarowicz 2009]. Jednocześnie osiągnięcie rozsądnego zakresu koncentracji ziemi rolniczej jest pożądane również z punktu widzenia ochrony zasobów naturalnych i zrównowżonego rozwoju rolnictwa [Zegar 2006, Pawlak 2008]. Tym samym rozwój polskiego sektora rolnego wiąże się w znacznym stopniu z tymi procesami.

W latach 2002-2010 liczba gospodarstw rolnych, za które zgodnie z Ustawą o kształtowaniu ustroju rolnego uważa się podmioty o obszarze od 1 ha UR, uległa zmniejszeniu z 1 956 tys. do 1 563 tys. (Tabela 5.7). Przyjmując, że zgodnie z nową definicją za gospodarstwo rolne uznaje się podmiot prowadzący działalność rolniczą w 2010 roku stan liczbowy gospodarstw rolnych wynosił 1 484 tys., w 2013 roku było ich 1 395 tys.

Tabela 5.7. Zmiany w strukturze obszarowej gospodarstw rolnych w latach 2002-2010

Wyszczególnienie	Ogółem	Grupy obszarowe gospodarstw w ha UR						
		1-5	5-10	10-15	15-30	30-50	50 i więcej	
Liczba gospodarstw (w tys.)	2002	1 956	1 147	427	183	149	30	20
	2010	1 563	863	352	152	133	36	27
Struktura gospodarstw	2002	100,0	58,7	21,9	9,4	4,3	4,9	1,1
	2010	100,0	55,2	22,6	9,8	4,6	2,4	1,8
Zmiany liczby gospodarstw w latach 2002-2010 (w %)		-20,1	-24,7	-17,5	-16,9	-10,7	+20,0	+35,0

Źródło: opracowano na podstawie: Raport z wyników powszechnego spisu rolnego 2002, GUS, Warszawa 2003, tab. 9, s. 14.

Tabela 5.8. Zmiany w strukturze obszarowej gospodarstw rolnych w latach 2007-2013

Wyszczególnienie	Ogółem	Grupy obszarowe gospodarstw w ha UR						
		1-5	5-10	10-15	15-30	30-50	50 i więcej	
Liczba* gospodarstw (w tys.)	2007	1 745	980	396	166	143	36	24
	2013	1 395	733	315	141	133	41	32
Struktura gospodarstw*	2007	100,0	56,1	22,7	9,5	8,2	2,1	1,4
	2013	100,0	52,5	22,6	10,2	9,5	2,9	2,3
Zmiany liczby gospodarstw w latach 2007-2013 (w %)		- 20,1	- 25,2	- 20,5	- 15,1	- 7,0	+13,9	+33,3

*według nowej definicji

Źródło: opracowano na podstawie Charakterystyka Gospodarstw Rolnych w 2007 roku, GUS, Warszawa 2008, tab. 20, s. 344-345, Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2014, GUS 2014, tab. 32, s. 116-117.

Uwzględniając fakt, że zmiany w strukturze obszarowej postępują bardzo powoli i zazwyczaj mają charakter ewolucyjny, odnotowaną w latach 2007-2013 różnicę w liczbie gospodarstw uznać należy za znaczącą. Ubytek przeciętnie w roku blisko 3,4% istniejących gospodarstw rolnych wskazuje na postęp w racjonalizacji struktur rolniczych, profesjonalizacji aktywności ekonomicznej ludności wiejskiej, a przede wszystkim stwarza możliwości bardziej efektywnego wykorzystania ziemi rolniczej i lepszego wykorzystania ekonomiki skali do poprawy konkurencyjności polskich gospodarstw. Nie zmienia to fak-

tu, że nadal w polskim rolnictwie funkcjonuje relatywnie dużo podmiotów⁵⁹.

Z analizy dostępnych danych statystyki powszechnej wynika, że również w latach 2007-2013 zmiany w stanie liczebnym tej zbiorowości były bardzo zróżnicowane w zależności od powierzchni gospodarstwa (Tabela 5.8). Ubywało gospodarstw o areale do 30 ha UR. Najsilniejszy ubytek (o 25,2%) zaznaczył się w grupie podmiotów o powierzchni od 1 do 5 ha UR, które z reguły nie mogły zapewnić pracy i utrzymania dla przeciętnej rodziny rolniczej.

Należy również dodać, że ze szczegółowej analizy zmian w liczbie gospodarstw według grup obszarowych wynika, że po 2010 roku tempo ubytku gospodarstw najmniejszych uległo nieznacznemu zmniejszeniu. W konsekwencji w tym czasie najszybciej ubywało podmiotów o areale od 5 do 10 ha UR. W latach 2010-2013 liczba gospodarstw tej wielkości zmniejszyła się o 9,0%, a podmiotów najmniejszych – o 7,5%. Zjawisko to należy wiązać ze wzrostem wymagań wobec producentów rolnych i zmianami na pozarolniczym rynku pracy. W sytuacji nasilającej się konkurencji, użytkownicy tej wielkości podmiotów coraz bardziej byli marginalizowani przez rynek, co z reguły wiązało się ze znacznym zmniejszeniem dochodów. W tej sytuacji użytkownicy tych gospodarstw coraz częściej podejmowali pracę zarobkową poza rolnictwem. Umieszczenie aktywności zawodowej poza rolnictwem nie wiązało się z całkowitą likwidacją gospodarstwa, a z reguły z dostosowaniem areалу upraw do potrzeb samozaopatrzeniowych, a nadwyżkę gruntów rolniczych najczęściej wydierżawiano. Konsekwencją tych działań było przejście tych podmiotów do niższej grupy obszarowej i spadek dynamiki zmniejszania się liczby gospodarstw najmniejszych obszarowo.

Odmienne procesy uwidoczniły się w zbiorowości podmiotów relatywnie dużych obszarowo, tj. o areale co najmniej 30 ha UR, w których, jak wynika z badań, istnieją szanse na realizowanie parytetowego poziomu konsumpcji i odpowiednich funduszy na dalszą modernizację, która umożliwi ich dalszy rozwój [Pocza, Pawlak, Kiryluk-Dryjska, Siemiński 2007]. Ogółem w tej grupie liczba podmiotów zwiększyła się o ponad 1/5. W gospodarstwach największych obszarowo, czyli o obszarze 50-hektarowych i większych ten wzrost był silniejszy i wynosił ponad 1/3.

Mimo odmienności w kierunku i skali zmian w liczbie gospodarstw w poszczególnych grupach obszarowych, przeobrażenia te nie przyczyniły się do zasadniczych zmian w strukturze podmiotów według areалу posiadanych gruntów rolniczych. Mimo że uległa poprawie struktura obszarowa gospodarstw rolnych (Tabela 5.7 i Tabela 5.8), to nadal najwięcej jest gospodarstw od 1 do 5 ha UR, w 2013 roku stanowiły one 52,5% ogółu gospodarstw. Jednocześnie pomimo dynamicznego wzrostu liczby podmiotów większych obszarowo, wciąż stanowią one grupę niewielką. W 2013 roku odsetek gospodarstw o obszarze co najmniej 30 ha UR wynosił 5,1%.

W ocenie zmian strukturalnych i ich wpływu na potencjał ekonomiczny i zdolności konkurencyjne, większe znaczenie niż sama struktura obszarowa gospodarstw

⁵⁹ Polskie gospodarstwa prowadzące działalność rolniczą stanowiły 12,5% wszystkich gospodarstw w UE, podczas gdy UR w Polsce tworzyły około 9,0% obszaru gruntów rolniczych UE-27 [*Gospodarstwa rolne*2013].

rolnych, ma struktura użytkowania ziemi przez podmioty z poszczególnych grup obszarowych [Pocza 2013], gdyż to ona przesądza o przeciętnych w danym kraju ekonomicznych warunkach produkcji rolniczej [Gospodarstwa rolne ... 2013].

Z analizy struktury rolniczego użytkowania gruntów rolnych przez podmioty o różnym areale wynika, że spadkowi (o 6,3% w latach 2007-2013) powierzchni UR będących w dyspozycji ogółu polskich gospodarstw rolnych towarzyszyło duże zróżnicowanie tego procesu według grup wielkości obszarowych (Tabela 5.9). Pomiędzy rokiem 2007 a 2013, podobnie jak i wcześniej, ubytek powierzchni ziemi użytkowanej rolniczo zaznaczył się w gospodarstwach do 30 ha UR, która w tym czasie zmniejszyła się z ponad 10,2 do 8,5 mln ha UR, tj. o 16,6%. Spadek ten szczególnie zaznaczył się w zbiorze gospodarstw od 1 do 5 ha UR. Powierzchnia ziemi w tej wielkości podmiotach zmniejszyła się o 24,4%. Zwiększył się natomiast areal ziemi w dyspozycji rolników posiadających gospodarstwa stosunkowo duże obszarowo, czyli o powierzchni 30 i więcej ha UR. Areal gruntów, które znajdowały się w tej wielkości gospodarstwach wzrósł z niespełna 5,4 do ponad 6,0 mln ha UR, zatem o około 11,1%. Jednocześnie obszar ziemi uprawianej w gospodarstwach do 5 ha UR, na ogół nie może zapewnić pracy i utrzymania dla przeciętnej rodziny, przez co jednostki te uznawane są za nierozwojowe, pomimo spadku stanowił on w 2013 r. 12,9% (w 2007 roku – 16,0%) łącznej powierzchni UR w gospodarstwach rolnych powyżej 1 ha UR. Równocześnie w gospodarstwach 30-hektarowych i większych, teoretycznie mających szanse na sprostanie nasilającej się konkurencji, nastąpiło zwiększenie udziału UR z 33,4% w 2007 roku do 41,5% w 2013 roku.

Tabela 5.9. Struktura użytkowania ziemi rolniczej wg grup obszarowych

Wyszczególnienie		Ogółem	Grupy obszarowe gospodarstw rolnych w ha					
			1-5	5-10	10-15	15-30	30-50	50 i więcej
Powierzchnia UR*(w tys. ha)	2007	15 567	2 487	2 811	2 011	2 902	1 395	3 961
	2013	14 580	1 881	2 228	1 709	2 716	1 544	4 502
Struktura użytkowania gruntów	2007	100,0	16,0	18,1	12,9	18,6	9,0	25,4
	2013	100,0	12,9	15,3	11,7	18,6	10,6	30,9
Zmiany powierzchni UR w latach 2007-2010 (w %)		-6,3	-24,4	-20,7	-15,0	-6,4	+10,7	+13,7

*według nowej definicji gospodarstwa rolnego

Źródło: opracowano na podstawie *Charakterystyka Gospodarstw Rolnych w 2007 roku*, GUS, Warszawa 2008, tab. 20, s. 344-345, *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2014*, GUS, Warszawa 2014, tab. 11, s. 92-93.

Rezultat przeobrażeń w strukturze obszarowej gospodarstw rolnych i procesów koncentracji ziemi najdobitniej ilustruje fakt, że w okresie funkcjonowania rolnictwa w Polsce w ramach UE średni obszar ogółu gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą w Polsce powiększył się z 8,9 do 10,5 ha UR, czyli o prawie 18,0%. W porównaniu do lat wcześniejszych to zwiększenie należy uznać za znaczące. Jednak nadal odbiega ono od dynamiki przeobrażeń w tej płaszczyźnie w krajach UE-15,

głównie od wymogów sprawności wytwórczej i ekonomicznej gospodarstw [Zegar 2009]. Oznacza to, że mimo relatywnie dużego wzrostu średniego areалу polskiego gospodarstwa rolnego, zwłaszcza indywidualnego (pomiędzy 2007 a 2013 r. wzrost z 8,0 do 9,5 ha UR, tj. o 18,6%, nadal nie tworzy on teoretycznych warunków konkurencyjności. Ciągłe statystyczne gospodarstwo rolne w Polsce jest znacząco mniejsze niż w innych krajach Wspólnoty, zwłaszcza w porównaniu do państw, z którymi gospodarstwa rolne z Polski, ze względu na asortyment produkcji, z reguły konkurują.

5.5.3. Zróżnicowanie regionalne w strukturze obszarowej gospodarstw rolnych i zaawansowaniu procesów koncentracji użytków rolnych

Tendencje zmian we względnej liczebności gospodarstw rolnych w poszczególnych grupach według powierzchni UR w każdym wyodrębnionym do badań makroregionie były podobne jak w skali kraju (Tabela 5.10).

Tabela 5.10. Dynamika zmian liczby gospodarstw rolnych według grup obszarowych i makroregionów* w latach 2007-2013

Makroregiony*	Dynamika zmian liczby gospodarstw rolnych (w 2007 = 100,00)						
	Ogółem	w tym według grup obszarowych					
		1-5	5-10	10-15	15-30	30-50	50 i więcej
Polska	79,9	74,8	79,5	85,3	93,0	113,8	133,3
Środkowozachodni	88,3	82,8	88,1	83,7	96,0	104,4	126,9
Środkowowschodni	80,7	76,8	77,6	86,6	90,5	120,1	154,3
Południowo-wschodni	74,9	66,4	79,4	91,0	119,2	141,2	153,1
Południowo-zachodni	75,4	72,6	72,7	81,2	96,7	104,4	123,6
Północny	86,7	81,5	89,8	79,8	84,6	100,1	124,8

*Oznaczenia makroregionów i województwa, jakie obejmują (Tabela 5.1).

Źródło: opracowano na podstawie: *Charakterystyka Gospodarstw Rolnych w 2007 roku*, GUS, Warszawa 2008, tab. 20, s. 344-345, *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2014*, GUS, Warszawa 2014, tab. 32, s. 116-117.

Wszędzie zmniejszała się liczba gospodarstw o relatywnie małym obszarze, wzrastała natomiast liczebność podmiotów o względnie dużej powierzchni. Odnotowane różnice terytorialne w zachodzących procesach i wyrażały się generalnie w zróżnicowanym tempie zachodzących przeobrażeń.

Dynamikę zmian należy uznać za znaczącą, zwłaszcza na południowych i wschodnich terenach Polski cechujących się relatywnie największym rozdrobnieniem obszarowym. Tendencje do racjonalizacji struktury obszarowej relatywnie najsilniej zaznaczyły się w makroregionie południowo-wschodnim i wyrażały się przede wszystkim w dynamice likwidacji gospodarstw rolnych małych obszarowo i tworzeniu gospodarstw relatywnie dużych obszarowo. Pomimo że dynamikę tych procesów można uznać za znaczącą, to udział podmiotów dużych obszarowo w strukturze ogółu gospodarstw rolnych na tym terenie był nadal znikomy i kształtował się w 2013 roku na poziomie nieco ponad 1%.

Mimo wyraźnego przyspieszenia procesów koncentracji na terenach o najbardziej rozdrobnionej strukturze obszarowej, nadal analizując uwarunkowania rozwoju

rolnictwa w poszczególnych częściach kraju, z racji cech struktury obszarowej można wyodrębnić trzy obszary. Pierwszy stanowi makroregion południowo-wschodni, który niezmiennie charakteryzuje się największym rozdrobnieniem obszarowym. W tym makroregionie, aż ponad 76% z ogółu usytuowanych tam gospodarstw nie przekroczyło 5 ha UR. W następnej kolejności należałoby umieścić makroregiony środkowo-wschodni i południowo-zachodni, gdzie odsetek gospodarstw najmniejszych kształtował się na poziomie 45-49%. Ostatnią grupę stanowią makroregiony: północny i środkowo-zachodni, które cechują się tylko 33-35% udziałem gospodarstw do 5 ha UR.

W ślad za zmianami w liczbie gospodarstw rolnych o różnym areale, nastąpiły zmiany w powierzchni ziemi rolniczej będącej w dyspozycji poszczególnych grup podmiotów według ich obszarów (Tabela 5.11).

Tabela 5.11. Makroregionalne zmiany w strukturze obszarowej gospodarstw rolnych

Makroregiony*	Liczba gospodarstw rolnych	W tym % według grup obszarowych					
		1-5	5-10	10-15	15-30	30-50	50 i więcej
		ha UR					
		Suma wiersza = 100					
Polska							
2007	1 745 260	56,1	22,7	9,5	8,2	2,1	1,4
2013	1 394 631	52,5	22,6	10,2	9,5	2,9	2,3
Środkowo-zachodni							
2007	207 179	37,6	24,2	15,9	15,3	4,4	2,6
2013	182 982	35,3	24,1	15,1	16,6	5,2	3,7
Środkowo-wschodni							
2007	725 321	47,9	28,8	11,6	9,3	1,8	0,6
2013	585 301	45,5	27,6	12,5	9,5	3,7	1,2
Południowo-wschodni							
2007	546 354	79,2	15,4	3,1	1,6	0,4	0,3
2013	411 956	76,3	16,2	3,7	2,5	0,7	0,6
Południowo-zachodni							
2007	140 583	54,9	21,0	8,8	8,5	3,2	3,6
2013	105 290	48,5	20,4	9,6	10,9	4,5	6,1
Północny							
2017	125 814	35,3	18,5	15,4	18,1	6,9	5,8
2013	109 102	33,2	19,1	14,1	17,8	7,4	8,4

* Oznaczenia makroregionów i województwa, jakie obejmują (Tabela 5.1).

Źródło: opracowano na podstawie *Charakterystyka Gospodarstw Rolnych w 2007 roku*, GUS, Warszawa 2008, tab. 20, s. 344-345, *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2014*, GUS, Warszawa 2014, tab. 32, s. 116-117.

W każdym z wyróżnionych do badań makroregionów tendencje w procesach koncentracji użytków rolnych były podobne. Zatem zmniejszała się powierzchnia ziemi rolniczej w dyspozycji gospodarstw o relatywnie małym obszarze, wzrastała natomiast w użytkowaniu podmiotów o względnie dużej powierzchni. Odnotowano również pewne różnice w zachodzących procesach i wyrażały się generalnie w zróżnicowanym tempie zachodzących przeobrażeń.

Proces koncentracji użytków rolnych zaznaczył się stosunkowo silniej na terenach o relatywnie najbardziej rozdrobnionej strukturze obszarowej gospodarstw rolnych, czyli na wschodnich i południowych obszarach Polski. Szczególnie intensywnie te tendencje zaznaczyły się w makroregionie południowo-wschodnim, gdzie powierzchnia użytków rolnych w dyspozycji podmiotów 30-hektarowych i większych wynosiła w 2013 roku ponad 404 tys. ha i była 30,3% większa w porównaniu z 2007 rokiem, kiedy to stanowiła około 310 tys. ha. Wzrósł (o 20,2%) również obszar w użytkowaniu gospodarstw 15-30 ha UR. Jednocześnie areal ziemi rolniczej w użytkowaniu gospodarstw do 15 ha UR zmniejszył się z 1 822 do 1 401 tys. ha, czyli o 23,1%. Zmiany te zaznaczyły się zwłaszcza w gospodarstwach od 1 do 5 ha UR. W omawianym okresie areal gruntów rolniczych w dyspozycji tej wielkości podmiotów zmniejszył się o 27,3% (Tabela 5.12). Nadal jednak użytki rolne w tej zbiorowości stanowiły 38,2% ogółu gruntów rolnych wykorzystywanych rolniczo przez funkcjonujące w makroregionie południowo-wschodnim gospodarstwa rolne. W 2013 roku, podobnie jak i wcześniej, był to udział najwyższy w skali wszystkich wyodrębnionych do badań makroregionów (Tabela 5.13).

Tabela 5.12. Dynamika zmiany w powierzchni gruntów rolnych w użytkowaniu gospodarstw według grup obszarowych i makroregionów w latach 2007-2013

Makroregiony*	Dynamika zmian w obszarze gruntów rolnych (2007 = 100,00)						
	Ogółem	w tym według grup obszarowych					
		1-5	5-10	10-15	15-30	30-50	50 i więcej
Polska	93,7	75,6	79,3	85,0	93,6	110,7	113,7
Środkowozachodni	99,0	84,1	87,8	83,6	96,0	105,1	114,3
Środkowowschodni	91,2	77,8	76,9	86,2	91,4	122,1	135,1
Południowo-wschodni	87,0	67,7	79,8	90,8	120,2	144,9	125,9
Południowo-zachodni	94,0	72,7	72,8	81,7	97,6	105,4	102,8
Północny	98,5	84,2	87,9	79,5	84,7	95,1	110,2

* Oznaczenia makroregionów i województwa, jakie obejmują (Tabela 5.1).

Źródło: opracowano na podstawie *Charakterystyka Gospodarstw Rolnych w 2007 roku*, GUS, Warszawa 2008, tab. 20, s. 344-345, *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2014*, GUS, Warszawa 2014, tab. 12, s. 96-97.

Na podkreślenie zasługuje również stosunkowo wysokie tempo spadku liczby gospodarstw o obszarze od 1 do 5 ha UR, zwłaszcza w grupie obszarowej 5-10 ha UR, a w ślad za tym zmniejszenie powierzchni UR w dyspozycji tej wielkości podmiotów funkcjonujących na terenie makroregionu południowo-zachodniego. W latach 2010-2013 zarówno liczba gospodarstw o obszarze od 1 do 10 ha UR, jak i powierzchnia ziemi w ich użytkowaniu była o ponad 27% niższa (Tabela 5.10 i Tabela 5.12). Należy zaznaczyć, że natężenie tych zmian było identyczne zarówno w grupie obszarowej 1-5 ha UR, jak i 5-10 ha UR. Ponadto przeobrażenia w tej ostatniej grupie podmiotów w makroregionie południowo-zachodnim były relatywnie najbardziej dynamiczne w skali wszystkich wyodrębnionych do badań makroregionów, co było konsekwencją wzrostu konwersji ziemi na potrzeby przemysłu i budownictwa. Na pozostałych terenach kraju, a zwłaszcza w makroregionie środkowo-zachodnim sytuacja w zachodzących procesach koncentracji ziemi cechowała się większą stabilnością.

Jednak nadal w 2013 roku utrzymały się relatywnie duże makroregionalne różnice w relacjach pomiędzy arealem użytków rolnych znajdujących się w dyspozycji małych, średnich i dużych obszarowo gospodarstw rolnych. Oznacza to, że w całym analizowanym okresie relatywnie najbardziej procesy koncentracji ziemi rolnej wykorzystywanej rolniczo były zaawansowane w makroregionie północnym. W 2013 roku 72,1% (62,3% w 2007 roku) użytków rolnych na tym terenie było we władaniu podmiotów o areale co najmniej 30 ha UR i był to najwyższy udział w skali kraju. Należy również zauważyć, że w makroregionie północnym zarówno w 2007, jak i w 2013 roku podmioty od 1 do 5 ha UR dysponowały najmniejszym udziałem użytków rolnych. Areal gruntów rolnych wykorzystywanych rolniczo w tej wielkości gospodarstwach stanowił odpowiednio 4,1 i 3,6%.

Tabela 5.13. Zmiany w strukturze użytkowania gruntów rolnych według grup obszarowych oraz makroregionów

Makroregiony*	Obszar UR (w tys. ha)	Odsetek (%) gruntów rolnych w użytkowaniu gospodarstw według grup obszarowych (ha UR)						Średni obszar gospodarstwa (w ha UR)
		1-5	5-10	10-15	15-30	30-50	50 i więcej	
		Suma wiersza = 100						
Polska								
2007	15 567	16,0	18,1	12,9	18,6	9,0	25,5	8,9
2013	14 580	12,9	15,3	11,7	18,6	10,6	30,9	10,5
Środkowozachodni								
2007	2 825	7,0	13,0	14,3	23,1	12,1	30,5	13,6
2013	2 797	6,0	11,6	11,9	22,4	12,9	35,2	15,3
Środkowowschodni								
2007	5 836	16,1	25,5	17,5	23,3	8,3	9,3	8,0
2013	5 325	14,0	22,1	16,9	23,9	11,4	11,7	9,1
Południowo-wschodni								
2007	2 305	45,8	24,6	8,7	7,5	3,1	10,3	4,2
2013	2 013	38,2	22,4	9,0	10,3	5,2	14,9	4,9
Południowo-zachodni								
2007	1 966	9,5	10,7	7,7	12,4	8,8	50,9	14,0
2013	1 852	6,6	7,7	6,4	12,5	13,0	53,8	17,6
Północny								
2007	2 635	4,1	6,5	9,0	18,1	12,3	50,0	20,9
2013	2 595	3,6	5,8	7,3	11,2	16,2	55,9	23,8

* Oznaczenia makroregionów i województwa, jakie obejmują (Mapa 5.1).

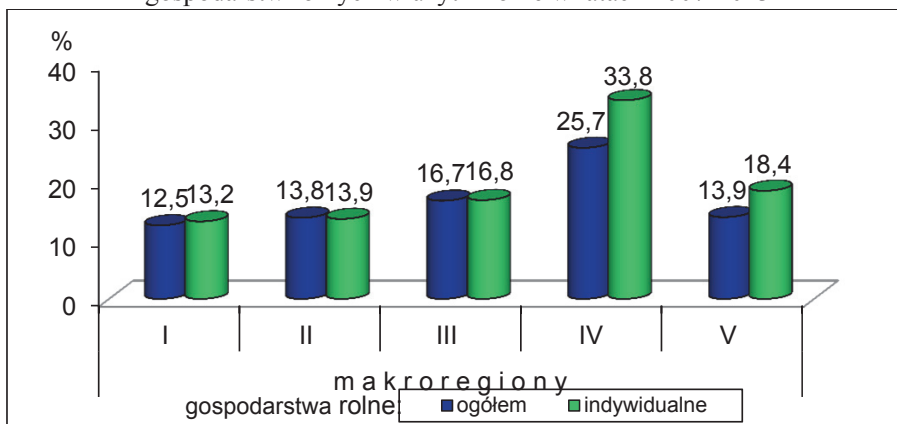
Źródło: opracowano na podstawie *Charakterystyka Gospodarstw Rolnych w 2007 roku*, GUS, Warszawa 2008, tab. 20, s. 344-345, *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2014*, GUS, Warszawa 2014, tabl. 12, s. 96-97.

Nadal pomimo relatywnie dużego przyspieszenia procesów koncentracji gruntów rolnych w makroregionie południowo-wschodnim, udział użytków rolnych znajdujących się w dyspozycji gospodarstw 30-hektarowych i większych był najniższy w skali kraju. W 2013 roku wynosił on 20,1% (w 2007 roku 13,4%).

Konsekwencją przeobrażeń w strukturze obszarowej gospodarstw rolnych i procesów koncentracji użytków rolnych, a zarazem syntetycznym odzwierciedleniem różnic w nasileniu tych tendencji są zmiany w przeciętnym obszarze gospodarstwa rolnego na poszczególnych terenach kraju, a przede wszystkim zmiany w makroregionalnych dysproporcjach tego wskaźnika (Wykres 5.3).

Jak już wcześniej wspomniano, łącznie w skali Polski średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego zwiększyła z 8,9 do 10,5 ha UR, czyli o prawie 18,0%. Przy czym najbardziej, bo aż o 25,7% powiększył się przeciętny obszar podmiotów w makroregionie południowo-zachodnim. Tendencje te znacznie silniej zaznaczyły się w rolnictwie indywidualnym. Odnotowany w latach 2007-2013 w makroregionie południowo-zachodnim wzrost średniego obszaru rodzinnego gospodarstwa rolnego aż o 33,8%, należy uznać za zbliżony do dynamiki przeobrażeń w tej płaszczyźnie z perspektywy wymogów efektywności wytwórczej i ekonomicznej gospodarstw.

Wykres 5.3. Makroregionalne zróżnicowanie w tempie wzrostu wyposażenia gospodarstw rolnych w użytki rolne w latach 2007-2013

* Oznaczenia makroregionów i województwa, jakie obejmują (mapka 5.1).

Źródło: opracowano na podstawie *Charakterystyka Gospodarstw Rolnych w 2007 roku*, GUS, Warszawa 2008, tab. 20, s. 344-345, *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2014*, GUS, Warszawa 2014, tabl. 12, s. 96-97.

Z analizy zmian w poziomie wyposażenia w użytki rolne wynika, że odnotowane pozytywne przeobrażenia w tej płaszczyźnie są w głównej mierze wynikiem procesów koncentracji gruntów rolnych, jakie zaszły w indywidualnych gospodarstwach rolnych. Ta teza znajduje uzasadnienie w szybszym tempie wzrostu średniej powierzchni indywidualnego gospodarstwa rolnego niż ogółu podmiotów funkcjonujących w sferze produkcji surowców rolniczych, które zaznaczyło się na terenie całej Polski (Wykres 5.3). Mimo wszystko w dalszym ciągu makroregionalne dysproporcje w przeciętnym obszarze gospodarstwa rolnego były znaczące. W 2013 roku średnie gospodarstwo w makroregionie północnym dysponowało 23,8 ha UR, podczas gdy w makroregionie południowo-wschodnim było to tylko 4,9 ha UR (Tabela 5.13).

Reasumując należy podkreślić, że chociaż zachodzące procesy koncentracji użytków rolnych nie przyczyniły się do zmian w zróżnicowaniu terytorialnym zaawansowania tego procesu, to jednak, chociaż w bardzo małym stopniu, przyczyniły się do zmniejszenia skali tych dysproporcji.

5.5.4. Szachownica gruntów

Korzystnym przeobrażeniem w strukturze obszarowej gospodarstw rolnych towarzyszyły również negatywne zjawiska, do których należy zaliczyć pogarszanie się organizacji przestrzennej rozłogu gospodarstwa rolnego. Wprawdzie konsekwencją transferu gruntów rolnych do innego użytkownika jest wzrost powierzchni gospodarstw, to jednocześnie może wiązać się ze zwiększeniem przestrzennego rozproszenia ich rozłogu. Ta sytuacja hamuje możliwości rozwojowe rolnictwa. Szachownicę gruntów pogłębiało również dzielenie gospodarstw⁶⁰. A zmniejszająca się powierzchnia gospodarstw i działek rolnych stanowi jedną z głównych przyczyn wzrastającej powierzchni odłogowania. To zjawisko najsilniej występowało i wciąż się utrzymuje na terenach zwyczajowych działów rodzinnych, gdzie istnieje nadal bardzo tradycyjne postrzeganie majątku produkcyjnego gospodarstwa, jakim jest ziemia (południowe tereny Polski)⁶¹. Przy czym zwyczajowym działem rodzinnym coraz częściej towarzyszyły również podziały o charakterze komercyjnym [Głębocki 2014b]. Teza o komercyjnym charakterze podziału gruntów stanowiących zasób produkcyjny gospodarstw rolnych znajduje uzasadnienie w odnotowanym wzroście takich przypadków w makroregionie środkowoschodnim, gdzie położony jest między innymi obszar metropolitalny Warszawy⁶².

Występowanie szachownicy gruntów stanowi zjawisko negatywne gospodarczo, albowiem obniża sprawność organizacji pracy w gospodarstwie, zwiększa nakłady o charakterze przygotowawczym i koszty produkcji (np. koszty dojazdu i eksploatacji maszyn), zmniejsza możliwość kompleksowej mechanizacji prac polowych. Te uwarunkowania zmniejszają produktywność czynników produkcji, zwłaszcza ziemi i pracy, a w efekcie obniżają dochody z działalności rolniczej. Ponadto utrudnia to stosowanie prawidłowego płodozmianu i warunkuje nieracjonalne wykorzystanie ziemi [Noga 2001], a nawet jej całkowite wyłączenie z rolniczego użytkowania (odłogowanie).

⁶⁰ Z danych z badań terenowych IERiGŻ-PIB wynika, że w latach 2005-2011 podział powierzchni gruntów gospodarstwa między nowych użytkowników dotyczył około 10% podmiotów istniejących w 2005 roku.

⁶¹ Według danych ankietowych z 2005 i 2011 roku na terenie makroregionu południowo-wschodniego, działki rodzinne były ponad 2-krotnie częstsze niż średnio w całym badanym zbiorze indywidualnych gospodarstw rolnych. Najrzadziej (ponad 4-krotnie rzadziej niż przeciętnie) takie zjawisko zaznaczało się w makroregionie środkowozachodnim, tj. na terenie o najwyższym poziomie rozwoju rolnictwa i największym skupisku gospodarstw silnych ekonomicznie.

⁶² Zgodnie z danymi z dwóch ostatnich edycji (2005 i 2011) badań terenowych IERiGŻ-PIB, obejmującymi lata 2000-2005 i 2005-2011, w ostatnim wymienionym okresie odnotowano o 48% więcej niż w latach 2000-2005 przypadków dzielenia gruntów rolnych stanowiących indywidualne gospodarstwa rolne.

Efektem wielokierunkowych transakcji rynkowych i nierynkowych jest wzrost liczby gospodarstw rolnych posiadających swe grunty w wielu oddzielnych częściach, czyli o niekorzystnej konfiguracji rozłogu, tj. posiadających grunty rolnicze w wielu kawałkach i rozmieszczone na większej powierzchni (rozłóg wyspowy). O takich tendencjach świadczą zmiany w strukturze gospodarstw według liczby posiadanych działek (Tabela 5.14 i Tabela 5.15).

Tabela 5.14. Liczba i struktura indywidualnych gospodarstw rolnych według liczby działek

Gospodarstwa według liczby działek w					Dynamika zmian (2002= 100)
Liczba działek stanowiących rozłóg	2002		2010		
	Liczba (w tys.)	%	Liczba (w tys.)	%	
ogółem	1 951,7	100,0	1 558,4	100,0	79,8
1	486,7	24,9	201,6	12,9	41,4
2-3	750,9	38,5	503,8	32,4	67,1
4-5	361,4	18,5	334,0	21,4	92,4
6-9	238,2	12,2	297,1	19,1	127,3
10 i więcej	114,5	5,9	221,9	14,2	193,8

Źródło: opracowano na podstawie: *Użytkownie gruntów i ich jakość, Wyniki Powszechnego Spisu Rolnego 2002, GUS, Warszawa 2003, tab. 19, s. 82; Użytkowanie gruntów, Wyniki Powszechnego Spisu Rolnego 2010, GUS, Warszawa 2011, tab. 29, s. 81.*

Tabela 5.15. Badane indywidualne gospodarstwa rolne według liczby działek i makroregionów

Makroregiony*	Udział gospodarstw z				
	1 działką	więcej niż 1 działką	w tym z		
			2-4	5-8	9 i więcej
działkami					
Ogółem	12,0	88,0	49,7	24,3	14,0
Środkowozachodni	13,9	86,1	49,3	24,1	12,7
Środkowowschodni	11,2	88,8	47,1	24,2	17,5
Południowo-wschodni	8,6	91,4	47,5	27,7	16,2
Południowo-zachodni	10,7	89,3	55,9	24,2	9,2
Północny	23,6	76,4	38,2	21,2	17,0

*Oznaczenia makroregionów i województwa, jakie obejmują (Tabela 5.1).

Źródło: opracowano na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Z danych GUS wynika, że w latach 2002-2010 udział podmiotów posiadających grunty rolne tylko na jednej działce zmniejszył się z 24,9 do 12,9%, a posiadających dwie lub trzy działki – z 38,5 do 32,4%. W tym samym czasie zwiększał się udział indywidualnych gospodarstw rolnych o wadliwym rozłogu, zwłaszcza posiadających co najmniej sześć działek. W literaturze przedmiotu takie przypadki uznaje się za tzw. szachownicę uciążliwą, czyli znacząco wpływającą na efektywność gospodarowania. W okresie pomiędzy dwoma ostatnimi PSR, liczebność indywidualnych gospodarstw, które składały się z sześciu i większej działek zwiększyła o 47,2%, a ich

udział prawie się podwoił (wzrost z 18,1 do 33,3%). Jeszcze większy wzrost odnotowano w przypadku podmiotów wymagających pilnie prac scaleniowych, tj. posiadających 10 i więcej działek. W 2010 ta zbiorowość liczyła 221,9 tys. gospodarstw i była o 93,8% liczniejsza niż osiem lat wcześniej. W konsekwencji udział takich podmiotów w ogólnej liczbie indywidualnych gospodarstw rolnych zwiększył się od 5,9% w 2002 roku do 14,2% w roku 2010.

Jeszcze gorszy obraz szachownicy gruntów kształtuje się w odniesieniu do areału użytków rolnych (Tabela 5.16). Z danych z badań terenowych wynika, że w 2011 roku tylko 6,4% gruntów rolniczych należało do gospodarstw posiadających je wyłącznie w jednej działce, a 61,1% areału gruntów wykorzystywanych rolniczo należało do podmiotów zorganizowanych na 5 i więcej działkach. Należy zwrócić uwagę na to, że 33,1% gruntów znajdowało się w indywidualnych gospodarstwach rolnych, które ze względu na liczbę działek (co najmniej 9, średnio 15) pilnie wymagają komasacji.

Tabela 5.16. Powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwach rolnych według liczby działek i makroregionów

Makroregiony*	Udział gospodarstw z				
	1 działką	więcej niż 1 działką	w tym z		
			2-4	5-8	9 i więcej
Ogółem	6,4	93,6	32,4	28,1	33,1
Środkowozachodni	4,2	95,8	33,1	31,6	31,1
Środkowowschodni	4,0	96,0	31,5	29,6	34,9
Południowo-wschodni	2,0	98,0	23,4	28,0	46,6
Południowo-zachodni	5,7	94,3	46,0	26,8	21,5
Północny	22,6	77,4	26,3	19,9	31,2

*Oznaczenia makroregionów i województwa, jakie obejmują (Tabela 5.1).

Źródło: opracowano na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

Tabela 5.17. Organizacja przestrzenna badanych indywidualnych gospodarstw rolnych

Średnia:	Ogółem	w tym w gospodarstwach według liczby działek				
		1	więcej niż 1	w tym		
				2-4	5-8	9 i więcej
- liczba działek	5	1	6	3	6	15
- obszar działki (ha UR)	1,9	5,2	1,8	2,1	1,8	1,5
- odległość od najdalszej działki (km)	2,6	0	2,6	2,0	2,6	6,5

Źródło: opracowano na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011.

O negatywnym oddziaływaniu rozproszenia przestrzennego rozłogu gospodarstwa świadczy również powierzchnia działek i ich oddalenie od zabudowań gospodarczych oraz ich powierzchnia [Harasimowicz 2000]. Według danych z badań terenowych przeprowadzonych w 2011 roku, średnia powierzchnia działki w indywidualnych gospodarstwach rolnych o rozrzuconym rozłogu wynosiła 1,8 ha UR. Wartość tego wskaźnika zmniejszała się wraz ze wzrostem liczby działek stanowiących gospo-

darstwa rolne (Tabela 5.17). To zjawisko znacząco utrudnia nie tylko prawidłowy płodozmian, a przede wszystkim kompleksową mechanizację prac polowych.

Należy również zwrócić uwagę na relatywnie duże odległości, jakie muszą pokonać użytkownicy gospodarstw zorganizowanych na kilku działkach, aby przeprowadzić niezbędne prace. W 2011 roku w całym badanym zbiorze gospodarstw, których użytki rolne nie stanowiły zwartego rozłogu, najdalsza działka była oddalona o 2,6 km. W przypadku bardzo rozproszonego rozłogu, tj. gdy gospodarstwo składało się z dziewięciu i więcej działek średnia odległość do najdalszej działki wynosiła 6,5 km (tab. 5.18). Pokonywanie tak dużych odległości stanowi nie tylko duże utrudnienie logistyczne, ale przede wszystkim znacznie podwyższa koszty produkcji.

Według danych z badań terenowych wynika, że relatywnie duże rozproszenie przestrzennej organizacji gospodarstw obejmuje swym zasięgiem całe terytorium Polski. Jednak natężenie szachownicy gruntów mierzone odsetkiem podmiotów zorganizowanych na co najmniej 5 działkach oraz udziałem obszaru UR tych podmiotów w ogólnej powierzchni gruntów rolnych gospodarstw funkcjonujących na poszczególnych terenach jest zróżnicowane makroregionalnie (Tabela 5.16 i Tabela 5.17).

W układzie makroregionalnym relatywnie największym natężeniem szachownicy gruntów cechowały się indywidualne gospodarstwa rolne funkcjonujące w makroregionie południowo-wschodnim. W 2011 roku 43,7% podmiotów w makroregionie południowo-wschodnim posiadało użytki rolne w pięciu i więcej działkach (średnio 10 działek)⁶³, a należące do nich grunty stanowiły 74,6% ogólnej powierzchni ziemi rolnej tego makroregionu. Stosunkowo najkorzystniejszą sytuację, jeśli chodzi o przestrzenną organizację gospodarstw, odnotowano na północnych i zachodnich terenach kraju, a zwłaszcza w makroregionie południowo-zachodnim. W tym makroregionie 33,4% posiadało użytki rolne w pięciu i więcej działkach (średnio 9 działek, o przeciętnej powierzchni 2,2 ha). Należące do tej zbiorowości gospodarstw grunty stanowiły 48,3% ogólnej powierzchni ziemi rolnej tego makroregionu.

Choć szachownica gruntów stanowi zjawisko o ogólnokrajowym charakterze, to analizując jej natężenie z perspektywy poszczególnych badanych wsi należy uznać, że pilnych prac scaleniowych wymaga co trzecia miejscowość. Oznacza to, że przynajmniej połowa zlokalizowanych tam gospodarstw posiada co najmniej dziewięć działek, a należące do nich użytki rolne stanowiły przynajmniej dwie trzecie ogólnej powierzchni użytków rolnych poszczególnych wsi. Jedyne co piąta miejscowość nie wymagała komasacji, albowiem położone tam gospodarstwa posiadały swe grunty co najwyżej w trzech działkach.

5.5.5. Wielkość ekonomiczna

Uwarunkowania w zakresie struktury obszarowej i zaawansowanie procesów koncentracji znajdują odzwierciedlenie w potencjale ekonomicznym (sile ekonomicznej) poszczególnych gospodarstw, który wyznacza ich możliwości utrzymania się na

⁶³ Z danych z badań terenowych wynika, że średnia powierzchnia takiej działki wynosiła tylko 0,77 ha UR.

rynku. Jest to czynnik determinujący nie tylko aktualną sytuację danego podmiotu, ale również jego przyszłe możliwości. Tym samym potencjał ekonomiczny określa zdolność konkurencyjną (do konkurowania) danego gospodarstwa; czyli umiejętność podmiotów gospodarczych do zdobycia, a następnie zachowania, a także powiększania udziału w rynku, którego jest uczestnikiem.

Potencjał ekonomiczny gospodarstwa rolnego, zwłaszcza o charakterze rodzinnym jest pojęciem bardzo złożonym i trudnym do precyzyjnego ustalenia (pomiaru), gdyż wyznacza go szereg bardzo zróżnicowanych parametrów (np. wielkość i struktura majątku produkcyjnego, położenie rynkowe, jakość siły roboczej, umiejętności zarządcze, predyspozycje osobowościowe, sytuacja rodzinna itp.), z których część jest trudno mierzalna lub w ogóle brak takiej możliwości. Tym samym rozpoznanie potencjału ekonomicznego gospodarstw indywidualnych zazwyczaj opiera się na podstawie oceny ogólnej sytuacji poszczególnych grup gospodarstw rolnych.

Najbardziej wielostronnym miernikiem pozwalającym względnie syntetycznie określić i ocenić potencjał ekonomiczny poszczególnych gospodarstw rolnych jest ich wielkość ekonomiczna⁶⁴. Według wyników reprezentacyjnego badania struktury gospodarstw rolnych liczba gospodarstw rolnych powyżej 1 ha UR prowadzących działalność rolniczą w 2013 roku wynosiła 1 394,6 tys. Od 2010 roku liczba takich gospodarstw zmniejszyła się o 89,7 tys., zatem o 6,0%. Ten spadek był to przede wszystkim rezultat zmniejszania się liczby podmiotów o małym obszarze (1-5 ha UR), dysponujących niewielkim potencjałem ekonomicznym. Ubytek gospodarstw zaznaczył się zwłaszcza w grupie gospodarstw o bardzo małej wielkości ekonomicznej do 4 tys. euro. Jednak nadal podmioty o tej wielkości ekonomicznej dominowały wśród polskich gospodarstw rolnych (Tabela 5.18). Odnotować należy pewne pozytywne procesy w latach 2010-2013, kiedy to stosunkowo dynamicznie rosła grupa podmiotów o relatywnie dużej wielkości ekonomicznej. W tym czasie liczba gospodarstw rolnych w przedziale 25-50 tys. euro zwiększyła się z 93,6 do 107,4 tys. (czyli o 14,7%), a w grupie ponad 50 tys. euro wzrosła z 52,3 do 73,9 tys. (zatem o 41,3%). Nie zmienia to faktu, że razem takie podmioty wciąż stanowią relatywnie nieliczną grupę, a ich łączny udział w całej zbiorowości gospodarstw rolnych wynosił 13,0%.

Pomimo znaczących różnic w wielkości zmian w liczbie gospodarstw w poszczególnych grupach wielkości ekonomicznej, w efekcie nie przyczyniły się one do zasadniczych zmian w strukturze gospodarstw według standardowej produkcji. Jednak w latach 2010-2013 zmniejszyła się polaryzacja gospodarstw według wartości standardowej produkcji, albowiem zmniejszył się udział podmiotów w najniższej klasie wielkości ekonomicznej (do 4 tys. euro SO, czyli uznawanych za nietowarowe) z 51,2 do 47,1%. Jednocześnie z 9,6 do 13% wzrósł odsetek podmiotów ze standardową produkcją w wysokości co najmniej 25 tys. euro, zatem o wielkości ekonomicznej umożliwiającej skuteczną rywalizację i stwarzających szanse na uzyskanie satysfakcjonują-

⁶⁴ Wielkość ekonomiczna jest sumą wartości wytworzonej produkcji (*Standard Output – SO*). Jest ona wyrażona w euro, a przy jej ustalaniu uwzględnia się nie tylko rozmiary prowadzonej działalności rolniczej, ale również relatywnie szerokie spektrum parametrów produkcyjno-kosztowych oraz lokalne uwarunkowania funkcjonowania gospodarstw rolnych.

cych dochodów z działalności rolniczej. Praktycznie nie zmienił się odsetek gospodarstw uznawanych za średnie pod względem potencjału produkcyjnego. Wszystkie przedstawione powyżej tendencje, aczkolwiek były charakterystyczne dla przeobrażeń w liczbie i strukturze gospodarstw według standardowej produkcji na terenie całej Polski, to równocześnie zarówno nasilenie zachodzących zmian, jak i ich rezultaty nie były jednakowe. Nie przyczyniły się do znaczących przekształceń w strukturze gospodarstw rolnych według wielkości ekonomicznej na poszczególnych terenach kraju.

Tabela 5.18. Zmiany w liczbie i strukturze gospodarstw rolnych według ich wielkości ekonomicznej

Wyszczególnienie	Lata	Razem	Grupy wielkości ekonomicznej (SO w tys. euro)						
			Do 4	4-8	8-15	15-25	25-50	50-100	100 ≥
Liczba gospodarstw prowadzących działalność rolniczą (w tys.)	2010	1 484,3	758,7	273,5	194,1	112,1	93,6	35,0	17,3
	2013	1 394,6	657,8	260,7	182,5	112,3	107,4	50,0	23,9
Struktura gospodarstw	2010	100,0	51,2	18,5	13,1	7,6	6,3	2,3	1,0
	2013	100,0	47,1	18,7	13,1	8,1	7,7	3,6	1,7
Zmiany w latach 2010-2013 (w tys.)		- 89,7	- 100,9	- 12,8	- 11,6	+ 0,2	+ 13,8	+ 15,0	+6,6
Wskaźnik zmian (2010 =100)		94,0	86,7	95,3	94,0	100,2	114,7	142,9	138,2

Źródło: opracowano na podstawie *Charakterystyka gospodarstw rolnych, Powszechny Spis Rolny 2010, GUS, Warszawa 2012, tab. 11, s. 370-371; Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2013 roku, GUS, Warszawa 2015, tab. 11, s. 344-345.*

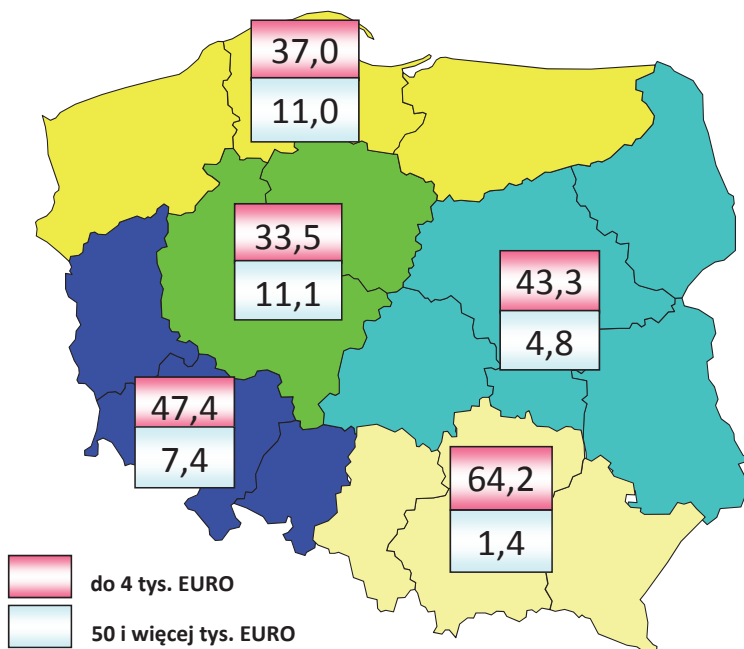
Wszędzie zmniejszył się odsetek gospodarstw rolnych o stosunkowo małej wielkości ekonomicznej (do 4 tys. euro), jak również tych o względnie dużej wielkości ekonomicznej (50 tys. euro i więcej). Pomimo że dynamika tych zjawisk na wschodnich terenach Polski była korzystniejsza niż przeciętnie w skali kraju, tj. w porównaniu z procesami przeobrażeń w tym zakresie wśród ogółu gospodarstw rolnych, szybciej zmniejszała liczba podmiotów stosunkowo niewielkiej wielkości ekonomicznej, zaś szybciej wzrastała zbiorowość gospodarstw cechujących się relatywnie wysoką wartością produkcji standardowej.

Jednak niezmiennie gospodarstwa rolne makroregionu południowo-wschodniego cechowały się relatywnie bardziej rozdrobnioną strukturą według wielkości ekonomicznej. Dominowały gospodarstwa do 4 tys. euro (Mapa 5.4). W 2013 roku te nieżywotne ekonomicznie podmioty stanowiły aż 64,2% populacji gospodarstw rolnych w omawianym makroregionie, przy czym odsetek ten był niższy niż w 2010 roku, kiedy tej wielkości podmioty tworzyły 78,4%. Na tle stosunkowo niskiego udziału silnych ekonomicznie podmiotów wśród ogółu gospodarstw rolnych nieco lepiej przedstawia się struktura użytkowania gruntów rolniczych (Tabela 5.19).

Gospodarstwa rolne wielkości ekonomicznej 50 i więcej tys. euro, których udział w 2013 roku wynosił w 5,3% miały w posiadaniu 11,5% ogółu UR, zaś podmioty o wartości SO 25-50 tys. stanowiły 6,3% i posiadały dalsze 18,1% UR. W kon-

sekwencji, gospodarstwa rolne o wielkości ekonomicznej umożliwiającej skuteczną konkurencję rozporządzały 29,6% ziemi wykorzystywanej rolniczą.

Mapa 5.4. Makroregionalne* różnice wysokości odsetka gospodarstw o standardowej produkcji do 4 tys. euro i 50 i więcej tys. euro

*Oznaczenia makroregionów i województwa, jakie obejmują (Tabela 5.1).

Źródło: opracowano na podstawie Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2013 roku, GUS, Warszawa 2015, tab. 38, s. 446-447.

Tabela 5.19. Zmiany w użytkowaniu gruntów rolniczych według siły ekonomicznej gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą

Wyszczególnienie	Lata	Razem	Grupy wielkości ekonomiczne (SO – w tys. euro)					
			Do 4	4-8	8-15	15-25	25-50	50 i więcej
Powierzchnia UR (w tys. ha)	2010	13 291	2 881	1 945	2 602	2 572	1 861	1 426
	2013	13 456	2 809	2 928	2 265	2 468	2 434	1 553
Struktura użytkowania gruntów rolniczych	2010	100,0	21,6	14,7	19,6	19,4	14,0	10,7
	2013	100,0	20,9	14,3	16,8	18,3	18,1	11,5
Wskaźnik zmian (2010 = 100)		101,2	97,5	99,1	87,1	95,9	130,7	108,9

Źródło: opracowano na podstawie Charakterystyka gospodarstw rolnych, Powszechny Spis Rolny 2010, GUS, Warszawa 2012, tab. 11, s 376-377; Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2013 roku, GUS, Warszawa 2015, tab. 11, s. 344-345.

Trzeba zaznaczyć, że jest to nieco korzystniej niż w 2010 roku, kiedy to wysokość odsetka uprawianych gruntów w gospodarstwach o wyżej wymienionych wielkościach ekonomicznych wynosiła 24,7%. Równocześnie odnotowano niekorzystne zjawisko, jakim jest zmniejszający się z 19,4% w 2010 roku do 18,3% w roku 2013 udział UR w gospodarstwach o wielkości ekonomicznej 15-25 tys. euro, przy praktycznie niezmiennym udziale gruntów w podmiotach nieżywootnych ekonomicznie. W latach 2010-2013 wysokość odsetka użytków rolnych we władaniu podmiotów do 4 tys. euro zmniejszyła się tylko o 0,7 p.p. (z 21,6 do 20,9%).

5.6. Przeobrażenia w strukturze indywidualnych gospodarstw według natężenia kontaktów z rynkiem i ich uwarunkowanie

Cechą charakterystyczną polskich gospodarstw rolnych jest ich duże zróżnicowanie, również z punktu widzenia nasilenia związków z rynkiem. Równocześnie postępuje proces zmian w tej płaszczyźnie, którego tempo oraz charakter wyznaczają głównie czynniki o charakterze egzogenicznym. Jednak trwale istnieją podmioty cechujące się odmienną aktywnością produkcyjną, a w konsekwencji i rynkową. Ta teza znajduje również potwierdzenie w wynikach przeprowadzonych analiz, z których wynika, że w badanych latach, podobnie jak i w całym okresie lat 90., występowały wszystkie wyodrębnione powyżej rodzaje gospodarstw. Wprawdzie z makroekonomicznego punktu widzenia, nie jest istotny fakt występowania wyżej wymienionych grup gospodarstw, ale jak one są liczne, gdyż ich wzajemna proporcja świadczy o kondycji całego sektora i możliwości zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego społeczeństwa.

Z wykonanych badań wynika, że w okresie integracji europejskiej nastąpiło praktyczne wyeliminowanie sytuacji ograniczenia funkcji użytkowanej nieruchomości rolnej wyłącznie do rodzinnego siedliska, podczas gdy od początku transformacji gospodarczej do chwili akcesji do UE, zjawisko odłogowania całego arealu gospodarstwa stopniowo narastało. Świadczy o tym odnotowana w latach 2005-2011 kilkunastokrotna redukcja (z 3,7 do 0,3%) odsetka gospodarstw bez działalności rolniczej (Tabela 5.20), tj. do poziomu sprzed zmianami ustrojowymi. Zjawisko to należy łączyć z objęciem polskiego rolnictwa WPR i możliwością uzyskania dopłat bezpośrednich.

Wyeliminowaniu zjawiska niewykorzystywania gruntów rolnych do celów produkcyjnych⁶⁵ towarzyszył wzrost liczebności grupy podmiotów, która prowadziła produkcję rolniczą wyłącznie na samozaopatrzenie. Gospodarstwa bez kontaktów z rynkiem, które pełnią tylko funkcje rozszerzonego gospodarstwa domowego, są trwałą cechą polskiego rolnictwa i były obecne również w okresie poprzedzającym zmianę

⁶⁵ W dalszej części pracy tego typu podmioty pominięto. Było to podyktowane nie tylko incydentalnym ich występowaniem, ale również niewielką ilością ziemi rolniczej znajdujących się w tej zbiorowości. Nawet w okresie największego nasilenia nieprowadzenia działalności rolniczej, ta sytuacja dotyczyła tylko 1,4% całkowitej powierzchni gruntów rolniczych objętych badaniem IERiGŻ-PIB.

systemu gospodarczego⁶⁶, albowiem ich istnienie jest warunkowane nie tylko czynnikami ekonomicznymi, ale również kulturowymi [Sikorska 2003].

Tabela 5.20. Zmiany w strukturze indywidualnych gospodarstw rolnych według rodzaju kontaktów z rynkiem produktów rolniczych

Gospodarstwa	Struktura (w %)			
	1996	2000	2005	2011
- nieprowadzące działalności rolniczej	1,1	2,8	3,7	0,3
- wyłącznie samozaopatrzeniowe	4,3	7,8	9,4	27,5
- głównie samozaopatrzeniowe	20,7	24,9	31,4	22,4
- towarowe	73,9	64,5	55,5	49,8
w tym wysokotowarowych	8,2	11,1	12,0	15,0

Źródło: opracowano na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011, 2005, 2000, 1996.

Z badań wynika, że akcesja Polski do UE wyraźnie wzmocniła narastanie zjawiska prowadzenia produkcji rolniczej wyłącznie na samozaopatrzenie. W latach 2005-2011 udział gospodarstw bez kontaktów z rynkiem zwiększał się z 9,4 do 27,5%, tj. średnio w roku o 3,0 p.p. – w okresie bezpośrednio poprzedzającym akcesję (2000-2005) średnio o 0,3 p.p. rocznie, a latach 1996-2000 było to 0,4 p.p. W okresie funkcjonowania w strukturach UE, wyraźnie odmienne trendy niż wcześniej odnotowano w przypadku gospodarstw z produkcją głównie na samozaopatrzenie. W latach 2005-2011 odsetek takich podmiotów zmniejszył z 31,4 do 24,4%, tj. średnio w roku o 1,5 p.p., gdy przed akcesją do UE liczebność tej kategorii gospodarstw wzrastała, a tempo tego procesu ulegało wzmocnieniu. W latach 1996-2000 udział takich podmiotów wzrastał średnio w roku o 1,1 p.p., podczas gdy w latach 2000-2005 o 1,3 p.p.

Przy interpretacji zmian w liczebności gospodarstw wyłącznie i głównie samozaopatrzeniowych, należy brać pod uwagę sytuację na pozarolniczym rynku pracy, która uległa poprawie po akcesji do UE. Wzrost możliwości zatrudnienia poza użytkowanym gospodarstwem nasilił procesy dywersyfikacji aktywności zawodowej ludności rolniczej. Podejmowanie pracy zarobkowej wiązało się z reguły ze zmniejszeniem znaczenia dochodowego prowadzonej działalności rolniczej. Ta sytuacja wiązała się z reguły ze stopniowym wygaszaniem kontaktów z rynkiem, a nie całkowitą likwidacją gospodarstwa. Albowiem posiadana ziemia rolnicza stanowiła zabezpieczenie w przypadku utraty pracy, bądź swoistą lokatę kapitału (wzrost cen ziemi i możliwość pobierania dopłat, odrolnienie). Co najwyżej dostosowywano areał upraw do potrzeb samozaopatrzeniowych, a nadwyżkę gruntów rolniczych najczęściej wydzierżawiano. Nasilenie tendencji do rezygnacji z produkcji na sprzedaż potęgowane było również przez wzrost wymagań, jakie powinny spełniać producenci rolni, aby ulokować swoją produkcję na rynku.

Sprostanie nasilającej się konkurencji i utrzymanie się na rynku produktów rolnych oraz uzyskanie satysfakcjonujących dochodów z działalności rolniczej wiązało

⁶⁶ Z danych Instytutu wynika, że w dziesięcioleciu poprzedzającym transformację ustrojową, tj. latach 80. ub. wieku odsetek gospodarstw bez produkcji towarowej wynosił 1,5%.

się z prowadzeniem działań rozwojowych. W większości przypadków było to zbyt trudne zadanie, stąd systematycznie zmniejszała się zbiorowość gospodarstw towarowych (Tabela 5.20). W konsekwencji, w 2011 r. niespełna połowa badanych indywidualnych gospodarstw rolnych to podmioty towarowe. Proces zmniejszania się grupy gospodarstw towarowych miał cechy immanentności, gdyż przebiegał bez względu na zewnętrzne warunki gospodarowania. Jednak wraz ze zwiększającymi się możliwościami korzystania ze środków UE wspomagających modernizację gospodarstw rolnych, wzrostem umiejętności rolników do funkcjonowania w warunkach konkurencji, natężenie tego procesu ulegało zmniejszeniu. O ile w latach 1996-2000 wysokość odsetka podmiotów towarowych zmniejszała się średnio w roku o prawie 2,4 p.p., to w latach 2000-2005 analogiczny wskaźnik wynosił 1,8 p.p., a w okresie 2005-2011 był jeszcze niższy i stanowił niespełna 1,0 p.p.

Liczebnemu zmniejszaniu się zbiorowości gospodarstw towarowych towarzyszyły intensywne procesy koncentracji i kształtowania się gospodarstw wybitnie prorynkowych, o bardzo silnych i stabilnych związkach z rynkiem, o poziomie sprawności ekonomicznej i społecznej porównywalnej do sprawności podmiotów z sektorów nierolniczych, tj. gospodarstw wysokotowarowych. W omawianym okresie zbiorowość takich podmiotów wzrosła blisko dwukrotnie, przy czym ich liczebność była nadal niewielka. W 2011 r. udział gospodarstw wysokotowarowych wśród ogółu badanych podmiotów funkcjonujących w sferze produkcji rolniczej wynosił 15,0% (Tabela 5.20).

Z perspektywy bezpieczeństwa żywnościowego, możliwości i zdolności konkurencyjnych rolnictwa w Polsce ważne jest przede wszystkim, jak duża zbiorowość gospodarstw rynkowych posiada zdolności konkurencyjne, a zatem – jakie jest rozpowszechnienie podmiotów wysokotowarowych wśród gospodarstw towarowych. Z wykonanych analiz wynika, że procesy integracyjne z Unią Europejską i związane z nimi wzrost konkurencji, a jednocześnie zwiększający się strumień środków finansowych na rozwój rolnictwa, przyspieszyły proces kształtowania się segmentu gospodarstw posiadających zdolności konkurencyjne. Według danych ankietowych, w latach 2000-2005, udział podmiotów wysokotowarowych wśród ogółu towarowych wzrastał średnio rocznie o 0,8 p.p., podczas gdy w okresie poakcesyjnym analogiczny wskaźnik wynosił 1,4 p.p. W konsekwencji, w 2011 roku co trzecie gospodarstwo towarowe posiadało zdolności konkurencyjne, natomiast sześć lat wcześniej – co piąte, a w 1996 roku tylko co siódme.

Odnotowana w analizowanym okresie, a zwłaszcza po akcesji, poprawa proporcji pomiędzy podmiotami wysokotowarowymi i towarowymi wskazuje na wzrost zdolności konkurencyjnej rolnictwa w Polsce i możliwości zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego oraz coraz korzystniejsze jego uplasowanie w Europejskim Modelu Rolnictwa. Istotnym komponentem aktywności rynkowej jest podjęcie decyzji przez rolnika o funkcji (roli) gospodarstwa. W konsekwencji – uruchomienie działań w kierunku osiągnięcia założonego celu z prowadzonej działalności rolniczej. Decyzja, jakie przedsięwzięcia będą realizowane jest uwarunkowana przez wielorakie czynniki, wśród których do najważniejszych należy zaliczyć umiejscowienie aktywności zawodowej członków rodziny rolniczej oraz potencjał produkcyjny (ekonomiczny) gospodarstwa.

O wpływie znaczenia gospodarstwa w zaspokajaniu potrzeb rodziny rolniczej i alokacji zatrudnienia na nasilenie kontaktów z rynkiem świadczy m.in. główne źródło dochodów rodziny. Z analizy danych o źródłach utrzymania wynika, że w każdym wyodrębnionym do badań okresie występowała prawidłowość, że im większe było znaczenie prowadzonej działalności rolniczej w umiejscowieniu aktywności zawodowej i jako podstawowego źródła dochodu, tym ściślejsze były kontakty z rynkiem. Świadczą o tym m.in. różnice w odsetku podmiotów z dominującym dochodem z rolnictwa pomiędzy porównywanymi grupami gospodarstw (Tabela 5.21). Wśród podmiotów wysokotowarowych tylko incydentalnie występowały przypadki, gdy dochody z pracy w gospodarstwie były niższe niż z zarobków.

Tabela 5.21. Główne źródła utrzymania rodzin użytkujących wyodrębnione grupy gospodarstw rolnych

Odsetek podmiotów z najwyższym dochodem z	Gospodarstwa								
	samozaopatrzeniowe						wysokotowarowe		
	wyłącznie			głównie					
	2000	2005	2011	2000	2005	2011	2000	2005	2011
- działalności rolniczej	-	0,6	2,8	8,6	8,5	12,0	99,4	98,2	98,1
- zarobków	57,1	58,5	64,8	57,2	55,7	60,5	0,4	0,6	0,6
- dochodów niezarobkowych	42,9	40,9	31,3	34,2	35,5	27,2	0,2	-	-
- nieustalonym		-	1,1	-	0,3		-	1,2	1,3

Źródło: opracowano na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011, 2005, 2000.

Tabela 5.22. Techniczne uzbrojenie wyróżnionych grup gospodarstw rolnych

Gospodarstwa	Udział (w %) podmiotów dobrze wyposażonych w środki mechanizacji*			
	1996	2000	2005	2011
- wyłącznie samozaopatrzeniowe	0,8	0,6	-	-
- głównie samozaopatrzeniowe	2,5	2,1	1,9	1,1
- towarowe	7,6	9,1	27,4	35,1
w tym wysokotowarowe	19,1	22,1	59,1	66,9

* Za gospodarstwa dobrze wyposażone w środki mechanizacji uznano podmioty posiadające środki transportu, maszyny do nawożenia i ochrony roślin, siewu (sadzenia) oraz maszyny do zbioru.

Źródło: opracowano na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011, 2005, 2000, 1996.

Trzeba jednak dodać, że w każdym przypadku podmioty wysokotowarowe były głównym miejscem pracy dla co najmniej 2 osób. Wśród podmiotów produkujących wyłącznie i głównie na potrzeby własne coraz bardziej dominowały zarobki, przy zmniejszającym znaczeniu dochodów niezarobkowych. Jednocześnie objęcie polskiego rolnictwa WPR i uzyskanie dopłat bezpośrednich skutkowało zwiększeniem odsetka podmiotów, dla których prowadzona działalność rolnicza stanowiła największe źródło dochodów. Jednak nadal takie rodziny występowały relatywnie rzadko. W 2011 roku działalność rolnicza stanowiła dominujący dochód dla 2,8% rodzin z gospodarstw bez produkcji towaro-

wej⁶⁷ i 12,0% użytkujących gospodarstwa głównie samozaopatrzeniowe.

Jednocześnie wielorakie działania dostosowawcze znajdują odzwierciedlenie w zmianach potencjału produkcyjnego poszczególnych gospodarstw, który jest wyznaczany przez szereg czynników, a do jego przedstawienia mogą posłużyć bardzo zróżnicowane parametry. Kierując się zależnością poszczególnych parametrów a wartością sprzedaży⁶⁸, do zobrazowania potencjału produkcyjnego wybrano dane o obszarze, obsadzie zwierząt, poziomie mechanizacji, jakości siły roboczej, a przede wszystkim umiejętnościach kierowników gospodarstw, których formalnym odzwierciedleniem jest poziom ich wykształcenia, zwłaszcza rolniczego⁶⁹.

Tabela 5.23. Aktywność inwestycyjna* wyróżnionych grup gospodarstw rolnych

Wyszczególnienie	Gospodarstwa								
	głównie samozaopatrzeniowe			towarowe			wysokotowarowe		
	2000	2005	2011	2000	2005	2011	2000	2005	2011
% gospodarstw z inwestycjami	13,4	19,2	21,2	44,3	56,1	78,0	75,2	80,5	87,2
Wartość (w tys. euro) nakładów inwestycyjnych na 1 podmiot	1,2	2,1	4,1	6,9	12,3	22,4	13,3	30,0	54,9

*Obejmuje przedsięwzięcia i poniesione nakłady inwestycyjne pomiędzy kolejnym badaniem.

Źródło: opracowano na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011, 2005, 2000.

Z analizy cech gospodarstw według rodzaju kontaktów z rynkiem wynika, że w każdym wyodrębnionym do badań okresie poszczególne grupy gospodarstw różniły się pod względem porównywanych wskaźników, a szczególnie korzystnie wyróżniały się podmioty wysokotowarowe (Tabele: 5.22, 5.23, 5.24, 5.25, 5.26). Ponadto postępował proces różnicowania badanych grup podmiotów pod względem wysokości wskaźników wybranych do zobrazowania posiadanego potencjału produkcyjnego, bądź możliwości dalszych zmian.

Z porównania zmian w potencjale produkcyjnym statystycznego gospodarstwa o różnej aktywności na rynku produktów rolniczych wynika, że w analizowanym okresie nasiliły się procesy koncentracji majątku produkcyjnego w gospodarstwach towarowych, a zwłaszcza wysokotowarowych. Na tym tle sytuacja w gospodarstwach z produkcją wyłącznie lub głównie na samozaopatrzenie przedstawiała się nieco inaczej. W tych typach podmiotów przeważały dywesticje, polegające na dostosowaniu rozmiarów posiadającego majątku produkcyjnego do potrzeb produkcji na potrzeby

⁶⁷ Uzupełniały one dochody wyłącznie z dopłat bezpośrednich.

⁶⁸ Do zobrazowania zależności wykorzystano współczynnik korelacji i zaprezentowano tylko te parametry, dla których współczynnik korelacji był istotny statystycznie.

⁶⁹ Wysokość wskaźnika korelacji była różna w poszczególnych badanych okresach. W przypadku obszaru, zawierał się w przedziale od 0,888 do 0,815, obsady zwierząt od 0,798 do 0,723, wieku rolnika od 0,514 do 0,503, wykształcenia osób kierujących gospodarstwem 0,683 do 0,767.

rodziny. W konsekwencji wzrastał dystans w poziomie wyposażenia gospodarstw, których produkcja była ukierunkowana na rynek, a podmiotami produkującymi wyłącznie bądź głównie na samozaopatrzenie.

Sz szczególnie korzystnie na tle pozostałych zbiorowości wyróżniały się gospodarstwa wysokotowarowe. Dotyczyło to wszystkich analizowanych cech i całego okresu objętego badaniem, ale silniej te różnice zaznaczyły po akcesji do UE, zwłaszcza w poziomie technicznego uzbrojenia pracy. Przykładowo, w 2011 roku 67% gospodarstw wysokotowarowych było dobrze wyposażonych⁷⁰ w środki mechanizacji, gdy w grupie produkujących głównie na samozaopatrzenie analogiczny wskaźnik wynosił 1%. W 2005 roku analogiczne udziały stanowiły odpowiednio 59 i 2%, a w 2000 roku 22 i 2%.

Tabela 5.24. Obsada inwentarza w wyróżnionych grupach gospodarstw rolnych

Gospodarstwa	Obsada inwentarza w (LU) w przeliczeniu na 100 ha UR w gospodarstwach z chowem zwierząt			
	1996	2000	2005	2011
- wyłącznie samozaopatrzeniowe	49,6	47,9	47,7	46,0
- głównie samozaopatrzeniowe	61,0	51,1	50,9	43,9
- towarowe	69,3	67,7	82,6	84,8
w tym wysokotowarowe	61,3	62,9	102,5	105,9

Źródło: opracowano na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011, 2005, 2000, 1996.

Względnie dynamiczne usuwanie technicznego zapóźnienia, dla podmiotów rynkowych było koniecznością, by sprostać narastającej konkurencji i utrzymać bądź poprawić swoją pozycję rynkową musiały unowocześniać techniki i technologie wytwarzania produkcji rolniczej. Jednocześnie dopływ środków z funduszy unijnych na inwestycje w gospodarstwach i poprawa koniunktury rolniczej, przełożył się na wzrost dochodów z działalności rolniczej. Ta sytuacja zdynamizowała produkcyjną działalność inwestycyjną, szczególnie w grupie gospodarstw wysokotowarowych (Tabela 5.24).

Zmiany zachodziły również w wyposażeniu w zwierzęta gospodarskie, a charakter tych zmian był warunkowany nasileniem kontaktów z rynkiem. W gospodarstwach wyłącznie lub głównie samozaopatrzeniowych przeważały procesy wycofywania się z produkcji zwierzęcej i zmniejszania skali chowu. W konsekwencji zmniejszała się intensywność obsady, głównie w drugiej z wymienionych kategorii gospodarstw. W 2011 roku obsada zwierząt na 100 ha UR w zbiorze gospodarstw głównie samozaopatrzeniowych wynosiła 43,9 LU i była ona mniejsza w porównaniu do 2005 roku o 13,8%, o 14,1% w stosunku do 2000 roku oraz 28,0% w zestawieniu z 1996 rokiem.

Odmienne zjawisko zaznaczało się w gospodarstwach produkujących głównie na rynek, zwłaszcza w zbiorze podmiotów wysokotowarowych. Wprawdzie chów zwierząt prowadzono w coraz mniejszej liczbie podmiotów wysokotowarowych, ale te

⁷⁰ Aby umożliwić porównywalność oraz uwzględnić kompleksowość mechanizacji prac polowych, gospodarstwa podzielono na kategorie według liczby i rodzaju posiadanych maszyn. Do kategorii uznanej za *dobrze wyposażone* zaliczono podmioty posiadające środki transportu inne niż ciągnik, maszyny do nawożenia, ochrony roślin, siewu (sadzenia) oraz zbioru roślin (łącznie co najmniej 11 maszyn, ale co najmniej po 1 z każdego z wymienionych rodzajów).

tendencje ulegały stopniowemu wygaszaniu⁷¹. W tym przypadku trendowi towarzyszył wzrost skali chowu w podmiotach wysokotowarowych, w których nie zaniechano produkcji zwierzęcej. W konsekwencji w latach 1996-2011 roku obsada zwierząt na 100 ha UR w gospodarstwach wysokotowarowych zwiększyła się z 61,3 do 105,9 LU,⁷² tj. o 44,6 LU (o 72%), a 89% tych pozytywnych zmian dokonało się w okresie przedakcesyjnym, tj. w latach 2000-2005, i było efektem wzrostu koncentracji w chowie bydła mlecznego. Zintensyfikowanie procesów koncentracji w tym okresie wiązać należy z coraz większymi wymaganiami stawianymi przez odbiorców surowców pochodzenia zwierzęcego oraz rozbudową bazy produkcyjnej przez producentów spodziewających się wzrostu konkurencji w chwili przystąpienia do UE. Ze względu na relatywnie długi okres budowania (np. stada krów) i uzyskania efektów produkcyjnych, działania powinny być podejmowane z pewnym wyprzedzeniem.

Z analizy zmian w poziomie wyposażenia w ziemię wyodrębnionych kategorii badanych gospodarstw wynika, że koncentracja gruntów rolniczych⁷³ połączona jest z tendencjami do racjonalizacji struktury obszarowej, jak również dostosowaniem arealu użytkowanych gruntów do funkcji, jaką wyznacza rolnik posiadanej nieruchomości rolnej i do potrzeb prowadzonej działalności rolniczej. Ta prawidłowość znajduje również potwierdzenie w prowadzonych badaniach, z których wynika, że w latach 1996-2011 średni obszar gospodarstwa wysokotowarowego zwiększył się z 20,8 do 34,8 ha UR (Tabela 5.25).

Tabela 5.25. Wyposażenie w grunty rolnicze wyodrębnionych grup indywidualnych gospodarstw rolnych

Gospodarstwa	Średni obszar (ha UR)			
	1996	2000	2005	2011
- wyłącznie samozaopatrzeniowe	3,8	2,7	3,0	2,9
- głównie samozaopatrzeniowe	3,9	3,2	3,6	3,8
- towarowe	9,9	11,4	14,0	15,4
w tym wysokotowarowe	20,8	23,2	29,5	34,8

Źródło: opracowano na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011, 2005, 2000, 1996.

Oznacza to, że w badanym okresie powierzchnia statystycznego gospodarstwa wysokotowarowego zwiększyła o 67,3%, tj. średnio rocznie o 4,5%. Jednak ten pozytywny trend zaznaczył się z różnym nasileniem w poszczególnych badanych latach.

⁷¹ Zarówno w 2005, jak i 2011 roku odsetek gospodarstw wysokotowarowych prowadzących produkcję zwierzęcą był identyczny wynosił 75%, podczas gdy w pięcioleciu 2000-2005 odsetek takich podmiotów zmniejszał się średnio w roku o 0,8 p.p., a w latach 1996-2000 tempo spadku było dwukrotnie większe.

⁷² Należy dodać, że narastająca koncentracja w gospodarstwach wysokotowarowych z produkcją zwierzęcą, ogólnie nie spowodowała przekroczenia warunku środowiskowego rolnictwa zrównoważonego przyjętego dla poziomu obsady zwierząt gospodarskich, którego wartość progowa wynosi 2 LU na 1 ha UR [Wilk 2005].

⁷³ Z danych GUS wynika, że latach 1995-2013 średnia powierzchnia indywidualnego gospodarstwa rolnego wzrosła z 6,7 do 9,5 ha UR, tj. o prawie 42%

Wprawdzie natężenie koncentracji ziemi w gospodarstwach wysokotowarowych jest wypadkową wielu czynników, to były one głównie powiązane ze zmianami w sytuacji ogólnogospodarczej i jej oddziaływaniem na możliwości pozarolniczego rynku pracy i koniunkturę w rolnictwie oraz uwarunkowania na rynku ziemi rolniczej. Relatywnie korzystna sytuacja na rynku ziemi rolniczej w latach 2000-2005 oraz perspektywa uruchomienia dopłat bezpośrednich wpłynęły znacząco na intensyfikację wzrostu areału podmiotów wysokotowarowych. W tym czasie o 5,4% średnio w roku zwiększał się średni obszar gospodarstwa wysokotowarowego, gdy w latach 1996-2000 i 2005-2011 analogiczne wskaźniki wynosiły ok. 3%. Odnotowane po akcesji do UE zmniejszenie tempa koncentracji ziemi w grupie gospodarstw wysokotowarowych wiąże się głównie z niską podażą ziemi.

W gospodarstwach z produkcją wyłącznie lub głównie na samozaopatrzenie procesy wzrostu nie zachodziły lub miały względnie małe natężenie (Tabela 5.25). W konsekwencji wzrósł dystans w wyposażeniu w ziemię pomiędzy omawianymi kategoriami badanych gospodarstw. Przykładowo w 1996 r. średni obszar gospodarstwa wysokotowarowego był około 5-krotnie większy niż produkującego głównie na samozaopatrzenie, cztery lata później 7-krotnie, a w 2011 już ponad 9-krotnie.

Tabela 5.26. Wybrane cechy społeczno-ekonomiczne kierowników wyróżnionych grup indywidualnych gospodarstw rolnych

Odsetek osób	Gospodarstwa					
	samozaopatrzeniowe		towarowe		wysokotowarowe	
	2000	2011	2000	2011	2000	2011
z wykształceniem:						
- średnim i wyższym	17,3	31,8	17,9	35,3	27,3	42,2
- szkolnym rolniczym	10,4	17,3	30,1	29,5	51,1	51,3

Źródło: opracowano na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB, 2011, 2000.

Aktualnie rolnictwo staje się coraz bardziej złożonym segmentem aktywności gospodarczej i osiągnięcie sukcesu z prowadzonej działalności rolniczej wymaga od rolników dużej wiedzy, kreatywności i umiejętności osób pracujących w gospodarstwie. Zatem możliwości wzrostu skali produkcji w coraz większym stopniu wyznacza aktualne przygotowanie zawodowe oraz zdolność do absorpcji nowych umiejętności. Ta teza znajduje również potwierdzenie w cechach kierowników wyodrębnionych do badań kategorii gospodarstw (Tabela 5.26).

5.7. Podsumowanie

W XXI wieku coraz wyraźniej zaznaczyły się procesy wypadania UR z użytkowania rolniczego. Mimo to, Polska nadal dysponuje znacznymi zasobami UR, które obejmują blisko połowę terytorium Polski. W większości (99%) są utrzymane w dobrej kulturze i stanowią one ok. 9% wszystkich takich gruntów w UE. Większym lub zbliżonym do Polski obszarem takich UR dysponują tylko Francja, Hiszpania, Niemcy i Wielka Brytania.

Relatywnie duże zasoby ziemi rolniczej uprawianej głównie przez rolników indywidualnych, zgodnie z zasadami dobrej praktyki rolniczej potencjalnie sprzyjają prowadzeniu efektywnej produkcji rolniczej w Polsce. Jednak ograniczeniem w tym zakresie jest, pomimo spadku, nadal pokaźna liczba podmiotów funkcjonujących w sferze produkcji rolniczej, będąca jedną z najwyższych w UE-28. Ostatecznie odnotowany w latach 2007-2013 ubytek około 20% gospodarstw rolnych powyżej 1 ha UR wskazuje na postęp w modernizacji struktur rolniczych, który stwarza możliwości poprawy konkurencyjności polskiego rolnictwa.

Jednak pomimo pewnej poprawy w tym zakresie, ciągle zbyt dużo jest małoobszarowych (1-5 ha UR) gospodarstw (ok. 53%), które nie mają odpowiedniego zaplecza, by rozwinąć skalę produkcji umożliwiającą umocnienie swojej pozycji rynkowej. Ziemia uprawiana w tych gospodarstwach, pomimo spadku, stanowiła w 2013 roku prawie 13% (w 2007 roku – 16%). Jednocześnie pomimo ponad 20% wzrostu liczby podmiotów mających szanse na realizowanie parytetowego poziomu konsumpcji i odpowiednich funduszy na dalszą modernizację, która umożliwi ich dalszy rozwój, czyli 30-hektarowych i większych, to wciąż stanowią grupę niewielką. W 2013 roku ich udział wynosił niewiele ponad 5%, ale dysponowały blisko 42% gruntów rolnych wykorzystywanych rolniczo.

Przeobrażenia w strukturze obszarowej gospodarstw rolnych i procesy koncentracji ziemi najdobitniej ilustruje fakt, że w okresie funkcjonowania rolnictwa w Polsce w ramach UE średni obszar ogółu gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą w Polsce powiększył się z 8,9 do 10,5 ha UR, czyli o prawie 18,0%. W porównaniu do lat wcześniejszych, to zwiększenie należy uznać za znaczące. Jednak nadal statystyczne gospodarstwo rolne w Polsce jest znacząco mniejsze niż gospodarstwo w krajach Wspólnoty, a zwłaszcza w porównaniu do państw, z którymi nasze gospodarstwa ze względu na asortyment produkcji z reguły konkurują.

Korzystnym przeobrażeniem w strukturze obszarowej gospodarstw rolnych towarzyszyły również negatywne zjawiska, do których należy zaliczyć pogarszanie się organizacji przestrzennej rozłogu gospodarstwa rolnego, zwłaszcza indywidualnego. Według GUS, w latach 2002-2010, udział podmiotów posiadających grunty rolne tylko na jednej działce zmniejszył się z 25 do 13%, a posiadających dwie lub trzy działki – z 39 do 32%. W tym samym czasie liczba podmiotów z uciążliwą szachownicą gruntów (6 i więcej działek) zwiększyła o ponad 47%, a ich udział prawie się podwoił (wzrost z 18 do 33%). Jeszcze większy wzrost odnotowano w przypadku podmiotów wymagających pilnie prac scaleniowych, tj. posiadających 10 i więcej działek. W 2010 roku ta zbiorowość liczyła 221,9 tys. gospodarstw i była o 93,8% liczniejsza niż osiem lat wcześniej. W konsekwencji udział takich podmiotów w ogólnej liczbie indywidualnych gospodarstw rolnych zwiększył się z 5,9% w 2002 roku do 14,2% w roku 2010.

Jeszcze gorszy obraz szachownicy gruntów kształtuje się w odniesieniu do areału użytków rolnych. Z danych z badań terenowych wynika, że w 2011 roku tylko 6,4% gruntów rolniczych należało do gospodarstw posiadających je wyłącznie w jednej działce. Należy zwrócić uwagę, że 33,1% gruntów znajdowało się w indywidualnych gospodarstwach rolnych, które ze względu na liczbę (co najmniej 9, średnio 15) działek pilnie wymagają komasacji.

Pozytywne zmiany w strukturze obszarowej gospodarstw i procesach koncentracji znajdują odzwierciedlenie w strukturze podmiotów według ich wielkości ekonomicznej, mierzonej standardową produkcją (SO), stanowiącej najbardziej wielostronny miernik pozwalający względnie syntetycznie określić i ocenić potencjał ekonomiczny poszczególnych gospodarstw rolnych. W latach 2010-2013 stosunkowo dynamicznie rosła grupa podmiotów o relatywnie dużej wielkości ekonomicznej i obszar użytkowanej przez nie ziemi, kiedy to prawie o 15% zwiększyła się liczba gospodarstw osiągających standardową produkcję od 25 do 50 tys. euro, w grupie ponad 50 tys. euro ten wzrost był o ponad 41%. Obszar UR w ich dyspozycji wzrósł odpowiednio o 31 i 9%.

Rozwojowi zbiorowości gospodarstw o relatywnie dużym potencjale ekonomicznym towarzyszyło kurczenie się grupy podmiotów dysponujących względnie małą siłą ekonomiczną. W latach 2010-2013 liczba gospodarstw o wielkości ekonomicznej do 15 tys. euro zmniejszyła się o ponad 10%, a obszar UR w ich dyspozycji – o ponad 7%. Przy czym ten spadek szczególnie zaznaczył się wśród gospodarstw do 4 tys. euro, tj. uznawanych za nietowarowe. W tym czasie wyniósł on odpowiednio ponad 13 i 7%.

Jednak zmiany w strukturze gospodarstw według wielkości ekonomicznej i użytkowanych przez nie gruntów były stosunkowo niewielkie. W 2013 r. gospodarstwa rolne o wielkości ekonomicznej 25 i więcej tys. euro, stanowiły 13% i władają one blisko 30% UR. Trzeba zaznaczyć, że jest to nieco korzystniej niż w 2010 roku, kiedy to udział takich gospodarstw i posiadanych przez nie gruntów wynosił odpowiednio niespełna 11 i 25%. Równocześnie odnotowano spadek udziału podmiotów o wielkości ekonomicznej do 4 tys. euro (52% w 2010 roku do 47% w roku 2013), przy praktycznie niezmiennym udziale gruntów w podmiotach nieżywołnych ekonomicznie. W latach 2010-2013 wysokość odsetka użytkowników rolnych we władaniu podmiotów do 4 tys. euro zmniejszyła się tylko z 22 do 21%.

Na podstawie uzyskanych wyników można stwierdzić, że lata integracji z UE były dla polskich rolników kolejnym, po zmianach ustrojowych, okresem podejmowania działań mających na celu jak najskuteczniejsze przystosowanie użytkowanych gospodarstw do funkcjonowania w warunkach nasilającej się konkurencji, będącej konsekwencją akcesji do UE i nasilającego się oddziaływania globalizacji. Możliwości i tempo dostosowywania produkcji do efektywnego popytu były uwarunkowane przez szereg nieraz przeciwstawnych czynników. Jednak rodzaj podejmowanych działań determinujących realizowane strategie dostosowawcze wiązał się przede wszystkim z wielkością i cechami majątku produkcyjnego, znaczeniem gospodarstwa jako miejsca aktywności zawodowej i źródło utrzymania oraz postawami i umiejętnościami gospodarujących.

Konsekwencją tych różnic były procesy zmian w liczebności poszczególnych typów gospodarstw według ich aktywności rynkowej, a przede wszystkim w wielkości posiadanego majątku produkcyjnego i efektywności jego wykorzystania. Stwierdzono, że zachodzące procesy posiadały cechy immanentności, ale ich tempo było w głównej mierze uwarunkowane koniunkturą w rolnictwie i sytuacją na pozarolniczym rynku pracy. Z badań wynika, że wstąpienie Polski do UE stanowiło punkt zwrotny w podejmowanych przez rolników decyzjach odnośnie roli, jakie pełni ich gospodarstwo, a tym samym charakteru podejmowanych działań dostosowawczych do zmieniających się wa-

runków funkcjonowania, które warunkowały typ gospodarstwa. W konsekwencji odnotowano zmiany w zachodzących dotychczas procesach. Nastąpiło praktyczne wyeliminowanie istnienia gospodarstw nieprowadzących działalności rolniczej. Jednocześnie w gospodarstwach prowadzących działalność zachodziły dynamiczne procesy polaryzacji na podmioty nieaktywne na rynku rolnym i gospodarstwa, które ze względu na osiągnięte wyniki produkcyjne były zdolne do skutecznej konkurencji, tj. wysokotowarowe. Temu procesowi towarzyszyły relatywnie silniejsze procesy koncentracji majątku produkcyjnego w ostatniej z wymienionych kategorii gospodarstw. W konsekwencji ten segment umacniał swoją pozycję w strukturach agrobiznesu, w ich władaniu znalazło się 52% ziemi rolniczej, 55% technicznych środków produkcji, 68% pogłowia zwierząt inwentarskich i dostarczały one na rynek blisko 75% produkcji rolniczej. Jednak jest to wciąż zbyt mały potencjał, aby definitywnie rozstrzygać o sytuacji na rynku produktów rolniczych i kondycji sektora rolnego. Z perspektywy zdolności konkurencyjnych, bezpieczeństwa żywnościowego i prawidłowego funkcjonowania polskich gospodarstw w EMR, w dyspozycji silnych ekonomicznie podmiotów powinno być około 80% ziemi rolniczej. Zmiana takiej sytuacji wymaga przeprowadzenia dobrze zaprogramowanych przemian agrarnych w obrębie gospodarstw, co, jak wynika z dotychczasowych doświadczeń, jest procesem niezwykle złożonym. Istota i tempo tych przeobrażeń uwarunkowane są wieloma czynnikami, które wykraczają poza sferę rolnictwa.

Przeprowadzona analiza przemian w wybranych strukturach, potwierdza tezę, że niezmiennie, jednym z najistotniejszych problemów polskiego rolnictwa w działaniach na rzecz poprawy konkurencyjności tego sektora oraz zwiększenia dochodowości gospodarstw rolnych pozostaje przyspieszenie procesów koncentracji gruntów. Należy podkreślić, że tempo zachodzących przemian zależy przede wszystkim od ożywienia w rynkowym obrocie gruntami rolnymi, bowiem obrót rodzinny realizowany głównie poprzez przejmowanie ziemi przez następne pokolenie w rodzinie zazwyczaj petryfikuje istniejącą strukturę agrarną. Z tego względu, należy uaktywnić instrumenty intensyfikujące procesy na rynku ziemi rolniczej, które wyznaczane są przez tempo likwidacji części gospodarstw i dywersyfikację aktywności ekonomicznej ludności rolniczej. Dotyczy to zmian w uwarunkowaniach prawnych (zwłaszcza korzystania z systemu ubezpieczeń społecznych, podatkowych), które sprzyjają ograniczaniu wychodźstwa z rolnictwa, szczególnie formalnego. Uporządkowanie formalnych zasad dzierżawy ziemi rolniczej, zwłaszcza prywatnej, które niezmiennie mają bardzo niestabilny charakter, również wpłynęłoby na przyspieszenie przepływu ziemi do jednostek konkurencyjnych. Albowiem przyjmuje się, że docelowo w gospodarstwach rolnych posiadających zdolność do długotrwałego zrównoważonego wzrostu siły ekonomicznej i sprostania nasilającej się konkurencji powinno być dwukrotnie więcej ziemi niż obecnie. Jednak niezmiennie podstawowym warunkiem przyspieszenia przemian agrarnych jest rozszerzenie pozarolniczego rynku pracy i stworzenie warunków do odchodzenia osób z rodzin rolniczych do pracy poza gospodarstwem.

Podsumowanie i wnioski

- Obszary wiejskie stanowią zdecydowaną większość powierzchni kraju, przez co mają wpływ na jego gospodarkę, społeczeństwo, kulturę i środowisko naturalne. Uznanie znaczenia roli rolnictwa i wsi w funkcjonowaniu gospodarczym i społecznym państwa pozwala na prowadzenie odpowiedniej do potrzeb polityki rolnej i polityki wspierającej rozwój wsi. Obszary wiejskie są przestrzenią życiową ludności rolniczej i coraz częściej nierolniczej. Są miejscem pozarolniczej aktywności zawodowej (drobny przemysł, przetwórstwo, usługi, handel, turystyka). Do pełnienia tych nowych funkcji muszą być przygotowane, tzn. dysponować infrastrukturą techniczną, komunikacyjną i socjalną, mieć uregulowane stosunki własnościowe, zapewnioną ochronę zasobów środowiskowych itp. Dlatego powinna być to polityka całościowego kształtowania obszarów wiejskich, ukierunkowana na zrównoważony ich wielofunkcyjny rozwój wokół sektora rolnego oraz sektora usług, skierowanych także do mieszkańców spoza obszarów wiejskich.
- Obszary wiejskie są powszechnie uznawane za obszary marginalizowane ekonomicznie. Z punktu widzenia wykorzystywania programów wsparcia ich rozwoju ze środków publicznych, kluczowe znaczenie ma koordynacja realizowanych projektów, tak aby wszystkie wdrażane działania wpisywały się w jedną, spójną strategię rozwoju danej gminy i dobrze korespondowały z kierunkiem rozwoju sąsiednich jednostek.
- Po włączeniu Polski do WPR UE, rolnictwo, przemysł przetwórczy i tereny wiejskie zostały dofinansowane. Fundusze skierowano na utrzymanie stabilności ekonomicznej gospodarstw, poprawę konkurencyjności produkcji rolniczej, obniżenie jej kosztów i zapewnienie niższych cen żywności na rynku. Wsparcie finansowe przeznaczono m.in. na modernizację gospodarstw, tworzenie miejsc pracy niezwiązanych z rolnictwem, unowocześnienie zakładów przetwórczych, rozwój infrastruktury i usług na terenach wiejskich, poprawę warunków życia, ochronę środowiska naturalnego i tradycyjnego krajobrazu wiejskiego, odnowę zabytków, jak i zachowanie tradycji oraz wspomaganie rozwoju życia kulturalnego. Kluczowym było tu wprowadzenie tzw. II filara płatności, a więc przeznaczenie części środków na rozwój obszarów wiejskich.
- W ramach PROW finansowane były także projekty na rzecz odnowy wsi, integracji społecznej i kulturowej jej mieszkańców, które zmieniały wizerunek wsi. W wielu przypadkach przyczyniły się do pozostania na wsi młodego pokolenia rolników. W większości przejęli oni gospodarstwa od swoich rodziców, aby nie tylko kontynuować ich działalność, ale unowocześnić i rozwijać; jednocześnie zaś podtrzymywać tradycje kulturowe. Sprzyja temu polityka państwa, zmierzająca do poprawy struktury agrarnej kraju oraz przyspieszenia procesu wymiany pokoleniowej wśród osób prowadzących gospodarstwa rolne, a także poprawy

rentowności i konkurencyjności gospodarstw rolnych poprzez ich przejmowanie przez osoby młodsze, dobrze przygotowane do zawodu rolnika.

- Pomimo postępu w zakresie budowy infrastruktury technicznej na wsi, nadal niezbędne jest finansowanie jej rozbudowy, w szczególności ze względu na istotne dysproporcje pomiędzy obszarami wiejskimi i miejskimi. Jednak nie powinien być to chaotyczny rozwój zabudowy, skutkujący nieuzasadnionymi kosztami infrastruktury technicznej. Niestety, często ma to miejsce. Dysproporcje pomiędzy rozwojem sieci drogowej, wodociągowej i kanalizacyjnej – to najważniejsze w skali kraju, negatywne efekty braku właściwej realizacji polityki strukturalnej w Polsce. W polityce rozwoju obszarów wiejskich ważna jest, obok ochrony rolniczej przestrzeni produkcyjnej, spójność z innymi działaniami, aby nie powstał przestrzennie i ekonomicznie nieuzasadniony beżład. Dotyczy to głównie wiejskich terenów zabudowywanych chaotycznie, przez co tracą swoje walory atrakcyjnego miejsca zamieszkania i inwestowania.
- Dużym uproszczeniem jest postrzeganie wsi wyłącznie przez rolniczy pryzmat, gdyż znacząca część jej mieszkańców pracuje poza rolnictwem i ma aspiracje dorównywania poziomem życia ludności miejskiej. Dlatego też niezwykle ważna jest aktywizacja społeczności wiejskiej na rzecz poprawy warunków życia na wsi. Cel ten realizowany jest m.in. przez ruch odnowy wsi, który daje szereg możliwości w tym zakresie oraz jest czynnikiem mobilizującym siły i zasoby poszczególnych wsi, jak i całej ludności zamieszkującej obszary wiejskie.
- Potencjał społeczny, drzemiący zapal społeczny, czy innymi słowy gotowość do pracy na rzecz własnego otoczenia, potwierdziły przeprowadzone badania ankietowe, z których wynika, iż mieszkańcy wsi coraz chętniej włączają się w tego typu inicjatywy. Podkreślić należy, iż wyniki badań pokazały także, że szanse wykazania się działaniami społecznymi mają ludzie ze wszystkich grup wiekowych.
- Wiąże się to z koniecznością podnoszenia poziomu wykształcenia zawodowego, i ogólnego, a także nieustannego doksztalcenia i doskonalenia, w tym również o charakterze pozarolniczym, co ułatwia zaangażowanie w sprawy najbliższego otoczenia. Proces edukacji należy odbierać bowiem przez pryzmat rozwoju całej wsi. Edukacja ma służyć przygotowywaniu mieszkańców wsi do zarabiania na wiedzy, umiejętnościach i emocjach. Czyli przede wszystkim: odnawiać, kreować i udostępniać zasoby i potencjał wiedzy, który reprezentuje cała społeczność znajdująca się we wsi czy też poszczególni jej mieszkańcy.
- Wzrost poziomu edukacji oraz zaangażowania społecznego mieszkańców przyczynia się także do wielofunkcyjnego rozwoju wsi, co wymusza konieczność wkomponowania w przestrzeń wiejską coraz większej liczby funkcji pozarolniczych. Stwarza to szanse i możliwości pozyskiwania przez ludność wiejską alternatywnych źródeł dochodu.

- Współcześnie coraz większego znaczenia nabiera ukierunkowanie społeczności lokalnych na poszukiwanie różnego rodzaju form aktywności pozarolniczej. Tereny te często nadal utożsamiane są z sektorem rolniczym, który nadal stanowi istotne, a często główne, źródło dochodu ludności wiejskiej. Jednak obserwacja współczesnych zjawisk rozwojowych wskazuje na rozwój alternatywnych kierunków ewolucji obszarów wiejskich, niezwiązanej z rolnictwem, które są szansą ich rozwoju ekonomicznego. Stąd postrzeganie obszarów wiejskich jedynie od strony funkcji rolniczej powinno zdecydowanie zmieniać się w kierunku uwzględniania możliwości zróżnicowania gospodarki wiejskiej. W ostatnim czasie tak się właśnie dzieje. Podstawowym filarem koncepcji rozwoju lokalnego obszarów wiejskich musi być polityka równorzędnego rozwoju sektora pozarolniczego i rolniczego na wsi. Urzeczywistnienie tej idei na szczeblu lokalnym nie jest jednak możliwe bez prowadzenia badań dotyczących warunków jej realizacji. Otóż szersze myślenie o wsi ukształtowało nowe wyzwania dla polityki wiejskiej w zakresie idei wielofunkcyjności, jak również rozwoju zrównoważonego. Na tej płaszczyźnie zachodzą istotne zjawiska społeczne i gospodarcze, które szczególnego charakteru nabywają w jednostkach lokalnych.
- Polska zajmuje w strukturach rolnictwa UE istotne miejsce. Dotyczy to zwłaszcza udziału w ogólnej liczbie gospodarstw, osób zatrudnionych, jak również powierzchni ziemi rolnej. W 2013 roku na terenie Polski funkcjonowało 13% ogółu gospodarstw UE, obejmujących swoim użytkowaniem 8% powierzchni gruntów rolnych wszystkich państw członkowskich. Zatrudnionych w gospodarstwach zlokalizowanych na terenie Polski było 16% unijnych zasobów pracy. W obu przypadkach miejscem aktywności zawodowej dla tej ludności były drobne podmioty rodzinne.
- Wielkość zasobów polskiego rolnictwa i jego charakterystyki oddziaływały na kształt podstawowych struktur tego sektora w UE. W tym aspekcie podobne znaczenie miało rolnictwo z państw Europy zachodniej (Niemcy, Francja), południowej (Włochy, Hiszpania) czy wschodniej (Rumunia). Jednakże w przeciwieństwie do większości państw członkowskich w Polsce oraz w kilku innych krajach (np. w Rumunii), charakter struktur rolnych, a zwłaszcza struktury obszarowej, uznawany jest za niekorzystny. Dominowały tam bowiem podmioty o niewielkim areale upraw, w których skupiona była istotna część całości gruntów rolnych. Z racji skromnego wyposażenia w ziemię, drobne gospodarstwa nie stanowiły zwykle głównego źródła utrzymania dla swoich użytkowników. Pełniły one często funkcje socjalne, siedliskowe czy samozaopatrzeniowe.
- W Polsce trudności w rozwoju działalności oraz w utrzymaniu pozycji konkurencyjnej w strukturach agrobiznesu napotykała relatywnie niewielka liczba gospodarstw zorientowanych przede wszystkim na rynek. Jedną z ważniejszych przeszkód w usprawnieniu funkcjonowania, a zwłaszcza poprawie efektywności wytwarzania był właśnie deficyt ziemi rolnej. Trzeba podkreślić, że sytuacja rozdrobnienia agrarnego nie dotyczyła regionów Europy zachodniej

i północnej (Holandia, Francja, Belgia, Wielka Brytania), w tym również krajów zlokalizowanych w sąsiedztwie Polski, o zbliżonej strukturze asortymentowej rolnictwa oraz podobnych warunkach agro-klimatycznych (Niemcy, Dania, Czechy Słowacja, Węgry). W wymienionych państwach *gros* zasobów ziemi, a jednocześnie produkcja wytwarzana była przez podmioty o znaczącym areale upraw, gdzie wypracowywana nadwyżka pozwalała na wynagrodzenie zatrudnionych tam osób na poziomie zbliżonym do wartości przeciętnych w całej gospodarce.

- Zróżnicowany charakter rolniczych struktur produkcyjnych w rolnictwie UE nie oznaczał jednak, że w ramach tych układów nie zachodziły przeobrażenia. Przeciwnie, jak wynika z przeprowadzonych analiz, zarówno liczba gospodarstw rolnych, jak i osób tam zatrudnionych dynamicznie spadała. Jednocześnie powierzchnia ziemi wykorzystywanej rolniczo nie uległa znaczącemu zmniejszeniu. Oznacza to, że w rolnictwie UE, niezależnie od poziomu rozwoju tego sektora w poszczególnych krajach, zaznaczają się procesy koncentracji. Zróżnicowane regionalnie są jednak ich tempo i skala. Zjawiska te dotyczyły także Polski. W ujęciu względnym następowały one w skali zbliżonej do przeciętnie odnotowanej w UE.
- Relatywnie duże zasoby ziemi rolniczej uprawianej głównie przez rolników indywidualnych, zgodnie z zasadami dobrej praktyki rolniczej potencjalnie sprzyjają prowadzeniu efektywnej produkcji rolniczej w Polsce. Jednak ograniczeniem w tym zakresie jest, pomimo spadku, nadal pokaźna liczba podmiotów funkcjonujących w sferze produkcji rolniczej, będąca jedną z najwyższych w UE-28. Ostatecznie odnotowany w latach 2007-2013 ubytek około 20% gospodarstw rolnych powyżej 1 ha UR wskazuje na postęp w modernizacji struktur rolniczych, który stwarza możliwości poprawy konkurencyjności polskiego rolnictwa.
- Pomimo pewnej poprawy w tym zakresie, ciągle zbyt dużo jest małoobszarowych (1-5 ha UR) gospodarstw (ok. 53%), które nie mają odpowiedniego zaplecza, by rozwinąć skalę produkcji umożliwiającą umocnienie swojej pozycji rynkowej. Ziemia uprawiana w tych gospodarstwach, pomimo spadku, stanowiła w 2013 roku prawie 13% (w 2007 roku – 16%). Jednocześnie, pomimo ponad 20% wzrostu liczby podmiotów mających szanse na realizowanie parytetowego poziomu konsumpcji i odpowiednich funduszy na dalszą modernizację, która umożliwia ich dalszy rozwój, czyli 30-hektarowych i większych, wciąż stanowią one grupę niewielką. W 2013 roku ich udział wynosił niewiele ponad 5%, ale dysponowały blisko 42% gruntów rolnych wykorzystywanych rolniczo.
- Na podstawie uzyskanych wyników stwierdzono, że lata integracji z UE były dla polskich rolników kolejnym po zmianach ustrojowych, okresem podejmowania działań mających na celu jak najskuteczniejsze przystosowanie użytkowanych gospodarstw do funkcjonowania w warunkach nasilającej się konkurencji, będącej konsekwencją akcesji do UE i nasilającego się oddziaływania globalizacji.

Możliwości i tempo dostosowywania produkcji do efektywnego popytu były uwarunkowane przez szereg nieraz przeciwstawnych czynników. Jednak rodzaj podejmowanych działań determinujących realizowane strategie dostosowawcze wiązał się przede wszystkim z wielkością i cechami majątku produkcyjnego, znaczeniem gospodarstwa jako miejsca aktywności zawodowej i źródła utrzymania oraz postawami i umiejętnościami gospodarujących.

- Podkreślić należy, iż postrzeganie obszarów wiejskich jedynie od strony funkcji rolniczej powinno zdecydowanie zmieniać się w kierunku uwzględniania możliwości zróżnicowania gospodarki wiejskiej. Podstawowym filarem koncepcji rozwoju lokalnego obszarów wiejskich musi być polityka równorzędnego rozwoju sektora pozarolniczego i rolniczego na wsi. Urzeczywistnienie tej idei na szczeblu lokalnym nie jest jednak możliwe bez prowadzenia badań dotyczących warunków jej realizacji. Otóż szersze myślenie o wsi ukształtowało nowe wyzwania dla polityki wiejskiej w zakresie idei wielofunkcyjności, jak również rozwoju zrównoważonego. Współcześnie, przyszłość gospodarki wiejskiej opiera się na idei zrównoważonego rozwoju, zakładającej równowagę pomiędzy celami ekonomicznymi (ładem ekonomicznym), społecznymi (ładem społecznym) i jakością środowiska (ładem ekologicznym), czyli rozwoju społeczno-ekonomicznego wraz z zachowaniem zasobów przyrodniczych dla przyszłych generacji. W tym układzie również podejście do rozwoju sektora rolnego w Unii Europejskiej zakłada wspieranie produkcji o wysokiej wartości dodanej, którą kreuje się poprzez zastosowanie specjalistycznej wiedzy lub umiejętności w procesie wytwórczym. Stanowi to szansę rozwoju gospodarstw rodzinnych również w Polsce, gdzie z uwagi na duże rozdrobnienie, poszukuje się możliwości wykorzystania potencjału jednostek obecnie najmniej efektywnych z punktu widzenia ekonomicznego, ale o dużym znaczeniu dla przyszłego rozwoju obszarów wiejskich.
- W polityce rozwoju obszarów wiejskich kontynuowane powinny być działania przyczyniające się do rozwoju przedsiębiorczości, odnowy i rozwoju wsi w celu zapewnienia zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, w tym w zakresie infrastruktury technicznej, które przyczyniają się do poprawy warunków życia i prowadzenia działalności gospodarczej mieszkańców wsi.

Bibliografia

1. Adamowicz M. (1994), *Cele i skutki interwencjonizmu rolnego*, *Więś i Rolnictwo* 1994, nr 3-4, s. 37-38 [w:] Żmija D., 2011: *Dylematy dotyczące aktywnej roli państwa w obszarze rolnictwa*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie nr 863, Kraków, s. 62.
2. Adamowski Z. (1998), *Gospodarstwo rolne*, [w:] Encyklopedia agrobiznesu, Fundacja Innowacja, Warszawa, s. 343-346.
3. *Agriculture, forestry and fishery statistics* (2014), Eurostat Statistical Books Luxemburg.
4. *Aktywność rynkowa gospodarstw indywidualnych na obszarach województwa mazowieckiego* (2013), Powszechny Spis Rolny 2010, GUS, Warszawa. s. 17-18.
5. Bański J. (2003), *Współczesne i przyszłe zmiany w strukturze przestrzennej obszarów wiejskich – wybrane zagadnienia*, *Studia Obszarów Wiejskich* 4, IGiPZ, PTG, Warszawa, s. 11-25.
6. Bański J. (2014), *Rola infrastruktury okolicy turystycznej w rozwoju turystyki na obszarach wiejskich*, [w:] *Infrastruktura okolicy turystycznej jako element wzbogacający oferty obszarów wiejskich*, (red. nauk.): C. Jastrzębski, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomii, Prawa i Nauk Medycznych im. prof. Edwarda Lipińskiego w Kielcach, Kielce.
7. Bański J. (2014), *Współczesne typologie obszarów wiejskich w Polsce – przegląd podejść metodologicznych*, *Przegląd Geograficzny*, 86, 4, s. 441-470.
8. Bański J., Stola W. (2002), *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, *Studia Obszarów Wiejskich*, T. 3, KOW PTG, ZBTOW, IGiPZ PAN, Warszawa.
9. Bieluk J. (2008), *Pojęcie działalności rolniczej w ustawach o podatku dochodowym od osób fizycznych i od osób prawnych*, *Przegląd Prawa Rolnego* nr 2 (4), s. 181-194.
10. Billikopf G.E. (2003), *Labor Management in Agriculture: Cultivating Personnel Productivity*, (2nd Edition), University of California, California, s. 44.
11. Blakely J.E., Bradshaw T.K. (2002), *Planning local economic development. Theory and practice*, SAGE publications.
12. Brdulak J. (2011), *Cechy rozwoju lokalnego* [w:] *Demografia przedsiębiorstw „Praktyczna teoria”*, KNOP SGH. Warszawa. <http://www.praktycznateoria.pl/cechy-rozwoju-lokalnego>.
13. Brol R., Sztando A. (red.) (2011), *Gospodarka lokalna w teorii i praktyce*, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu* nr 179, Wrocław.
14. Brol R. (1998), *Zarządzanie rozwojem lokalnym. Definicje, cele, zasady i procedury*, [w:] *Zarządzanie rozwojem lokalnym. Studium przypadków*, red. R. Brol, AE Wrocław.
15. Browne W.P. (2001), *The Failure of National Rural Policy. Institutions and Interests*, Georgetown University Press, Washington, D.C.
16. Budzianowski R. (2008), *Problemy ogólne prawa rolnego. Przemiany podstaw legislacyjnych i koncepcji doktrynalnych*, Wyd. Naukowe UAM, Poznań, s. 194 i następane.
17. *Budżety gospodarstw domowych w 2006 roku* (2007), GUS, Warszawa, s. 57.
18. *Budżety gospodarstw domowych w 2014 roku* (2015), GUS, Warszawa, s. 113.
19. Bueno R. (2007), *Evaluating land reform and market in Bulgaria*, *East-West Journal of Economics and Business*, vol. 10 (2007), nr 1.
20. *CAP context indicators 2014-2020*, European Commission, December 2014.
21. *Cele produkcji w gospodarstwach rolnych*, (2004), Powszechny Spis Rolny 2002, GUS, Warszawa, s. XVIII.
22. *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 r.* (2006), GUS, Warszawa, s. 166-167.
23. *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r.* (2008), GUS, Warszawa s. 290.

24. *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2013 r.* (2014), GUS, Warszawa, s. 198-201.
25. Chądzyński J., Nowakowska A., Przygodzki Z. (2007), *Region i jego rozwój w warunkach globalizacji*, CeDeWu Wydawnictwa Fachowe, Warszawa.
26. Chmielewska B. (2009), *Odnowa wsi jako jedna z form realizacji polityki rozwoju obszarów wiejskich*, rozdział 5, [w:] *Wybrane zagadnienia polityki rozwoju obszarów wiejskich w Polsce i na Ukrainie*, (red. nauk.): B. Chmielewska, Seria PW 2005-2009 nr 146, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
27. Chmielewska B. (2013), *Ekonomiczno-społeczna sytuacja gospodarstw domowych rolników po akcesji Polski do Unii Europejskiej*, Studia i Monografie nr 158, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
28. Chmielewska B. (2015), *Obszary wiejskie a presja urbanizacyjna w powiatach sąsiadujących z Warszawą*, Mazowsze Studia Regionalne, Mazowieckie Biuro Planowania Regionalnego w Warszawie, Warszawa, s. 53-72.
29. Chmieliński P. (2012), *Polityka migracyjna UE*, [w:] *Mobilność przestrzenna i społeczna ludności wiejskiej*, (red. nauk.): A. Wrzochalska, Seria PW 2011-2014, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 13-34.
30. Chmieliński P. (2013), *Ludność wiejska na rynku pracy. Zarobkowanie, bezrobocie, przedsiębiorczość i praca za granicą w latach 2005 – 2011*, (red. nauk.): A. Sikorska, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
31. Chmieliński P., Goraj L., Karwat-Woźniak B., Kowalski A., Sikorska A. (2009), *Instrumenty oddziaływania Państwa na kształtowanie struktury obszarowej gospodarstw rolnych w Polsce; rola systemu ubezpieczenia społecznego rolników w kształtowaniu tej struktury. Stan obecny i rekomendacje na przyszłość oraz propozycje nowych rozwiązań dotyczących tego obszaru dla systemu ubezpieczeń rolników*, Ekspertyza na zlecenie MRiRW, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
32. Copus A.K., de Lima P. (2015), *Territorial cohesion in rural Europe. The rational turn in rural development*, Routledge, London-New York.
33. Cramer G.L., Jansen C.W., Southgate D.D. (2001), *Agricultural Economics and Agribusiness*, John Wiley and Sons Inc., New York, s. 281-282.
34. Czapiewska G. (2011), *Odnowa wsi szansą na rozwój peryferyjnych obszarów wiejskich Pomorza*, Barometr Regionalny nr 3(25) 2011.
35. Czyżewski A. (2014), *Teoriopoznawcze przesłanki rozwoju rolnictwa rodzinnego*, konferencja pt.: *Ekonomiczne i prawne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych państwach Unii Europejskiej*, KSOW Warszawa, dn. 23-24.10.2014 r, Warszawa, referat, maszynopis, www.ksow.pl, dostęp dn. 02.11.2015.
36. Czyżewski A., Henisz-Matuszczak A. (2014), *Rolnictwo Unii Europejskiej i Polski. Studium porównawcze struktur wytwórczych i regulatorów rynków rolnych*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań.
37. Czyżewski A., Staniszewski J. (2015), *Contemporary agrarian question and alternative ways to its solution*, Management, Vol.19, No. 1, 2015; DOI: 10.1515/manment-2015-0008.
38. Davidova S.M., Thomson K.J. (2014), *Family Farming in Europe: Challenges and Prospects*, European Parliament Directorate General for internal policies, Agricultural and Rural Development, Bruksela.
39. Davidova S., Fredriksson L., Bailey A. (2011), *Rural livelihoods in transition: Market integration versus subsistence farming*, [w:] J. Möllers, G. Buchenrieder C. Csaki (red.), *Structural Change in Agriculture and Rural Livelihoods: Policy Implications for the New Member States of the European Union*, IAMO, Halle.
40. Davis J. (2006), *Rural non-farm livelihoods in transition economies: emerging issues and policies*, Journal of Agricultural and Development Economics, Vol. 3, No. 2, 2006, 180–224.

41. Dobrzańska B.M. (2009), *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju* [w:] *Zrównoważony rozwój – aspekty rozwoju społeczności lokalnych*, red. M. Skup, Fundacja Forum Inicjatyw Rozwojowych, Białystok.
42. *Dochody rolników w 2013 roku na tle lat poprzednich*, rozdział IV, autorzy: Z. Floriańczyk, D. Osuch, B. Chmielewska (2014), [w:] *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2013 roku*, opracował zespół pod redakcją naukową A. Kowalskiego, IERiGŻ-PIB, w druku.
43. Drygas M. (2012), *Uwarunkowania skutecznego wdrażania wsparcia UE dla polskiej wsi i sektora żywnościowego*, [w:] *Uwarunkowania ekonomiczne polityki rozwoju polskiej wsi i rolnictwa*, (red. nauk.): M. Drygas i K. Zawalińska, IRWiR-PAN, Warszawa, s. 78-79.
44. Drygas M., Zawalińska K. (2012), *Uwarunkowania ekonomiczne polityki rozwoju polskiej wsi i rolnictwa*, (red. nauk.): M. Drygas i K. Zawalińska, IRWiR-PAN, Warszawa, s. 11-12.
45. Dudek M. (2010), *Kapitał ludzki w rolnictwie oraz instrumenty wspierające jego rozwój*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 540, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2010, s. 16-18.
46. Dudek M., Wrzochalska A. (2015), *The level of farmers human capital in Poland*, [w:] *Changes and perspectives in the rural areas and in the agriculture of Bulgaria, Poland and other EU Member States*, (red. nauk.): Nikolov D., Wrzochalska A., Bencheva N., Yovchevska P., Avangard Prima, Sofia, s. 153-164.
47. Duer I. (2009), *Zasada wzajemnej zgodności (cross-compliance) nowym elementem Wspólnej Polityki rolnej*, [w:] *Wybrane elementy regionalnego zróżnicowania rolnictwa w Polsce* (red.) A. Harasim, Studia i Raporty IUNG-PIB 15, Puławy, s. 193-205.
48. *Economic Report of the President of the Council of Economic Advisers* (2006), US Government Printing Office, Washington, s. 176-178.
49. *Efekty 10 lat Wspólnej Polityki Rolnej UE w Polsce*, ARiMR, maszynopis, [w:] <http://www.arimr.gov.pl/aktualnosci/artykuly/efekty-10-lat-wspolnej-polityki-rolnej-ue-w-polsce.html>, odczyt dn. 15.09.2015 r., s.1-3.
50. *Europa 2020* (2010), Komunikat Komisji Europejskiej. Bruksela 3.3.2010 Strategia Europa 2020 na rzecz inteligentnego, zrównoważonego rozwoju, sprzyjającego włączeniu społecznemu. KOM (2010) 2020 Wersja Ostateczna.
51. *Farm structure survey – thresholds*, Eurostat, Stat. explained, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained.
52. Frenkel I., (2012), *Ludność wiejska*, [w:] J. Wilkin, I. Nurzyńska, (red.), *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 15-32.
53. Głębocki B. (2014), *Rolnicze użytkowanie ziemi*, [w:] *Zróżnicowanie przestrzenne rolnictwa*, praca zbiorowa wykonana pod kierunkiem B. Głębockiego, GUS, Warszawa, s. 152-177.
54. Głębocki B. (2014), *Zmiany w strukturze agrarnej polskiego rolnictwa w latach 2002-2012*, [w:] *Zróżnicowanie przestrzenne rolnictwa*, praca zbiorowa wykonana pod kierunkiem B. Głębockiego, GUS, Warszawa, s. 14-71.
55. Goraj L., Mańko S., Osuch D., Płonka R. (2011), *Wyniki standardowe uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN w 2010 roku. Część I. Wyniki standardowe, Załącznik Rachunkowości Rolnej IERiGŻ-PIB*, Warszawa.
56. Gorzelak, G. (2000), *Zewnętrzna interwencja jako czynnik rozwoju lokalnego (na przykładzie programu inicjatyw lokalnych)*, Studia Regionalne i Lokalne, nr 3 (3)/2000.
57. *Gospodarstwa rolne w Polsce na tle gospodarstw Unii Europejskiej – wpływ WPR* (2013), praca zbiorowa pod kierunkiem prof. dr hab. W. Poczty, Powszechny Spis Rolny 2010, GUS Warszawa.
58. Grootaert C., Th. van Bastelaer (red.) (2002), *Understanding and measuring social capital. A multidisciplinary tool for practitioners*, The World Bank, Waszyngton.

59. Grzelak A. (2008), *Oddziaływanie agencji rządowych na rozwój rolnictwa w świetle polskich doświadczeń po roku 1990*, [w:] *Polityka gospodarcza a rozwój kraju*, U. Płowiec (red.), Wyd. PTE, Warszawa, s. 348-365.
60. Grzelak A. (2010), *Wybrane zagadnienia obecnego kryzysu ekonomicznego*, Prace Naukowe UE we Wrocławiu, *Ekonomia*, nr 113, s. 244-255.
61. Hadyński J., Kiryluk-Dryjska E., Chmieliński P. (2015), *Program Leader w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich*, FAPA, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
62. Hamza E., Misko K. (2007), *Characteristics of land market in Hungary at the time of the EU accession*, *Agricultural Economics* nr 53 (4), Praga.
63. Harasim A. (2006), *Przewodnik ekonomiczno-rolniczy w zarysie*, IUNiG-PIB, Puławy.
64. Harasimowicz S. (2000), *Ocena rozłogu gruntów gospodarstw rolnych*, Wyd. Akademii Rolniczej w Krakowie, Kraków.
65. *How many people work in agriculture in the European Union?* (2013), EU Agricultural Economics Briefs no 8, European Commission.
66. Hunek T. (2000), *Dylematy polityki rolnej. Integracja wsi i rolnictwa z UE*, FAPA, Warszawa.
67. Idziak W. (2004), *O odnowie wsi. Poradnik*, Fundacja Wspomagania Wsi, Warszawa.
68. Idziak W. (2007), *Odnowa wsi wobec wyzwań współczesności*, [w:] M. Kłodziński, M. Bład, R. Wilczyński, *Odnowa wsi w integrującej się Europie*, IRWiR PAN, Warszawa.
69. Jastrzębski C. (red.) (2014), *Infrastruktura okoturystyczna jako element wzbogacający oferty obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomii, Prawa i Nauk Medycznych im. prof. Edwarda Lipińskiego w Kielcach, Kielce.
70. Jeżyńska B. (2008), *Producent rolny jako przedsiębiorca rolny*, UMCS, Lublin.
71. Johnson D.G. (2002), *The declining importance of natural resources: lessons from agricultural land*, *Resource and Energy Economics* nr 24.
72. Józwiak W. (red.), (2014), *Efektywność, koszty produkcji i konkurencyjność polskich gospodarstw rolnych obecnie i w perspektywie średnio- oraz długoterminowej*, (aut.: W. Józwiak, A. Kagan, G. Niewęglowska, A. Skarżyńska, J. Sobierajewska, M. Zieliński, W. Ziętara), IERiGŻ-PIB, *Seria Program Wieloletni 2011-2014* nr 144, Warszawa, s. 19-21.
73. Józwiak W. (2013), *Warunki gospodarowania oraz zmiany zachodzące w rolnictwie w latach 1989-2010*, [w:] *Zmiany zachodzące w gospodarstwach rolnych w latach 2002-2010*, GUS, Warszawa, s. 8, 12-19.
74. Józwiak W., Mirkowska K. (2007), *Ekonomiczne przesłanki zdolności konkurencyjnej polskich gospodarstw rolnych*, [w:] Józwiak W. (red.), *Sytuacja ekonomiczna i aktywność inwestycyjna różnych grup gospodarstw rolniczych w Polsce i innych krajach unijnych w latach 2004-2005*, *Seria Program Wieloletni* nr 68, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
75. Józwiak W., Mirkowska Z. (2009), *Zdolność konkurencyjna polskich gospodarstw rolnych w zestawieniu z gospodarstwami niemieckimi i węgierskimi*, [w:] Józwiak W. (red.), *Sytuacja ekonomiczna, efektywność funkcjonowania i konkurencyjność polskich gospodarstw rolnych osób fizycznych*, nr 32, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
76. Kalbarczyk E. (2014), *Analiza zasobów gruntów w dobrej kulturze*, [w:] *Zróżnicowanie przestrzenne rolnictwa*, praca zbiorowa wykonana pod kierunkiem B. Głębockiego, GUS, Warszawa, s. 178-199.
77. Kaleta A. (2007), *Ocena wsi z perspektywy historycznej – garść refleksji uczestnika I Europejskiego Kongresu Odnowy Wsi*. Materiały z: VI Europejskiego Kongresu Odnowy Wsi. Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego, 23-26.05.2007 r. Kamień Śląski, E-strona: www.od-nowawsi.eu/docs/...
78. Kaleta A. (2012), *Specyfika i znaczenie metody oraz regionalnych programów odnowy wsi na tle innych mechanizmów wspierania rozwoju obszarów wiejskich*, [w:] *Odnowa wsi szansą*

- rozwoju obszarów wiejskich w Polsce. Potencjał obszarów wiejskich szansą rozwoju*, Kancelaria Prezydenta RP, Forum Debaty Publicznej, Warszawa.
79. Karwat-Woźniak B. (2006), *Zmiany w aktywności rynkowej gospodarstw indywidualnych w latach 2000-2005*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 519, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 17-18.
 80. Karwat-Woźniak B. (2011), *Wyposażenie gospodarstw indywidualnych w techniczne środki produkcji*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 554, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 16-17, 23, 30, 37, 42, 46, 54.
 81. Karwat-Woźniak B. (2012a), *Przeobrażenia w strukturach społecznych i produkcyjnych wsi i rolnictwa w latach 2000-2011 w świetle badań terenowych [w:] Wzmacnianie pozycji polskiego rolnictwa – propozycje wstępne* (red. nauk.): W. Józwiak, Seria PW 2011-2014 nr 65, IERiGŻ-PIB Warszawa, s. 34-56.
 82. Karwat-Woźniak B. (2012b), *Ruchliwość rodzin wiejskich, [w:] Mobilność przestrzenna i społeczna ludności wiejskiej*, (red. nauk.): A. Wrzochalska, Seria PW 2011-2014 nr 45, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 82-110.
 83. Karwat-Woźniak B., (2014), *Transition processes in the selected socio-economic structures of rural areas and agriculture in Poland*, Folia Pomer. Univ. Technolo. Stentin. Oeconomica 2014, 314(77)4, s. 34-46.
 84. Karwat-Woźniak B. (2015), *Zasoby pracy w polskim rolnictwie indywidualnym i ich wykorzystanie*, Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich, T. 102, z. 1, s. 70-84.
 85. Karwat-Woźniak B., Gospodarowicz M. (2009), *Promieni i ikonomiczeskoto polożenje na wisoکو stokowite stopanstwa w perioda na prestrukturirane i europejska integracja*, Agricultural Economics and Management, № 3, Agricultural Academy, Sofia, s. 35-45.
 86. Karwat-Woźniak B., Sikorska A. (2013), *Migracje ludności wiejskiej w latach 2005-2011*, projekt badawczy nr 0021/B/H03/2011/40, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
 87. KE, 2001, Komunikat Komisji Wspólnot Europejskich, *Zrównoważona Europa Dla Lepszego Świata: Strategia Zrównoważonego Rozwoju Unii Europejskiej*, Bruksela, 15.5.2001 COM(2001)264 Final.
 88. Klubka M. (2013), *Gospodarowanie gruntami rolnymi jako wyraz przemian w rolnictwie na przykładzie województwa kujawsko-pomorskiego*, ACTA Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica 13, s. 180-197.
 89. Knapik W., Kowalska M. (2014), *Zróżnicowanie obszarów wiejskich w Polsce na tle procesów społeczno-ekonomicznych i demograficznych*, Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych, nr 1, Kraków, s. 41, 44.
 90. Kołodziejczyk D. (red. nauk.) (2014), *Znaczenie instytucji w procesie wdrażania zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, IERiGŻ-PIB, Program Wieloletni 2011-2014 nr 131, Warszawa, s. 60.
 91. Kotowska I.E., Matysiak A. (2000), *Rynek pracy [w:] Statystyka społeczna*, (red. nauk.): T. Panek, PWN, Warszawa.
 92. Kowalski A. (1998), *Czynniki produkcji w agrobiznesie*, [w:] Encyklopedia Agrobiznesu, Warszawa, s. 108-114.
 93. Kowalski A. (2013), *Inwestycje lokalne i źródła ich finansowania*, Projekt badawczy nr 0021/B/H03/2011/40, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
 94. Kożuch A., Kożuch B., Kutkowska B. (2000), *Polska polityka rolna u progu XXI wieku*. Wydawnictwo Nauka–Edukacja, Warszawa, s. 174.
 95. KR, *Opinia Komitetu Regionów „Lokalne systemy żywnościowe”* (2011), Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej 2011/C 104/01.

96. Kretzmann, J. P., McKnight, J.L. (1993), *Building communities from the inside out: a path toward finding and mobilizing a community's assets*, Center for Urban Affairs and Policy Research, Northwestern University, Evanston.
97. Kruk H. (2011), *Zrównoważony rozwój regionów – ujęcie teoretyczne*, [w:] *Trendy i wyzwania zrównoważonego rozwoju*, (red. nauk): B. Kryk, Uniwersytet Szczeciński, s. 226-227.
98. Krysiak-Sochacka H. (2003), *Zarządzanie gospodarką i finansami gminy*, SGH, Warszawa.
99. KSIS, (2013), *Krajowa strategia inteligentnej specjalizacji*, Ministerstwo Gospodarki, Warszawa.
100. Kuś J. (2005), *Ekologiczne podstawy integrowanej produkcji roślinnej*, Mat. Szkol. IUNG Puławy, LODR Końskowola.
101. Maier L. (2013), *Rural development in the 2014-2020 period: Elements for a result-oriented policy*, EC DG AGRI, 2nd Development Conference: the CAP in the 2014-2020 period and the shaping of national strategy, Athens, 15 October.
102. Mały Rocznik Statystyczny (za odpowiednie lata), GUS, Warszawa.
103. Małysz J. (2008), *Bezpieczeństwo żywnościowe strategiczną potrzebą ludzkości*, Druktur, Warszawa.
104. Martino L., Fritz M. (2008), *New insight into land cover and land use in Europe*, Statistics in Focus 33 (2008), Eurostat.
105. Mathijs E., Swinnen J. (1998), *The economics of agricultural decollectivization in east Central Europe and the former Soviet Union*, Economic Development and Cultural Change, Vol. 47, No 1, The University of Chicago Press, Chicago.
106. Michna W. (2007), *Sterowane i samoistne przemiany struktury agrarnej w różnych regionach kraju*, Komunikaty Raporty Ekspertyzy 529, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
107. Morski F., Motłoch J., Magryś W. (2004), *Program odnowy wsi województwa śląskiego*, „Odnowa wsi – zachowanie różnorodności regionu dla przyszłych pokoleń”, Urząd Marszałkowski Województwa Śląskiego, Katowice.
108. Musiał W. (1998), *Studium prospektywne interwencjonizmu państwowego w rolnictwie terenów górskich na przykładzie Karpat Polskich*, Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Krakowie, nr 246, Kraków, s. 73-77, [w:] *Dylematy dotyczące aktywnej roli państwa w obszarze rolnictwa*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie nr 863, Kraków, s. 58.
109. Noga K. (2001), *Metodyka programowania i realizacji prac scalania i wymiany gruntów w ujęciu kompleksowym*, Szkoła Wiedzy o Terenie, Kraków.
110. Nurzyńska I. (2015), *Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej a koncepcja zrównoważonej intensyfikacji rolnictwa*, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, 4 (17).
111. *Obszary wiejskie. Powszechny Spis Rolny 2010* (2013), GUS, Urząd Statystyczny w Olsztynie, Warszawa, Olsztyn, s. 34-35, 52-54, 66.
112. O'Donoghue C., Ballas D., Clarke G., Hynes St., Morrissey K. (2013), *Spatial Microsimulation for Rural Policy Analysis*, Springer Heidelberg New York Dodrecht London.
113. OECD, (2006), *The New Rural Paradigm: Policies and Governance*, OECD Publications, Paryż
114. Olper A., Raimondi V., Cavicchioli D., Vigani M., (2014), *Do CAP payments reduce farm labour migration? A panel data analysis across EU regions*, European Review of Agricultural Economics, Oxford.
115. *Our Common Future* (1987), Report of the World Commission on Environment & Development, Oxford University Press, Oxford.
116. Parysek J. J. (2001), *Podstawy gospodarki lokalnej*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.

117. Pawlak J. (2008), *Inżynieria rolnicza a zrównoważony rozwój obszarów wiejskich*, [w:] Agrobiznes a zrównoważony rozwój obszarów wiejskich, Prace Naukowe AE we Wrocławiu nr 1192, Wrocław.
118. Pawlak K., Poczta W. (2011), *Potencjał konkurencyjny polskiego rolnictwa*, [w:] Nosecka B., *Wybrane aspekty konkurencyjności rolnictwa*, Seria Program Wieloletni 2011-2014 nr 7, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
119. Pejovich S. (1990), *The economics of property rights: towards a theory of comparative systems*. Seria: *International Studies in Economics and Econometrics*. Vol. 22. Kluwer Academic Publishers. Dordrecht, Boston.
120. Pijanowski Z. (2011), *Realizacja polityki rolnej a rozwój obszarów wiejskich w Polsce*, Wyd. Woda-Środowisko-Obszary Wiejskie, Instytut Technologiczno-Przyrodniczy w Falentach, s. 222-223.
121. Plewa J. (2012), *Policy measures under the CAP that offer opportunities*, paper presented during: Local agriculture and short food supply chains, Brussels, 20/04/2012.
122. Poczta W. (2012), *Przemiany w rolnictwie ze szczególnym uwzględnieniem przemian strukturalnych*, [w:] Wilkin J., Nurzyńska I. (red.), *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
123. Poczta W. (2013), *Przemiany w rolnictwie ze szczególnym uwzględnieniem przemian strukturalnych*, [w:] *Polska wieś 2012, Raport o stanie wsi* (red.) Wilkin J., Nurzyńska I., Fundacja na rzecz rozwoju Polskiego Rolnictwa, Wyd. nauk. Scholar, Warszawa.
124. Poczta W., Pawlak K., Kiryluk-Dryjska E., Siemiński P. (2007), *Perspektywy polskich gospodarstw rolnych w Europejskim Modelu Rolnictwa*, Roczniki Naukowe SERIA, z. 2, t. IX, Warszawa-Poznań-Kraków.
125. *Pracujący w gospodarstwach rolnych* (2012), Powszechny Spis Rolny 2010, GUS, Warszawa.
126. *Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020* (2014a), broszura informacyjna, MRiRW, Warszawa, grudzień 2014, s. 12.
127. *Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020* (2014b), skrócona wersja programu, MRiRW, Warszawa 12 grudnia 2014, s. 47-49, 50-62.
128. Przegon W. (2008), *Polska wieś a wspólna polityka rolna w UE*, Wyd. Infrastruktura i Ekologia Obszarów Wiejskich nr 3, Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie, Komisja Technicznej Infrastruktury Wsi, Kraków, s. 32, 41.
129. Psyk-Piotrowska E. (2005), *Demarginalizacja wsi drogą: urbanizacji, skansensacji, samodzielnego rozwoju*, referat na konferencję pt. *Przyszłość wsi polskiej a rola państwa polskiego, polityki rolnej UE oraz aktywności mieszkańców*, Instytutu Spraw Publicznych, Warszawa, maszynopis, s. 1, [za:] <http://www.isp.org.pl/files/581773>, dostęp dn. 05.08.2015.
130. Ray Ch. (2006), *Repertoires and strategies in European (neo-) endogenous rural development*, [w:] *Globalising rural development. Competing paradigms and emerging realities*, (red. nauk.): M.C. Behera, SAGE Publications, New Delhi, Thousand Oaks, London, s. 244.
131. Rezsöházy R. (1988), *Le développement des communautés*, CIACO Editeur, Louvain-la-Neuve.
132. Rocznik Statystyczny Rolnictwa (za odpowiednie lata), GUS, Warszawa.
133. Rocznik Statystyczny RP (za odpowiednie lata), GUS, Warszawa.
134. Rosner A., Stanny M. (2007), *Zróżnicowanie poziomu rozwoju gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce*, [w:] A. Rosner (red.), *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 47, 114.
135. *Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 1166/2008 z dnia 19 listopada 2008 w sprawie badań struktury gospodarstw rolnych i badania metod produkcji rolnej oraz*

- uchylające rozporządzenie Rady (EWG) nr 571/88, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej L321/14, 01.12.2008.
136. Rudnicki H. (2005), *Przemiany strukturalne w polskim rolnictwie w okresie transformacji systemowej*, [w:] *Kwestia agrarna w Polsce i na świecie*, SGGW, Warszawa.
137. Rychlik T., Kosieradzki M. (1981), *Podstawowe pojęcia w ekonomice rolnictwa*, Wyd. PWRiL, Warszawa, s. 113.
138. Sadowski A., Baer-Nawrocka A., Poczta W. (red. nauk.) (2013), *Gospodarstwa rolne w Polsce na tle gospodarstw w Unii Europejskiej – wpływ WPR*, Powszechny Spis Rolny 2010, GUS, Warszawa.
139. Schuller T., Baron S., Field J. (2000), *Social Capital: A review and critique*, [w:] *Social Capital: Critical perspectives*, T. Schuller, J. Field, S. Baron (red.), Oxford University Press, Oxford, s. 1-38.
140. Scricieciu S.S. (2011), *Socioeconomic and environmental impacts on agriculture in the new Europe. Post-communist transition and accession to the European Union*, Routledge, Oxon.
141. Sebesta J. (2012), *Największą wartością „Odnowy” są ludzie - Opolski Program Odnowy Wsi jako model oddziaływania samorządu województwa na rozwój obszarów wiejskich*, [w:] *Odnowa wsi szansą rozwoju obszarów wiejskich w Polsce. Potencjał obszarów wiejskich szansą rozwoju*, Kancelaria Prezydenta RP, Forum Debaty Publicznej, Warszawa.
142. Sikorska A. (2001), *Zmiany strukturalne na wsi i w rolnictwie w latach 1996-2000 a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich. Synteza*, IERiGŻ, Warszawa, s. 12.
143. Sikorska A. (2003), *Gospodarstwa socjalne w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi*, IERiGŻ, Warszawa.
144. Sikorska A. (2006), *Źródła utrzymania rodzin użytkujących gospodarstwa rolne*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 523, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
145. Sikorska A. (2008), *Rynkowy i nierynkowy obrót ziemią rolniczą*, [w:] *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2007 roku*, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
146. Sikorska A. (2013a), *Przemiany w strukturze agrarnej indywidualnych gospodarstw rolnych*, Narodowe Centrum Nauki, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
147. Sikorska A. (2013b), *Procesy przekształceń strukturalnych w wiejskiej społeczności i chłopskim rolnictwie. Synteza*, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
148. Sikorska A. (2013c), *Obrót ziemią a przemiany agrarne w indywidualnym rolnictwie*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 1 (334), IERiGŻ-PIB.
149. Sikorska A. (2014), *Dylematy w definiowaniu rodzinnych gospodarstw rolnych (na przykładzie Polski)*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej 4, s. 31-49.
150. Skodlarski J., Materna R. (2005), *Gospodarka światowa. Geneza i rozwój*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
151. *Sprawozdanie z działalności Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa za 2014 rok*, Załącznik 3. Tabela 14. *PROW 2007-2013 od początku realizacji Programu, narastająco wg stanu na 31.12.2014 r.*, ARiMR, Warszawa 2015, s. 162-163.
152. Staniewska I. (2011), *Funkcje i zasady wzajemnej zgodności we Wspólnej Polityce Rolnej*, Przegląd Prawa Rolnego 1 (8), s. 49-64.
153. *Structural development in EU Agriculture* (2011), EU Agricultural Economic Brief, Brief no 3 wrzesień.
154. *Study on administrative burden reduction associated with the implementation of certain rural development measures* (2011), CAP GEMINI, Deloitte, Rambollpor.
155. *Szanse i zagrożenia oraz potencjalne kierunki rozwoju obszarów wiejskich w Polsce w ujęciu regionalnym* (2012), *KSOW-26-12/ZP-MS/2012*, Projekt opracowany przez Konsorcjum Agrotec Polska Sp. z o.o. & IGiPZ-PAN, Warszawa.

156. Szemberg A. (1991), *Zróżnicowanie gospodarstw rolnych (tendencje w latach 80.)*, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 300, IERiGŻ, Warszawa, s. 10.
157. Sztando A. (2010), *Polityka intraregionalna – pojęcie, podmioty, cele i instrumenty*, [w:] *Problemy rozwoju regionalnego*, (red.): R. Bról, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Nr 110.
158. Szymański W. (2007), *Czy globalizacja musi być irracjonalna?* SGH, Warszawa, s. 40-41.
159. Szymecka A. (2008), *Przedsiębiorstwo rolne we włoskim systemie prawnym*, cz. II, Przegląd Prawa Rolnego nr 1 (3), s. 199-223.
160. Tomczak T. (2004), *Od rolnictwa do agrobiznesu. Transformacja gospodarki rolniczo-żywnościowej Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej*, SGH, Warszawa.
161. Tomczak F. (2005), *Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju*, IRWiR-PAN, Warszawa, s. 108 i dalsze.
162. Wieliczko B. (red.) (2013), *Ocena wpływu „budżetu rolnego” Wspólnoty na lata 2014-2020 na kondycję finansową krajowego rolnictwa i całą gospodarkę*, Seria PW 2011-2014 nr 81, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
163. Wilczyński R. (2003), *Odnowa wsi perspektywa rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*. Fundacja Fundusz Współpracy – Program Agro-Info, Krajowe Centrum Doradztwa Rozwoju Rolnictwa i Obszarów Wiejskich Oddział w Poznaniu, Poznań, s. 12, Za: www.agro-info.org.pl.
164. Wilczyński R. (2007), *Wyzwania stojące przed odnową wsi w Polsce – nowe trendy rozwojowe*. Prezentacja na III Regionalnym Spotkaniu Liderów Odnowy Wsi Województwa Śląskiego, Ustroń, 7-8.12.2007 r. E-strona: http://www.odnowawsi.pl/_notes/program_Ustron.pdf.
165. Wilczyński R. (2008), *Programy odnowy wsi w Polsce*, [w:] J. Wilkin, I. Nurzyńska Polska wieś 2008. *Raport o stanie wsi*, Warszawa, FDPA - Fundacja na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa.
166. Wilczyński R. (2012), *Odnowa wsi w Polsce – dorobek 15-lecia*, [w:] *Odnowa wsi szansą rozwoju obszarów wiejskich w Polsce. Potencjał obszarów wiejskich szansą rozwoju*, Kancelaria Prezydenta RP, Forum Debaty Publicznej, Warszawa.
167. Wilk W. (2005), *Koncepcja wykorzystania danych rachunkowych FADN dla ustalenia stopnia zrównoważenia gospodarstw rolnych*, [w:] *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, IERiGŻ-PIB, Warszawa, 145.
168. Wilkin J., (2010): *Wielofunkcyjność rolnictwa – nowe ujęcie roli rolnictwa w gospodarce i w społeczeństwie*, [w:] Wilkin J., *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, IRWiR PAN, Warszawa.
169. Wilkin J. (red.) (2004), *Polska wieś po wejściu do Unii Europejskiej*, Warszawa, Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, Warszawa, s. 107-110.
170. Wilkin J. (2007), *Uwarunkowania rozwoju polskiego rolnictwa w kontekście europejskim i globalnym. Implikacje teoretyczne i praktyczne*, referat przygotowany na VIII Kongres Ekonomistów Polskich: „Polska w gospodarce światowej – szanse i zagrożenia rozwoju”. 29-30 listopada.
171. Wilkin J. (2009), *Wielofunkcyjność rolnictwa – konceptualizacja i operacjonalizacja zjawiska*, *Więś i Rolnictwo*, 4(145)/2009.
172. Wilkin J. (2011), *Wielofunkcyjność wsi i rolnictwa a rozwój zrównoważony*, *Więś i Rolnictwo*, nr 4/2011.
173. Wilkin J. (2012), *Więś i rolnictwo w strukturach współczesnej Polski*, [w:] „Uwarunkowania ekonomiczne polityki rozwoju polskiej wsi i rolnictwa”, red. nauk. M. Drygas i K. Zawalińska, IRWiR-PAN, Warszawa, s. 20-39.
174. Wojewodźc T. (2010), *Dywestycje w gospodarstwach rolnych – istota, definicje i podział*, *Więś i Rolnictwo* 2(147) s. 96-108.

175. Woś A. (1998), *Wzrost gospodarczy i strategie rozwoju polskiego rolnictwa*. Eseje 2, IERiGŻ, Warszawa, s. 94.
176. Woś A. (1999), *Mechanizmy restrukturyzacji rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa, s. 20 i dalsze.
177. Woś A. (2000), *Niedoskonałości rynków i ekonomika organizacji rolniczych. Przegląd nowych teorii rolniczych*, *Więś i Rolnictwo* nr 3, s. 5.
178. Woś A. (2003), *Konkurencyjność polskiego sektora żywnościowego: Synteza*, IERiGŻ, Warszawa.
179. Wrzochalska A. (red. nauk.) (2012), *Mobilność przestrzenna i społeczna ludności wiejskiej*, Seria PW 2011-2014 nr 45, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
180. Wrzochalska A. (red. nauk.) (2014), *Kapitał ludzki w procesach przemian strukturalnych wsi i rolnictwa. Synteza*, Seria PW 2011-2014 nr 130, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
181. Wrzochalska A. (2015a), *Rola kobiet na obszarach wiejskich*, *Więś i Rolnictwo* nr 1.2 (166.2), IRWiR-PAN, Warszawa, s. 11-22.
182. Wrzochalska A. (2015b), *Spółczesność polskie 10 lat po wejściu do Unii Europejskiej*, *Zeszyty Naukowe Uczelni Warszawskiej im. Marii Skłodowskiej-Curie* nr 2(48)/2015, Warszawa, s. 9-43.
183. Zegar J.St. (1998), *Nakłady i wyniki w rolnictwie. Analiza nakładów i wyników w rolnictwie*, [w:] *Encyklopedia Agrobiznesu*, Warszawa, s. 500-506.
184. Zegar J.St. (2005a), *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, Seria PW 2005-2009, nr 11, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
185. Zegar J.St. (2005b), *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, [w:] *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, (red. nauk.): J.St. Zegar, Seria PW 2005-2009 nr 11, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s.18.
186. Zegar J.St. (2006), *Charakterystyka gospodarstw ekologicznych w Polsce*, [w:] *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (2)*, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
187. Zegar J.St. (2008), *Dochody w rolnictwie w okresie transformacji i integracji europejskiej*, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 19, 27.
188. Zegar J.St. (2009a), *Struktura polskiego rolnictwa rodzinnego pod koniec pierwszej dekady XXI wieku*, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 50, 51, 53-55.
189. Zegar J.St. (2009b), *Sytuacja ekonomiczna polskiego rolnictwa po akcesji do Unii Europejskiej*, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
190. Zegar J.St. (2012), *Rola drobnych gospodarstw rolnych w procesie społecznie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich*. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rolniczego w Krakowie*, Seria: *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, nr 1/2012, Kraków.
191. Zegar J.St. (2014), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym [30] Konkurencyjność rolnictwa zrównoważonego [Synteza]*, IERiGŻ-PIB, Program Wieloletni 2011-2014 nr 142.1, Warszawa s. 10.
192. Żmija D. (2011), *Dylematy dotyczące aktywnej roli państwa w obszarze rolnictwa*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie* nr 863, Kraków, s. 58.

Aneks

Tabela A.1. Zmiana liczby gospodarstw rolnych w UE w latach 2010-2013

Wyszczególnienie	Gospodarstwa ogółem		Zmiana
	2010	2013	2010=100
Austria	150170	140430	93,5
Belgia	42850	37760	88,1
Bułgaria	370490	254410	68,7
Cypr	38860	35380	91,0
Czechy	22860	26250	114,8
Niemcy	299130	285030	95,3
Dania	42100	38830	92,2
Estonia	19610	19190	97,9
Grecja	723060	709500	98,1
Hiszpania	989800	965000	97,5
Finlandia	63870	54400	85,2
Francja	516100	472210	91,5
Chorwacja	233280	157450	67,5
Węgry	576810	491330	85,2
Irlandia	139890	139600	99,8
Włochy	1620880	1010330	62,3
Litwa	199910	171800	85,9
Luksemburg	2200	2080	94,5
Łotwa	83390	81800	98,1
Malta	12530	9360	74,7
Holandia	72320	67480	93,3
Polska	1506620	1429010	94,8
Portugalia	305270	264420	86,6
Rumunia	3859040	3629660	94,1
Szwecja	71090	67150	94,5
Słowenia	74650	72380	97,0
Słowacja	24460	23570	96,4
Wielka Brytania	186800	185190	99,1
UE-28	12248040	10841000	88,5
UE-15	5225530	4439410	85,0
UE-13	7022510	6401590	91,2

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

Tabela A.2. Struktura gospodarstw rolnych według grup obszarowych w UE w latach 2010-2013

Wyszczególnienie	Grupy obszarowe (w ha UR) gospodarstw rolnych (gospodarstwa ogółem =100)														
	od 0 do 5			od 5 do 10			od 10 do 30			od 30 do 50			50 i więcej		
	2010	2013	2010	2013	2010	2013	2010	2013	2010	2013	2010	2013	2010	2013	
Austria	31,6	30,7	17,7	17,4	33,1	33,5	10,1	10,4	33,5	33,5	10,1	10,4	7,5	8,0	
Belgia	22,6	14,5	12,1	13,2	27,7	31,2	16,5	18,0	31,2	31,2	16,5	18,0	21,1	23,1	
Bulgaria	91,4	86,9	2,9	4,3	2,6	3,9	0,8	1,3	2,6	3,9	0,8	1,3	2,3	3,6	
Cypr	89,6	89,9	5,2	5,0	3,6	3,4	0,7	0,8	3,4	3,4	0,7	0,8	0,9	0,9	
Czechy	15,4	18,6	18,3	18,8	26,3	26,6	10,1	9,0	26,3	26,6	10,1	9,0	29,9	27,0	
Niemcy	9,1	8,6	15,8	15,6	31,5	30,9	15,1	14,9	31,5	30,9	15,1	14,9	28,5	30,0	
Dania	7,3	6,7	19,1	20,0	28,7	27,9	11,6	11,2	28,7	27,9	11,6	11,2	33,3	34,2	
Estonia	33,7	33,1	20,8	20,7	25,2	24,7	6,0	6,2	25,2	24,7	6,0	6,2	14,3	15,3	
Grecja	77,1	76,7	12,1	12,2	8,3	8,5	1,5	1,6	12,1	12,2	8,3	8,5	1,0	1,0	
Hiszpania	53,1	52,6	14,3	14,6	16,6	16,8	5,5	5,5	14,3	14,6	5,5	5,5	10,5	10,5	
Finlandia	9,7	6,1	12,5	11,3	36,1	35,4	18,8	19,6	12,5	11,3	36,1	35,4	22,9	27,6	
Francja	26,9	24,6	9,0	8,7	16,2	16,2	10,7	10,0	9,0	8,7	16,2	16,2	37,2	40,5	
Chorwacja	76,4	69,4	13,0	15,7	7,8	10,5	1,5	1,9	13,0	15,7	7,8	10,5	1,3	2,5	
Węgry	87,0	84,6	4,6	5,2	4,7	5,8	1,3	1,5	4,6	5,2	4,7	5,8	2,4	2,9	
Irlandia	6,9	7,0	11,3	11,2	41,7	42,1	21,9	21,7	11,3	11,2	41,7	42,1	18,2	18,0	
Włochy	72,9	58,7	11,5	17,1	10,3	15,8	2,5	3,9	72,9	58,7	11,5	17,1	2,8	4,5	
Litwa	58,7	53,2	20,0	22,4	14,1	15,5	2,9	3,2	58,7	53,2	20,0	22,4	4,3	5,7	
Luksemburg	17,1	16,3	10,0	9,1	13,1	13,9	10,9	10,1	17,1	16,3	10,0	9,1	48,9	50,6	
Lotwa	33,9	42,6	27,2	19,7	27,8	25,8	4,7	5,1	33,9	42,6	27,2	19,7	6,4	6,8	
Malta	97,8	96,8	1,8	2,7	0,4	0,5	0,0	0,0	97,8	96,8	1,8	2,7	0,0	0,0	
Holandia	28,6	27,4	14,2	13,9	25,4	25,1	16,1	16,3	28,6	27,4	14,2	13,9	15,7	17,3	
Polonia	55,2	54,4	22,2	21,6	18,5	19,0	2,3	2,8	55,2	54,4	22,2	21,6	1,8	2,2	
Portugalia	75,7	72,4	10,9	11,8	8,3	9,5	1,7	2,3	75,7	72,4	10,9	11,8	3,4	4,0	
Rumunia	93,2	92,2	4,7	5,3	1,4	1,7	0,2	0,2	93,2	92,2	4,7	5,3	0,5	0,6	
Szwecja	12,5	11,5	22,3	23,6	30,0	30,1	11,3	10,9	12,5	11,5	22,3	23,6	23,9	23,9	
Słowenia	60,8	59,9	23,4	23,8	13,9	14,1	1,3	1,5	60,8	59,9	23,4	23,8	0,6	0,7	
Słowacja	64,4	58,9	10,9	12,1	9,6	12,7	2,9	3,1	64,4	58,9	10,9	12,1	12,2	13,2	
Wielka Brytania	8,9	8,5	14,4	14,7	24,9	24,8	13,1	12,6	8,9	8,5	14,4	14,7	38,7	39,4	
UE-28	69,3	66,3	10,9	11,8	10,6	11,6	3,3	3,6	69,3	66,3	10,9	11,8	5,9	6,7	
UE-15	53,4	46,8	12,6	14,2	16,0	18,1	6,2	7,0	53,4	46,8	12,6	14,2	11,8	13,9	
UE-13	81,3	79,8	9,7	10,1	6,6	7,2	1,0	1,2	81,3	79,8	9,7	10,1	1,4	1,7	

Zródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

Tabela A.3. Liczba gospodarstw rolnych według grup obszarowych w UE w latach 2010-2013

Wyszczególnienie	Grupy obszarowe (w ha UR) gospodarstw rolnych (gospodarstwa ogółem = 100)																								
	od 0 do 5					od 5 do 10					od 10 do 30					od 30 do 50					50 i więcej				
	2010	2013	2010=100	2010=100	2010=100	2010	2013	2010=100	2010=100	2010=100	2010	2013	2010=100	2010=100	2010=100	2010	2013	2010=100	2010=100	2010=100	2010	2013	2010=100	2010=100	2010=100
Austria	47460	43070	90,8	26590	24430	91,9	49700	46970	94,5	15150	14660	96,8	11280	11300	100,2										
Belgia	9670	5480	56,7	5190	4980	96,0	11880	11770	99,1	7090	6810	96,1	9040	8720	96,5										
Bulgaria	338500	221000	65,3	10730	10880	101,4	9770	9990	102,3	3060	3410	111,4	8420	9120	108,3										
Cypr	34820	31800	91,3	2030	1770	87,2	1380	1210	87,7	290	290	100,0	340	320	94,1										
Czechy	3530	4870	138,0	4180	4940	118,2	6010	6970	116,0	2310	2370	102,6	6840	7090	103,7										
Niemcy	27360	24600	89,9	47310	44580	94,2	94130	87940	93,4	45100	42530	94,3	85240	85380	100,2										
Dania	3060	2630	85,9	8050	7750	96,3	12100	10820	89,4	4900	4360	89,0	14000	13260	94,7										
Estonia	6610	6340	95,9	4070	3970	97,5	4950	4740	95,8	1170	1180	100,9	2810	2810	104,6										
Grecja	557170	544350	97,7	87770	86520	98,6	60250	60640	100,6	10850	11120	102,5	7020	6880	98,0										
Hiszpania	525580	506550	96,4	141850	140780	99,2	163970	162350	99,0	54730	53550	97,8	103660	101780	98,2										
Finlandia	6180	3300	53,4	7970	6130	76,9	23070	19280	83,6	12000	10670	88,9	14660	15030	102,5										
Francja	138760	116370	83,9	46640	41090	88,1	83430	76380	91,5	55240	47440	85,9	192030	190930	99,4										
Chorwacja	178220	109270	61,3	30240	24690	81,6	18210	16490	90,6	3470	3030	87,3	3140	3960	126,1										
Węgry	501590	415560	82,8	26540	25550	96,3	27380	28510	104,1	7440	7490	100,7	13860	14230	102,7										
Irlandia	9720	9800	100,8	15750	15610	99,1	58270	58770	100,9	30670	30290	98,8	25480	25120	98,6										
Włochy	1182320	592720	50,1	186150	172900	92,9	166810	159540	95,6	40920	39870	97,4	44700	45280	101,3										
Litwa	117400	91420	77,9	39900	38440	96,3	28110	26590	94,6	5870	5560	94,7	8630	9780	113,3										
Luksemburg	380	340	89,5	220	190	86,4	290	290	100,0	240	210	87,5	1080	1050	97,2										
Łotwa	28300	34860	123,2	22660	16090	71,0	23160	21110	91,1	3950	4140	104,8	5310	5590	105,3										
Malta	12250	9070	74,0	230	250	108,7	50	50	100,0	0	0	0,0	0	0	0,0										
Holandia	20700	18480	89,3	10260	9400	91,6	18360	16950	92,3	11680	10980	94,0	11340	11670	102,9										
Polska	831380	777810	93,6	334950	308200	92,0	278480	271030	97,3	35310	40440	114,5	26490	31520	119,0										
Portugalia	230920	191150	82,8	33170	31310	94,4	25400	25110	98,9	5320	6150	115,6	10470	10700	102,2										
Rumunia	3593830	3347070	93,1	182440	193870	106,3	53340	59910	112,3	8210	8470	103,2	21210	20340	95,9										
Szwecja	8930	7720	86,5	15820	15830	100,1	21320	20190	94,7	8030	7330	91,3	17000	16080	94,6										
Słowenia	45390	43270	95,3	17440	17260	99,0	10370	10240	98,7	970	1070	110,3	480	530	110,4										
Słowacja	15750	13880	88,1	2660	2860	107,5	2360	2990	126,7	700	730	104,3	2990	3100	103,7										
Wielka Brytania	16650	15820	95,0	26850	27250	101,5	46580	46010	98,8	24490	23310	95,2	72230	72800	100,8										
UE-28	8492430	7188600	84,6	1337660	1277520	95,5	1299130	1262840	97,2	399160	387460	97,1	719750	724500	100,7										
UE-15	2784860	2082380	74,8	659590	628750	95,3	835560	803010	96,1	326410	309280	94,8	619230	615980	99,5										
UE-13	5707570	5106220	89,5	678070	648770	95,7	463570	459830	99,2	72750	78180	107,5	100520	108520	108,0										

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

Tabela A.4. Powierzchnia UR (w tys. ha) w gospodarstwach rolnych według grup obszarowych

Wyszczególnienie	Grupy obszarowe gospodarstw (w ha UR)																
	ogółem		od 0 do 5			od 5 do 10			od 10 do 30			od 30 do 50			50 i więcej		
	2010	2013	2010	2013	2010	2013	2010	2013	2010	2013	2010	2013	2010	2013	2010	2013	
Austria	2878,2	2726,9	117,9	107,8	194,0	178,3	890,1	845,3	579,3	561,7	1096,8	1033,8					
Belgia	1358,0	1307,9	19,2	14,0	37,6	36,6	224,1	221,7	276,0	265,7	801,1	769,8					
Bulgaria	4475,5	4650,9	234,6	183,9	72,7	73,3	162,5	169,0	116,2	130,6	3889,5	4094,2					
Cypr	118,4	109,3	36,4	33,8	13,9	12,3	22,8	19,7	11,0	10,7	34,3	32,9					
Czechy	3483,5	3491,5	5,8	8,3	29,4	34,8	105,4	120,7	88,4	90,7	3254,5	3236,9					
Niemcy	16704,1	16699,6	54,0	44,7	344,0	325,8	1715,7	1604,5	1765,1	1660,3	12825,3	13064,3					
Dania	2646,9	2619,3	3,8	3,3	57,6	55,8	218,0	196,1	190,6	168,7	2176,8	2195,5					
Estonia	941,0	957,5	17,0	16,3	29,3	28,5	84,7	82,1	45,1	46,0	764,9	784,7					
Grecja	5177,5	4856,8	885,4	847,8	603,7	584,4	974,7	973,9	406,6	411,9	2307,1	2038,8					
Hiszpania	23752,7	23300,2	1034,0	1018,9	995,4	997,1	2848,2	2799,3	2101,8	2044,4	16773,2	16440,5					
Finlandia	2291,0	2257,6	17,4	9,0	59,6	46,0	437,6	367,0	466,0	416,1	1310,5	1419,6					
Francja	27837,3	27739,4	267,3	233,5	332,5	293,6	1536,9	1414,0	2186,6	1877,8	23513,9	23920,6					
Chorwacja	1316,0	1571,2	278,2	210,6	208,9	172,0	291,7	266,9	132,3	113,6	405,0	808,2					
Węgry	4686,3	4656,5	280,7	248,9	183,9	179,1	459,1	482,5	282,7	287,3	3479,9	3458,9					
Irlandia	4991,4	4959,5	29,1	29,6	119,4	118,3	1110,9	1117,6	1192,5	1177,1	2539,4	2516,9					
Włochy	12856,1	12098,9	1846,8	1377,7	1295,3	1206,6	2792,5	2670,5	1556,9	1523,1	5364,5	5321,0					
Litwa	2742,6	2861,3	312,6	251,8	276,8	268,9	456,6	437,2	228,1	215,7	1468,5	1687,6					
Luksemburg	131,1	131,1	0,7	0,6	1,6	1,4	5,4	5,3	9,9	8,5	113,6	115,3					
Łotwa	1796,3	1877,7	72,4	69,2	161,6	117,0	380,2	349,0	150,6	159,0	1031,5	1183,5					
Malta	11,4	10,8	9,3	8,5	1,5	1,7	0,6	0,6	0,0	0,0	0,0	0,0					
Holandia	1872,4	1847,6	45,6	41,1	74,0	67,8	344,3	317,5	457,4	431,3	951,1	989,8					
Polska	14447,3	14409,9	2004,2	1880,1	2387,3	2180,6	4458,2	4378,5	1331,7	1533,8	4265,9	4437,0					
Portugalia	3668,2	3641,6	397,0	339,1	230,3	218,7	417,2	419,1	202,8	234,4	2420,8	2430,3					
Rumunia	13306,1	13055,8	3948,3	3725,6	1210,5	1295,2	805,2	901,9	315,4	326,5	7026,7	6806,7					
Szwecja	3066,3	3028,6	29,7	25,9	112,9	112,6	377,8	355,3	31,2	285,9	2232,7	2249,0					
Słowenia	482,7	485,8	104,4	101,9	122,3	120,6	161,6	161,1	36,2	40,1	58,2	62,0					
Słowacja	1895,5	1901,6	28,4	27,3	18,2	19,9	40,4	51,2	26,7	28,2	1781,9	1775,1					
Wielka Brytania	16881,7	17096,2	32,1	33,2	194,6	197,4	852,7	838,5	960,9	917,8	14841,5	15109,3					
UE-28	175815,1	174351,0	12112,2	10892,4	9368,9	8943,8	22175,2	21565,7	15429,6	14966,9	116729,2	117982,1					
UE-15	126112,6	124311,1	4780,0	4126,2	4652,6	4440,3	14746,3	14145,4	12665,5	11984,7	89268,3	89614,5					
UE-13	49702,6	50039,8	7332,2	6766,2	4716,3	4503,6	7429,0	7420,3	2764,2	2982,2	27460,9	28367,6					

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

Tabela A.5. Struktura powierzchni UR w gospodarstwach rolnych według grup obszarowych (w %)

Wyszczególnienie	Grupy obszarowe (w ha UR) gospodarstw rolnych (gospodarstwa ogółem = 100)													
	od 0 do 5		od 5 do 10		od 10 do 30		od 30 do 50		50 i więcej					
	2010	2013	2010	2013	2010	2013	2010	2013	2010	2013				
Austria	4,1	4,0	6,7	6,5	30,9	31,0	20,1	20,6	38,2	37,9				
Belgia	1,4	1,1	2,8	2,8	16,5	17,0	20,3	20,3	59,0	58,8				
Bulgaria	5,2	4,0	1,6	1,6	3,6	3,6	2,7	2,8	86,9	88,0				
Cypr	30,7	30,9	11,7	11,2	19,3	18,0	9,3	9,8	29,0	30,1				
Czechy	0,2	0,2	0,8	1,0	3,0	3,5	2,5	2,6	93,5	92,7				
Niemcy	0,2	0,3	2,1	2,0	10,3	9,6	10,6	9,9	76,8	78,2				
Dania	0,1	0,1	2,2	2,1	8,2	7,5	7,2	6,4	82,3	83,9				
Estonia	1,8	1,6	3,1	3,0	9,0	8,6	4,8	4,8	81,3	82,0				
Grecja	17,1	17,5	11,7	12,0	18,8	20,1	7,9	8,4	44,5	42,0				
Hiszpania	4,4	4,4	4,2	4,3	12,0	12,0	8,8	8,8	70,6	70,5				
Finlandia	0,8	0,4	2,6	2,0	19,1	16,3	20,3	18,4	57,2	62,9				
Francja	1,0	0,8	1,1	1,1	5,5	5,1	7,9	6,8	84,5	86,2				
Chorwacja	21,0	13,4	15,9	10,9	22,2	17,0	10,1	7,2	30,8	51,5				
Węgry	6,0	5,3	3,9	3,8	9,8	10,4	6,0	6,2	74,3	74,3				
Irlandia	0,5	0,7	2,4	2,4	22,3	22,5	23,9	23,7	50,9	50,7				
Włochy	14,4	11,4	10,1	10,0	21,7	22,1	12,1	12,5	41,7	44,0				
Litwa	11,4	8,8	10,1	9,4	16,6	15,3	8,3	7,5	53,6	59,0				
Luksemburg	0,5	0,5	1,2	1,0	4,1	4,0	7,5	6,5	86,7	88,0				
Lotwa	4,0	3,7	9,0	6,2	21,2	18,6	8,4	8,5	57,4	63,0				
Malta	81,1	78,6	13,5	15,5	5,4	5,9	0,0	0,0	0,0	0,0				
Holandia	2,4	2,2	4,0	3,7	18,4	17,2	24,4	23,3	50,8	53,6				
Polaska	13,9	13,0	16,5	15,1	30,9	30,4	9,2	10,6	29,5	30,9				
Portugalia	10,8	9,3	6,3	6,0	11,4	11,5	5,5	6,4	66,0	66,8				
Rumunia	29,6	28,6	9,1	9,9	6,1	6,9	2,4	2,5	52,8	52,1				
Szwecja	1,0	0,9	3,7	3,7	12,3	11,7	10,2	9,4	72,8	74,3				
Słowenia	21,6	21,0	25,3	24,8	33,5	33,2	7,5	8,2	12,1	12,8				
Słowacja	1,5	1,3	1,0	1,0	2,1	2,7	1,4	1,5	94,0	93,5				
Wielka Brytania	0,1	0,1	1,2	1,2	5,1	4,9	5,7	5,4	87,9	88,4				
UE-28	6,9	6,2	5,3	5,1	12,6	12,4	8,8	8,6	66,4	67,7				
UE-15	3,8	3,3	3,7	3,6	11,7	11,4	10,0	9,6	70,8	72,1				
UE-13	14,7	13,5	9,5	9,0	14,9	14,8	5,6	6,0	55,3	56,7				

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

Tabela A.6. Struktura gospodarstw rolnych według grup wielkości ekonomicznej w UE w latach 2010-2013

Wyszczególnienie	Kategorie wielkości ekonomicznej – standardowa produkcja (tys. euro) (gospodarstwa ogółem = 100)													
	do 4		4-8		8-15		15-25		25-50		50 i więcej			
	2010	2013	2010	2013	2010	2013	2010	2013	2010	2013	2010	2013		
Austria	23,1	20,0	13,5	14,1	13,7	14,0	11,3	11,1	16,0	16,6	22,4	24,2		
Belgia	7,2	2,5	6,0	4,3	7,5	7,5	6,9	7,3	10,6	11,7	61,8	66,7		
Bulgaria	84,9	75,3	7,1	10,8	3,4	5,4	1,6	2,8	1,3	2,4	1,7	3,3		
Cypr	72,9	70,3	10,9	12,0	6,0	6,8	3,2	3,2	3,0	3,1	4,0	4,6		
Czechy	17,2	15,7	18,0	17,7	15,3	17,2	10,5	11,5	12,2	10,9	26,8	27,0		
Niemcy	2,7	2,7	8,8	7,9	12,4	11,9	10,3	10,2	14,1	13,8	51,7	53,3		
Dania	7,5	7,3	9,0	6,3	13,8	13,4	12,5	11,9	14,9	15,8	42,3	45,3		
Estonia	58,8	60,4	14,0	11,4	8,9	8,6	5,2	5,3	4,8	5,1	8,3	9,2		
Grecja	52,8	50,0	18,7	17,6	13,2	12,9	7,4	8,1	5,4	7,6	2,5	3,8		
Hiszpania	39,6	39,2	16,5	15,8	12,6	13,2	8,3	8,5	9,5	8,8	13,5	14,5		
Finlandia	16,7	9,3	16,5	15,4	16,5	17,3	11,1	13,1	12,7	14,7	26,5	30,2		
Francja	14,8	11,7	8,1	7,4	8,2	7,5	7,4	6,7	12,9	12,2	48,6	54,5		
Chorwacja	60,4	48,3	17,8	21,2	10,5	14,5	5,1	6,7	3,8	5,6	2,4	3,7		
Węgry	81,3	79,0	8,1	7,7	4,4	5,1	2,3	2,9	1,8	2,5	2,1	2,8		
Irlandia	24,8	21,0	18,0	16,5	18,6	18,6	12,6	13,9	10,8	12,7	15,2	17,3		
Włochy	48,3	29,6	14,6	17,3	10,9	15,3	7,4	10,2	7,9	11,4	10,9	16,2		
Litwa	73,2	64,1	13,6	17,3	6,1	8,8	2,9	3,2	2,3	3,3	1,9	3,3		
Luksemburg	5,9	4,3	6,3	6,3	8,1	6,7	6,8	6,3	12,2	11,5	60,7	64,9		
Łotwa	73,7	69,8	12,1	13,0	5,9	6,8	3,2	3,8	2,5	3,1	2,6	3,5		
Malta	75,4	70,0	9,6	11,2	5,9	6,4	3,3	4,4	2,8	4,0	3,0	4,0		
Holandia	2,8	1,1	9,2	9,0	9,0	9,3	6,8	7,2	8,8	9,4	63,4	64,0		
Polska	51,5	48,0	18,2	18,3	12,9	12,8	7,5	7,9	6,3	7,6	3,6	5,4		
Portugalia	62,5	61,6	15,9	15,0	8,2	8,7	4,2	4,4	3,8	4,0	5,4	6,3		
Rumunia	88,7	84,7	8,1	10,3	2,0	3,1	0,6	0,9	0,3	0,5	0,3	0,5		
Szwecja	25,1	22,1	18,6	19,0	15,4	15,5	10,0	10,1	10,5	10,8	20,4	22,5		
Słowenia	44,6	38,1	24,3	26,6	14,3	15,8	6,7	8,1	6,0	6,5	4,1	4,9		
Słowacja	59,5	52,6	16,1	18,7	7,0	8,9	3,6	4,2	3,5	4,2	10,3	11,4		
Wielka Brytania	18,2	16,1	11,9	10,8	11,9	11,8	9,4	10,0	12,6	12,7	36,0	38,6		
UE-28	60,5	55,8	12,5	13,4	8,0	8,9	4,9	5,5	5,1	5,8	9,0	10,6		
UE-15	37,8	30,9	14,5	14,5	11,6	12,8	8,0	8,9	9,1	10,3	19,0	22,6		
UE-13	77,4	72,9	11,0	12,7	5,3	6,3	2,6	3,1	2,1	2,7	1,6	2,3		

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

Tabela A.7. Struktura powierzchni UR w gospodarstwach rolnych według grup wielkości ekonomicznej w UE w latach 2010-2013

Wyszczególnienie	Kategorie wielkości ekonomicznej – standardowa produkcja (tys. euro) (powierzchnia UR ogółem = 100)															
	do 4		od 4 do 8		od 8 do 15		od 15 do 25		25-50		50 i więcej					
	2010	2013	2010	2013	2010	2013	2010	2013	2010	2013	2010	2013				
Austria	6,8	4,6	7,6	10,3	9,2	10,1	9,8	19,2	18,7	46,0	51,7					
Belgia	0,4	0,1	0,8	0,5	1,7	1,5	2,4	2,2	5,9	88,8	90,0					
Bulgaria	5,9	4,1	2,4	2,0	3,0	3,3	2,8	5,4	4,9	80,0	83,6					
Cypr	24,0	21,9	10,3	10,2	9,7	9,6	8,7	7,3	12,0	13,1	35,3	37,9				
Czechy	0,7	0,6	1,2	1,0	1,8	1,8	2,1	2,1	3,6	90,1	90,9					
Niemcy	0,3	0,3	1,1	1,0	2,4	2,1	3,0	2,8	6,2	5,7	87,0	88,1				
Dania	0,8	0,9	1,1	0,7	2,5	2,0	3,6	2,7	7,6	6,4	84,4	87,3				
Estonia	10,6	11,2	4,1	3,1	5,1	4,3	4,8	4,8	8,2	7,6	67,2	69,0				
Grecja	10,0	9,1	9,5	8,6	12,4	10,4	11,6	10,1	13,5	15,5	43,0	46,3				
Hiszpania	8,2	8,0	6,2	8,5	7,7	8,8	8,3	16,6	15,0	51,7	55,4					
Finlandia	3,8	1,8	6,9	5,1	11,5	9,4	11,9	11,0	17,7	18,1	48,2	54,6				
Francja	2,0	1,5	1,5	1,3	2,2	1,8	3,2	2,3	9,2	7,3	81,9	85,8				
Chorwacja	15,0	8,5	13,5	9,1	13,3	10,4	10,8	8,4	14,0	13,0	33,4	50,6				
Węgry	6,7	5,5	4,8	4,0	6,2	5,5	6,2	6,0	9,8	9,6	66,3	69,4				
Irlandia	8,3	6,6	9,5	8,2	15,0	13,6	13,9	13,6	16,3	17,4	37,0	40,6				
Włochy	8,6	5,6	6,2	5,8	7,6	7,9	7,9	8,0	13,4	14,1	56,3	58,6				
Litwa	22,3	16,2	9,9	9,0	9,2	8,2	8,2	6,3	11,0	11,6	39,4	47,7				
Luksemburg	0,2	0,1	0,4	0,3	1,1	0,7	1,8	1,2	5,8	4,5	90,7	93,2				
Łotwa	26,5	19,9	9,3	8,4	7,7	7,7	6,6	6,4	9,0	9,4	40,9	48,2				
Malta	44,4	39,7	13,0	11,9	12,1	10,1	9,2	9,8	9,5	13,7	11,8	14,8				
Holandia	0,3	0,0	1,4	1,0	2,3	1,9	2,6	2,3	5,0	4,9	88,4	89,9				
Polska	14,9	12,6	12,1	10,9	13,7	12,3	11,8	10,9	15,6	16,4	31,9	36,9				
Portugalia	11,4	11,3	6,9	6,4	6,8	6,9	6,7	6,6	11,5	10,8	56,7	58,0				
Rumunia	32,1	28,1	9,7	10,6	5,2	6,2	3,8	3,6	6,4	5,2	42,8	46,3				
Szwecja	4,3	3,6	4,8	4,3	6,9	6,0	7,5	6,5	13,0	11,3	63,5	68,3				
Słowenia	15,0	11,2	18,1	17,2	17,0	17,1	11,4	12,9	14,5	14,6	24,0	27,0				
Słowacja	2,1	2,3	1,3	1,4	1,6	1,5	1,6	1,6	3,1	3,1	90,3	90,1				
Wielka Brytania	3,2	2,9	3,5	2,9	5,6	4,4	5,8	5,1	11,1	9,6	70,8	75,1				
UE-28	8,3	7,0	5,4	4,9	6,5	5,9	6,4	5,9	11,2	10,4	62,2	65,9				
UE-15	4,9	4,0	4,2	3,7	5,9	5,3	6,3	5,7	11,7	10,8	67,0	70,5				
UE-13	17,3	14,3	8,4	8,0	7,8	7,5	6,8	6,2	9,7	9,5	50,0	54,5				

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

EGZEMPLARZ BEZPŁATNY

*Nakład 700 egz., ark. wyd. 10,5
Druk i oprawa: EXPOL Włocławek*